

ХУКУҚШУНОСЛИК

U-87

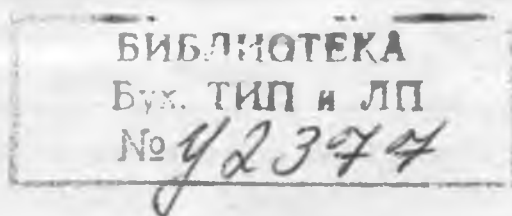
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З. ИСЛОМОВ, О. ХУСАНОВ, М. МИРҲАМИДОВ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

Тошкент — 2000 йил

Тақризчи: М. Файзиев

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги доимий равишда такомиллашиб, Конституция меъёрлари асосида ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ўзбек ҳуқуқшунослиги меъёрлари мазмунини белгилаб берувчи ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим тамойиллари билан танишгириш, тақдим этилаётган қўлланманинг асосини ташкил этади. Тақдим этилаётган лекциялар курсининг асосий мақсади - ҳуқуқий курсатма (йўл-йўриқ) ларнинг умумий ижтимоий йўналтирилганлиги ҳақида тушунча бериш, ўқувчиларга қонунчилик тизимини тўғри англаб етиш, уларнинг юридик мазмунини ижтимоий ҳаётдаги реал ҳодиса-воқеалар билан таққослай олиш қобилиятини сингдиришдан иборат. Маълумки, бундай қобилиятга эга бўлмай туриб, ҳуқуқий тафаккурнинг энг оддий қўникмалариши ҳам ҳосил қилиш мумкин эмас.

Меърий манбалар - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят кодекси ва бошқалар устида иш олиб бориш - қўйилган мақсадга эришишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Лекциялар курсига қиритилган материаллар талабаларни муайян ҳуқуқий муаммоларни ўрганишда янгича ёндашувларни эгаллашга йўналтирилади. Лекциялар матнларини тайёрлашда Ўзбекистонда ва умуман дунёда ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги замон тенденциялари ҳисобга олинди.

Тақдим этилаётган лекциялар матнлари муаммоли тарзда баён этилган. Ҳуқуқшунослик фанида қатъий бир қарорга келинмаган қатор муаммолар бўйича ўқув қўлланмасида нуқта-назарлардан бирини қабул қилиш таклиф этилади.

Ўқув қўлланмасидан қўланган асосий мақсад И. Каримов айтганларидек: «Эндиги энг долзарб вазифамиз — бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин ишгирокчиларига айлантиришдан иборат»¹. Айниқса ҳуқуқшунослик фанини бундан кейин мустақил равишда чуқурроқ ўрганиш учун йўналишлар беришдир.

¹ «Фидокор» газетаси, 8 июн, 2000 й.

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИНING АСОСЛАРИ

I-МАВЗУ

ДАВЛАТ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ШАКЛ СИФАТИДА

Режа:

1. Давлатнинг келиб чиқиш назарияси.
2. Давлатнинг моҳияти, унинг белгилари ва вазифалари.
3. Давлат механизми, унинг органлари ва уларнинг тавсифи.
4. Давлатнинг шакли.

Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида ижтимоий (ҳам ички, ҳам ташқи) муносабатларни бошқариш йўлига ўтганидан буён одамларнинг шу тарзда ташкил тошган уюшмасининг мазмун-моҳияти ҳақидаги муаммо юзга келган. Давлат ва унинг моҳиятига, мазмунига бўлган қарашлар ҳар бир тарихий даврда жамият манфаатлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда ўзгариб бorgan.

✓ **Давлатнинг келиб чиқиш назарияси** давлат моҳиятини аниқлашга бўлган турли қарашларнинг кўпчилиги билан ажралиб туради. ✓

Теологик назария. У давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини илк бор тушунтириб берган назариялардан бири бўлиб, уни худонинг иродаси билан боғларди. Яъни бутун ҳокимият Худо томонидан берилган деб ҳисобларди. Бундай ҳолат давлат ҳокимиятига мажбурийлик ҳамда муқаддаслик баҳш этарди.

Чунончи, давлатнинг келиб чиқиши ва моҳияти туғрисидаги қадимий хитой афсоналарига кўра, ердаги ҳокимият - айнан олий ҳукмдор (яъни Хитой императори) шахси - энг юксак самовий қудрат эгаси билан алоқа қилишнинг ягона нуқтасидир. Қолган мансабдор шахслар ва давлат, давлат маҳкамаси олий ҳокимиятнинг васитачилари ҳолос.

Миср, Бобил, Ҳиндистонда бошқа ривоят мавжуд эди. Ҳукмдор ҳокимиятнинг манбаи бўлган худолар дунёвий ва бошқа ишлар тақдирини ўзлари ҳал этишда давом этаверадилар.

Мисрликларгача Маат (Ма-ат) худоси қонушлар, адлия, адолат тимсолидир. Судьялар унинг тасвирини олиб юришлар ҳамда унинг қоҳинлари ҳисобланишарди. Фиръавнлар, қоҳинлар ва амалдорлар ҳокимиятининг, шунингдек расмий маъқуллашган одоб

қоидалари, ипу жумладан, уша давр ҳуқуқи (урф-одатлари, қонунилари, суд ҳукмлари) асосий манбаларининг илоҳий хусусияти уларнинг ҳаммаси маатта - адолатнинг табиий-илоҳий тартиботига мос бўлади ёки мос бўлиши кераклигини билдиради. Булар Ригвед (ҳинд орийларининг муқаддас малҳиялари) да, дао (қадимги хитой афсоналари) да, дик (қадимги японлар) да уз ифодасини топган. Юқорида ҳамма жойда гап ҳуқуқни англаншининг кейинги табиий-ҳуқуқий концепцияларида **табиий** (ёки табиий-илоҳий) **ҳуқуқ** деб ном олган адолат-ҳақиқат хусусида бораётганига эътиборингизни тортамиз.

Патриархал назария. Афлотун ва Арасту уларнинг асосчилари ҳисобланишади. Афлотун ўзининг «Давлат» деб аталган машҳур асарида оила негизида униб чиқувчи баркамол адолатли давлатни тасвирлайди. Унда подшоҳ ҳокимияти ўз оила аъзолари устидан ота ҳокимиятига қиёс қилинади.

Адолат ғоясининг ўзига кўра, дейди Афлотун, адолатли одам адолатли давлатдан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди. Инсон руҳининг уч илдизи (ақл, жаҳолат ва хирс) га маслаҳат (кенгаши) берувчи, ҳимояловчи ва ишловчи давлат мос келади. Давлат фаолиятининг уч асосига эса, аҳолининг уч табақаси - ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар (хунармандлар ва деҳқонлар) табақалари тўғри келади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз олими Фильмернинг «Патриарх» асарида ўз ривожини топди. Мазкур асарида у ҳокимиятнинг Худодан олинishi, кейин унинг тўнғич ўғил - патриархга топширилиши, шундан сунг эса уз авлодлари - подшоҳларга ўтиб боришини исботлайди.

Патриархал назариянинг теологик назариядан фарқи шундаки, у подшоҳ ҳокимияти манбаларини илоҳий келиб чиқишдан кўра кўпроқ оила бошлиғи, патриархнинг чекланмаган ҳокимияти ҳукм сурган оила шаклида кўради.

Патриархал назария қанчалик ўзига ром этмасин, барибир, давлатнинг шундай йўл билан вужудга келганлигини тасдиқловчи бирон-бир далил йўқ. Оила ролини ошириб юбориш, унга универсал хусусият бағишланган патриархал назариянинг асосий камчиликлари эди.

Патриархал назария (ёки ижтимоий шартнома назарияси) анча кейинги даврга - XVII - XVIII асрларга оид назариядир. У Г. Гроций, Ж. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, А.Н. Радищев ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ушбу назарияга кўра, давлат пайдо бўлунига қадар одамлар «табиий ҳолат»да бўлишган. Бу ҳолат турли муадлифлар томонидан турлича (чекланмаган шахс эркинлиги, барчанинг бар-

чага қарши уруши, яъни роҳат-фароғатда - «олтин аср» сифатида) тушунилган.

Ушбу йўналишдаги концессияларнинг кўпчилигида «табиий ҳуқуқ» ғояси, яъни нисонда дунёга келиш чоғида худудан нигъм этилган табиий ҳуқуқнинг мавжудлиги ғояси кўзга ташланади. Бироқ, вақт ўтиши билан бир хил одамларнинг ҳуқуқлари бошқа кишиларнинг ҳуқуқларига зид келиб қолади, натижада тартиб бузилиб, зўравонлик вужудга келади. Ростмана ҳаёт кечирини мақсадида одамлар давлат тузиш учун ўзаро шартнома тузадилар ва унга ихтиёрий равишда ўз ҳуқуқларининг бир қисмини топширадилар. Кейинчалик уларнинг муайян шахсга бўйсунинишлари тўғрисида такрорий шартнома тузилади. Бу шахсга улар устидан ҳукмдорлик топширилади ва у ўз ҳокимиятини халқ манфаатлари йўлида амалга оширади. Акс ҳолда халқ кўзғолон кўтариш ҳуқуқига эга бўлади (Ж.-Ж. Руссо, А.Н. Радищев).

Т. Гоббс бунинг аксини, яъни модомики ҳокимият подшоҳга берилган экан, у чекланмаган ваколатларга эга бўлишини исботлаган уринганди.

Ж. Локк конституциявий монархия (подшолик) ғоясини асосламоқчи бўлган. Зеро, унинг фикрича, ижтимоий шартнома подшо ва фуқаролар ўртасидаги мурося битими, подшо ва халқ эркинликларининг муайян чекланишидир.

Муайян даражада феодал имтиёзли давлатта, бу жамиятда ҳукм сурган зўравонлик, қонун олдидаги тенгсизликка қарши турган ижтимоий шартнома кўпчилик қоидаларининг прогрессив аҳамиятга эга эканлигини қайд этиш билан бирга, барибир, унда ушбу назария қоидаларини амалда татбиқ этиш мумкин бўлган ишончли илмий маълумотлар учрамаслигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Зўравонлик назарияси. Ушбу назария XIX асрда дунёга келган. Л. Гумплович, К. Каутский, Е. Дюринг ва бошқалар унинг асосий намоёндалари эдилар. Улар давлатнинг вужудга келишини фақат ҳарбий-сиёсий омиллар - бир қабила (қабилалар иттифоқи) томонидан бошқасининг босиб олиниши билан боғлар эдилар. Сиёсий ҳокимият ва давлатнинг келиб чиқиши сабаблари асосларини шу тарзда улар иқтисодий муносабатларда эмас, балки бир хил қабилаларнинг бошқаларини босиб олиши, зўравонлиги, асоратга солинишда кўргандилар. Илоҳий асослар ҳам, ижтимоий шартнома ёки озодлик ғоялари ҳам эмас, балки душман қабилаларнинг ўзаро тўқнашувлари, куч-қудратнинг кўпол равишдаги устунлиги, уруш, кураш, вайронгарчилик, бир сўз билан айтганда - зўравонлик «давлатнинг ота-онаси ва доя камшири ана шулар», - деганди Л. Гумплович.

Ушбу назарияни таҳлил этиларкан, қуйидагиларни таъкидлаш жоиз деб ҳисоблаймиз. Давлатнинг пайдо бўлиши учун жамиятнинг шу давлат маҳкамасини боқиб имконини берадиган тараққиёт даражаси талаб этилади. Мабодро бу даражата эришилмас экан, ҳеч қандай истилолар давлатнинг ўз-ўзидан пайдо бўлишига олиб кела олмайди.

Психологик назария. Ушбу назария намоёндалари давлатнинг келиб чиқиш сабабларини инсон психикаси хусусиятлари, биопсихик инстинктлар ва шу қабилар билан изоҳлашади. Таниқли рус олими Л.И. Петражицкий ўз қарашларида гўё инсон психикасига хос бўлган «атоқли шахслар»га итоат этиш, бўйсунишга мойилликдан келиб чиққанди.

Социологияда психоаналитик йўналиш асосчиси З. Фрейд давлатни яратиш заруратини инсон психикаси (руҳияти) дан келтириб чиқарганди. У буни шундай изоҳлайди: алоҳида хирсий ва биопсихик инстинктлар туфайли исён кутарган ўз ўғиллари томонидан бошлиғи ўлдирилган дастлабки мавжуд бўлган ибтидоий тўдадан инсонларнинг ёвуз интилишларини бостириш мақсадида кейинчалик давлат пайдо бўлади.

Э. Дюркгейм, аксинча, инсонни биопсихологик мавжудот деб эмас, балки ижтимоий мавжудот деб қараганди. Унинг фикрича, жамият ижтимоий бирдамлик гоёси шаклланадиган инсонлар коллектив онги ҳосиласи. Ана шу бирдамликни таъминлаш учун ҳам тегишли давлат-ҳуқуқий тузилмалар шакллантирилади.

Ушбу назарияларни қандай баҳолаш мумкин? Албатта, ижтимоий қонуниятлар инсоннинг юриш-туриши, фаолияти орқали амалга оширилади. Бинобарин, инсон психикаси хусусиятлари бу қонуниятларнинг амалга оширилишига муайян таъсир кўрсатади. Бироқ, бу таъсир ҳал қилувчи кучга эга эмас. Боз устига психиканинг ўзи тегишли иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ташқи шарт-шароитлар таъсирида шаклланади. Айнан шуларнинг ўзини биринчи навбатда назарда тутилиши лозимдир.

Марксистик (тарихий-материалистик) назария. Унчалик тўғри бўлмаса-да, ушбу назариянинг дунёга келишини К. Маркс ва Ф. Энгельс номлари билан боғлашади. Худди шунинг учун ҳам тарихий-материалистик концепция икки ёндошувни ўз ичига олади. Совет фани алоҳида муҳаббат билан қараган **биринчи ёндошув** синфларнинг вужудга келиши, улар ўртасидаги келиштириб бўлмайдиган зиддиятлар, синфий курашнинг муросасизлигига катта аҳамият беради.

Бундай ёндашувга кура, давлат ана шу қарама-қарши-ликнинг ҳосиласи сифатида, ҳукмрон синфнинг бошқа синфларни бостириш курали сифатида вужудга келади.

Иккинчи ёндашув иқтисодий тараққиёт натижасида жамиятнинг ўзи мураккаблашиб кетиши унинг ишлаб чиқариш ва тақсимот тармоқлари умумий ишлари мураккаблашиб кетишига асосланади. Бу ҳолат бошқаришни такомиллаштиришни талаб қилади ҳамда давлатнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Бироқ, кўпинча, умумий ишларни ҳал этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, мазкур бошқарувнинг меҳнат тақсимотини бир шакли сифатида ихтисослаштириш зарурати давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Давлат келиб чиқишининг **протация назарияси** XIX асрда пайдо бўлган. Немис социологи К.А. Виттофель унинг муаллифи эди. У ўзининг «Шарқ деспотизми» асарида давлатнинг келиб чиқишини шарқий деҳқончилик вилоятлари (Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой ва ҳ.к.) да қудратли суворини паҳончилари куриш ва сақлаш зарурати негизида асослаб берганди. Албатта, улкан миқёслардаги ер ишлари қатъий марказлашган бошқарушни, режалаштиришни, ҳисобга олиш ва марказга бўйсундиришни зарур қилиб қўлган. Бу ишлар фақат давлат мавжудлиги шароитидагина амалга оширишни мумкин эди. Лекин унинг заиф томонларини инобатга олмаган тақдирда ҳам мазкур назария энг қурбқчил ҳудудлар учунгина давлатнинг пайдо бўлишга сабаб сифатида изоҳланиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўнчилик сиёсатшунослар бу назарияни ҳисобга олмай, унинг ўрнига давлат келиб чиқишининг **экологик омиллари** ҳақида гапирадилар.✓

Ҳозирги замон сиёсатшунослари ва социологлари **демографик омил**ни алоҳида фарқлаб кўрсатадилар. Унга кура давлатнинг вужудга келиш жараёни аниқ бир ҳудуддаги аҳолининг сони ва зичлиги билан боғлиқ ҳолда қаралади.

Шундай қилиб, давлатнинг келиб чиқиш назариясининг қўлиги оқибатида ҳанузгача давлатнинг туб моҳиятини бирдек тушунишга эришилгани йўқ.

«Биз барпо этаётган давлат, - деб ҳисоблайди мамлакатимизнинг биринчи Президенти, - энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унугилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак

маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Ат-Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим».¹

Давлатнинг моҳияти. Жамият нима учун давлатсиз яшай олмаслиги ва тараққий этмаслигини аниқлаш - унинг моҳиятини очиб бериш демакдир. Тадқиқотчиларнинг кўнчилиги, давлат - ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти, деб ҳисоблайди. Ёввойилик ва ваҳшийлик босқичидаги ибтидоий жамоада махсус сиёсий ҳокимият маҳкамаси ёрдамида ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириб бориш зарурати йўқ эди. Сиёсатнинг ўзи ҳам йўқ эди (зеро, сиёсат - синфлар ва бошқа ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ фаолият доираси эди). Лекин амалдаги ҳокимият мавжуд эди. Бу ҳокимият қабила бошлиғининг обрўси ҳокимияти эди. Бундан ташқари ижтимоий тузумнинг кўпгина масалалари ушбу қабилада қабул қилинган урф-одатлар, анъаналар, маросимлар ва ҳоказолар асосида ҳал этиларди. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзидан бошқаришнинг табиий тизими мавжуд эди.

Лекин кейинчалик қабилалар, урувларнинг бирланиш, қабилалар иттифоқининг ташкил топиш жараёнлари рўй бера бошлади. Бу эса, маросим ва урф-одатларнинг аралашиб кетишига олиб келди. Шахслараро муносабатлар тизими барбод бўла бошлади. Бир жамиятга бирлашган, лекин турли хил манфаатлар ва устуворликларга эга бўлган одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқиш зарурати юзага келди. Энди фақат обрўга асосланган ҳокимиятга таяниб бўлмасди. Зуравонлик ҳокимияти муқаррар равишда ва қатъиятлик билан аста-секин обрў ҳокимияти ўрнини эгаллаб борди. Зеро, инсоният жамияти омон қолишининг бошқа муқобили йўқ эди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, давлат - ўта махсус вазифаларни ҳал этишни ҳам, шунингдек, жамият табиатидап келиб

¹ Ислам Қаримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти, 7-8-бетлар.

чиқадиган умумий ишларни бажариниши ҳам таъминловчи, тарихан таркиб топган жамият уюлишининг ягона мумкин бўлган умумий, универсал шаклидир.

«Ягона мумкин бўлган» деганимиз, ҳали ҳеч ким цивилизацияланган жамият мавжудлигининг давлатдан бошқа шаклини топмаган, деган маънони англатади. «Умумий»лик - давлат деб аталган ҳокимиятнинг сиёсий таъкилотли яшайётган ҳудудидан қатъий назар, барча халқларга хос демак. «Универсал» деганимизнинг маъноси шундаки, турли тарихий даврларда (ёки биргина тарихий даврда) давлат қанча яшамасин, уларнинг бироқтаси ҳеч қачон бопқасининг хусусиятларини тула такрорламаган. Давлатларнинг характери улар тарихий ривожининг ҳамда ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланарди.

Ҳозирги вақтда давлатнинг умум эътироф этилган қуйидаги белгилари бор:

1. Аҳолининг ҳудудий уюлиши ва расмий ҳокимиятнинг ҳудуд доирасида амалга оширилиши. Давлат пайдо бўлмасдан олдинги жамиятда бирон шахснинг қайси қабиллага мансублиги жигарчилик ёки тахминий қариндошлик билан белгиланарди. Аини пайтда қабилла қатъий белгиланган ўз ҳудудига эга бўлмай, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрарди. Давлатга уюшган жамиятда аҳолининг қон-қариндошлик асосида уюлиш тамойили ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг ўрнига ҳудудий уюлиш тамойили жой олди. Давлат ўзининг мустақил ҳокимияти амал қиладиган қатъий чекланган ҳудудга эга бўлиб, шу ҳудудда яшайдиган аҳоли эса, мазкур давлатнинг фуқароларига айланади. Шу тарзда давлатнинг маконий сарҳадлари пайдо бўлиб, улар ичида янги ҳуқуқий тузилма-фуқаролик юзага келади.

Аҳолининг ҳудудий уюлиши билан нафақат давлатнинг пайдо бўлиши, балки алоҳида мамлакатларнинг таъкил топа бошлаши ҳам боғланиб кетади. Бинобарин, шу жиҳатдан «давлат» ва «мамлакат» тунунчалари кўп жиҳатдан бир-бирига анча мос келади.

Нодавлат таъкилотлардан (қасаба уюнималари, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ва шу қабилар) давлат ўз мамлакати аҳолисини мужассамлангирини, шу аҳоли устидан ўз ҳокимиятини амалга ошириши билан фарқ қилади.

2. Расмий (публичный) давлат ҳокимияти. Бу ҳокимият жамият билан бир-бирига мос келмаса-да, унинг номидан, бутун халқ номидан иш кўргани учун у расмий ҳокимият деб аталади.

Давлат пайдо бўлгунгача жамиятда ҳам ҳокимият мавжуд эди. Лекин бу бевосита жамоат ҳокимияти бўлиб, бутун қабила аҳли ҳокимияти эди ва шу қабила томонидан ўз-ўзини бошқариш мақсадида фойдаланиларди. У амалдорларга ҳам, бирон-бир маҳкамага ҳам муҳтож эмасди. Расмий (давлат) ҳокимиятининг асосий хусусияти шундаки, у айнан амалдорларда ўз ифодасини топади. Шу амалдорлардан бошқарув ва мажбурлов (давлат маҳкамаси) органлари тузилади. Бу тарздаги жисмоний ифодасини топмаган давлат ҳокимияти фақат соя, қуруқ ҳаёл, мавҳум бўшлиқдан иборат бўлиб қолади.

3. Давлат суверенитети. «Давлат суверенитети» тушунчаси ўрта аср охирида - давлат ҳокимиятини черковдан ажратиш ва унга мутлақ монопол аҳамият бериш зарурати тутилган пайтда пайдо бўлган. Эндilikда суверенитет давлатнинг доимий белгиси ҳисобланади. Унга эга бўлмаган мамлакат - мустақиллақ ёки доминиондир.

Давлат ҳокимиятининг хусусияти (атрибути) сифатида суверенитет шу ҳокимиятнинг **устуниги, эркилиги ва мустақиллиги**дан иборат бўлади.

Мамлакат ичкарасида давлат ҳокимиятининг устуниги қуйидагиларни англатади:

а) унинг ҳокимият кучи универсаллиги, яъни ушбу мамлакатнинг барча аҳолиси, барча партиялар ва жамоат ташкилотлари учун амал қилиниши; б) унинг имтиёзларини (давлат ҳокимияти ҳар қандай бошқа ижтимоий ҳокимиятнинг ҳар қандай қўринишини бекор қилиши, ҳақир деб эътироф этиши мумкин); в) унда бошқа ҳеч қандай ижтимоий ҳокимият эга бўлмаган таъсир қўрсатиш воситалари (армия, полиция ёки милиция, қамоқхоналар ва ҳ.к.) ларнинг мавжудлигини.

Давлат ҳокимиятининг мамлакат ичкараси ва ташқари-сидаги ҳар қандай бошқа ҳокимиятдан **эркилиги ва мустақиллиги** узининг барча ишларини мутлақо ва танҳо мустақил ҳал этиш ҳуқуқида ифодаланади.

Собиқ Иттифокда ҳамда собиқ социалистик мамлакатларда давлат ҳокимияти на олий, на эркин ва на мустақил ҳам эмасди. Чунки ундан юқорида партия ҳокимияти турарди. Давлат партия директиваларини ҳаётга тадбиқ этар, ҳукмрон партиянинг ижроия қуроли бўлиб хизмат қиларди. Буларнинг ҳаммаси давлат ҳокимиятини заифлаштиради ҳамда жамият ва давлатдаги чуқур инқирознинг сабабларидан бирита айланганди.

4. Давлат ва ҳуқуқнинг мустақам алоқаси. Давлат ҳуқуқсиз мавжуд бўла олмайди. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятини

юридик жиҳатдан расмийлаштиради ва шу билан уларни легитим, яъни қонуний ҳолга келтиради. Давлат ўз вазифаларини ҳуқуқий шаклларда амалга оширади. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятининг ишлатиши қонунийлик доирасига киритади, уларни аниқ ҳуқуқий тартибга бўйсундиради. Давлатнинг ҳуқуққа бундай бўйсундирилиши асосида эса, давлатнинг демократик ҳуқуқий давлати шаклланади.

5. Давлат функцияларининг бажарилишини таъминловчи маҳсус бошқарув аппаратининг мавжудлиги.

6. Ягона пул тизими, ягона иқтисодий ва ҳуқуқий макон.

7. Ташқи аломатлар (атрибутлар) нинг - мадҳия, байроқ, герб, пойтахтнинг мавжудлиги.

Давлатнинг биргаликда олинган юқоридаги белгилари унинг жамият сиёсий тизимидаги алоҳида ўрни ва етакчи мавқеини изоҳлайди. Албатта, бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, турли тарихий даврларда, турлича ижтимоий-иқтисодий шароитларда давлатнинг кўрсатиб ўтилган белгилари аниқ ички мазмун-моҳияти билан ҳам, шунингдек ўзининг ташқи ифодаси билан ҳам фарқ қилади.

Ҳозирги замон шароитида демократия ва эркинликларни қарор тоғтиришда, барқарорлик ва фуқаролик тотувлиги, республика халқларининг ҳамжиҳат ва ҳамкорлигини қарор тоғтиришда ислохотларни белгилан ва амалга оширишда, цивилизацияланган жамиятта ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи рол ўйнайди.

Шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятлар кескинлиги таъсирини йўқотиш, ўтин даври муқаррар қийинчиликларни ҳамда одамларнинг янги ҳаётий шароитларга қўника боришини юмшатиш демократик давлатнинг шу даврдаги энг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Ижтимоий яқинликни қандай таъминлаш, ижтимоий, шу жумладан, миллатлараро тотувликка қандай эришиш каби мураккаб саволларга жавоб топа оладиган давлат демократик ва иқтисодий тараққиётнинг барқарор ривожланишига умид боғлаши мумкин.

Ушбу мақсадларни муваффақиятли тарзда ҳаётга тадбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаб борин, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти барча тузилмалари таъсирчанлигини таъминлаш вазифаларининг бажарилиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлатнинг функциялари - давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш имконини берадиган унинг фаолиятининг асосий йўналишларидан иборат. Ҳуқуқий адабиётларда давлат функциялари таънифлангтилирайдиган турли хил асослар (мезонлар) мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат дейиш мумкин: а) фаолият доираси бўйича; б) амал қилишининг давомий-

лиги бўйича; в) ижтимоий аҳамияти бўйича; г) амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича мезонлар.

Ўз навбатида биринчи гуруҳ (фаолият доираси) ички функциялар ва ташқи функцияларга бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарисидagi вазифаларни амалга ошириши билан, ташқи функциялар давлатларaro миқёсдаги вазифаларни бажариш билан боғлиқ. Ташқи функцияларни бажаришда давлат халқaro ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлиб майдонга чиқади.

Иқтисодий, ижтимоий тузилмалар, жамиятнинг маънавий ҳаёти ва таркиб тошган жамоат тартиби каби жамият ҳаётининг энг нуфузли тармоқлари давлат функцияларининг таъсир объектлари ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда **иқтисодий, ғоявий, сиёсий, муҳофаза функциялари** бўлиши мумкин.

Функция амал қилишининг давомийлиги бўйича улар **доимий ва муваққат (вақтинча)** функцияларга бўлинади. Ҳамиша давлатга хос бўлган (масалан, иқтисодий) функциялар доимийга киради, иккинчиси эса, муайян мақсадларни амалга ошириш учун давлат ўз олдига қўйган вазифаларга боғлиқ ҳолда қисқа вақт амал қилади.

Ижтимоий аҳамияти бўйича давлат функциялари асосий ва асосий бўлмаган (айрим) функцияларга бўлинади.

Энди ўз функцияларини амалга ошириш бўйича давлат фаолияти албатта **ҳуқуқий ижодкорлик, бошқарув, суд ҳуқуқий шакллари**да намоён бўлишига эътиборни қаратамиз. Бундай бўлиниш асосида ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили ётади.

Тараққиётнинг бирон-бир босқичида турган ҳар қандай давлат бир хилдаги (масалан, иқтисодий) функцияларга эга бўлади. Лекин улар мазмуни ва амалга ошириш усуллари бўйича бир-биридан фарқланади. Яна бир хато фикрдан сақланиш жоиз деб ўйлаймиз: ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос келади, шунинг учун янги босқичга ўтар экан, давлат уларни мутлақо янгиларига алмаштириб, эскиларидан бутунлай воз кечади деб ўйлаш мумкин эмас. Албатта, вақт ўтиши билан янги функциялар найдо бўлади, бироқ эскилари изсиз йўқолиб кетмайди. Фақат улар ўз кўринишини ўзгартиради, янги мазмун билан бойийди. Бу ҳолатни тараққиёт босқичларида кузатиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси давлатининг асосий функцияларини кўриб чиқиш чоғида биз бунга яна бир ишонч ҳосил қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси давлатининг асосий функциялари Ички функциялар:

1) Иқтисодий функция. Ўзбекистон Республикасининг бевосита иқтисодий функциясига ўтишдан олдин давлатимиз ривожланишининг **асосий мақсадини** таърифлаб беришни зарур деб ҳисоблаймиз. Шу мақсадда Президент Ислам Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтирамиз. «**Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқа-ролик жамиятини барпо этишдан иборатдир**»¹.

Дастлаб қуйидаги иқтисодий функцияларни кўрсатиб ўтамиз:

а) мамлакат иқтисодий тараққиётининг умумий дастурларини белгилаш;

б) иқтисодиётнинг энг устувор тармоқларини рағбатлантириш;

в) тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шароитларни яратиш;

г) бандлик бўйича янги сиёсатни шакллантириш.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, муҳими фақат функцияларни аниқлаб олишдангина иборат эмас. Уларга оғишмай риоя қилиш ҳамда шу вазифаларни бажара бориш янада аҳамиятлироқдир. Шу муносабат билан Президентимизнинг Олий Мажлисининг VI сессиясидаги нутқига мурожаат қиламиз. Мазкур сессияда мустақиллик шароитида республикамизни ривожлантиришнинг беш йиллик натижалари якунланган эди. Жумладан, Президентимиз «мустақиллик йиллари мобайнида иқтисодиёт соҳасида теран ўзгаришлар рўй берди, деб ҳисоблайди.

Иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим якушларидан бири, Президентнинг таъкидлашича, аксарият юртдошларимизда мулкка эгаллик, мулкдорлик туйғусининг уйғонини ва ривожланиши жараёни, ўрта қатлам, кичик ва хусусий корхона эгаларининг, мулкнинг ер участкаларининг, акцияларнинг, бошқа қимматли қўғозларнинг, ҳушлас, даромад келтирадиган мулкнинг шаклланишидир.

Ижтимоий функциялар:

а) жамиятнинг ёрдамга муҳтож аъзоларига ижтимоий кўмак бериш;

б) соғлиқни сақлашга, маорифга, маданий муассасалар қурилишига зарур маблағларни ажратиш;

¹ Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муҳаддаслр. Т. «Ўзбекистон» нашриёти. 1996 йил, 3-т. 177-б.

в) ялпи ижтимоий ҳимоя тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар тизимига изчил ўтиб боришни амалга ошириш;

г) адолат ҳукмронлиги гоёсига оғишмай риоя этиш тамойили.

Янги ижтимоий сиёсатни шакллантириш зарурати ҳақида гапираркан, Ўзбекистон Президенти шундай деб таъкидлаганди: «Ислохотлар давомида кишилар ўз меҳнат ва ақлий имкониятларини амалга оширишлари, қилган меҳнатларига муносиб ҳақ олишлари учун Конституцияда кўзда тутилган тенг ижтимоий кафолатлар ва имкониятларни таъминлаш зарур. Таънаббускорлик ва омилкорлик бутун чоралар билан рағбатлантирилиши лозим. Ҳақиқатан ёрдамга муҳтож аҳолини аниқлаб, шунга қараб уларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўғиш жараёнини кучайтириш зарур. Бунда айрим кишиларнинг тайёрга айёрлик кайфиятидан тезроқ халос бўлишларида ёрдам бериш муҳим аҳамиятга эга»¹.

Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида мамлакатимизда ижтимоий адолат тамойиллари қарор топаётганлиги, аҳолининг ёрдамга энг муҳтож қатламларини адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими яратилганлиги таъкидлаб ўтилди. Шунинг учун, дея қайд этади Ислом Каримов, «... биз кишиларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишига йўл қўймадик, ижтимоий барқарорлик ҳамда аҳолининг ислохотларга ишончини, жамиятда умуммиллий тотувликни сақлаб қолдик»².

Молиявий назорат функцияси. Мазкур функция бевосита ва боришчи навбатда солиқ сиёсати билан боғлиқдир. Президентимиз таъкидлаганидек, ўз навбатида «солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси - ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий, хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тушланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир»³.

Хулоса тариқасида молиявий назорат функциясини, бир қисми ижтимоий ҳамда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун давлат ва маҳаллий бюджетга жўнатиладиган ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларини аниқлаш ва ҳисобга олишдан иборат, деб таърифлашимиз мумкин. Шунингдек, ишлаб чиқаришни жонлантириш ва иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг зарур шарти сифатида солиқ тизимини янада такомиллаштириб бориш керак.

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. «Ўзбекистон», 1996, 3-т. 303-б.

² Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. «Ўзбекистон», 1996, 3-т. 114-б.

³ Уша китоб, 322-б.

Жамиятда тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси. Мус- тақилликнинг дастлабки йиллари натижаларини сарҳисоб қиларкан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қўидаги ҳуло- сага келганди: «Қўпмиллатли жамиятимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотув- лик сақланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишининг биринчи, бошланғич босқичида қўлга кири- тилган энг асосий ютуқ бўлди»¹. Давлатимизнинг мазкур функция- сини барқа-рорлик, тинчлик ва ўзаро тотувликни таъминлаш - дав- латчилигимиз бипоси барпо этиладиган бу муҳим пойдеворни бунёд қилишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган доимий ва изчил фаолият сифатида таърифлай оламиз.

Ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза этиш функцияси. Бир тўла ушбу йўналишдаги давлат фаолиятининг асосий мақсади фақат ҳозирги замон шароитларига мос қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдангина эмас, балки уларга оғишмай риоя этилишини таъминлашдан ҳам иборат эканлигини қайд этиб ўтишни истар- диқ. «Қонунга риоя этиш ҳамма учун мажбурий бўлган, уни бу- зишга эса, асло йўл қўйиб бўлмайдиган ҳуқуқий ҳаёт тартибини, ҳуқуқий маданият даражасини ишлаб чиқиш зарур эди»².

Давлатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичидаги ҳуқуқни муҳофаза этиш функциясини энг умумий тарзда қўидагича таърифлашимиз мумкин: у ижтимоий муносабатлар барча ингги- рокчилари тамонидан қонуларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишини таъминлаш бир мақсадга йўналтирилган давомли фаолиятдир.

Табиатни муҳофаза этиш (экологик) функцияси.

Ҳозирги босқичда давлатимизнинг табиатни муҳофаза этиш функцияси қўидагилардан иборат:

а) табиий заҳиралардан ваҳшийларча фойдаланиш, атроф- муҳитга зарар етказиш ва республикада экологик аҳволнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

б) бошқа давлатлар ишгирикида Оролни кутқариш, Оролбўйида экологик шароитларни соғломлаштириш бўйича таъсирчан чора- тадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақанинг иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаларидаги ҳалокатли оқибатларни барҳам топтириш.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи функциялари.

Бонқа мамлакатлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик янги таиқи сиёсатни барпо этиш функцияси сифатида.

¹ Ислам Қаримов.. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.1996. 3-т.294-6.

² Ислам Қаримов.. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.1996. 3-т.201-202-6.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни иқтисодиётимизга кенг жалб этиши учун қулай шароитларни яратишга катта аҳамият бериб келмоқда.

Юқоридаги фикрдан келиб чиқиб, давлатимизнинг ташқи иқтисодий функцияларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

а) ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган сиёсатни олиб бориш;

б) республика иқтисодиётига капитал маблағларни тўғридан-тўғри кенг жалб этишни таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш;

в) республикаимизга жаҳон андозалари даражасидаги технологияларни етказиб берувчи, халқ ҳўжалигининг замонавий таркибини яратишга қўмаклашувчи хорижий инвесторларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини изчил олиб бориш;

г) суверен Марказий Осиё республикалари ва Қозоғистон билан дўстлик, қардошлик алоқаларини мустаҳкамлаш, улар билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий айирбошлашни кенгайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидир;

д) Орол бўйидаги экологик ҳалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқариш бўйича биргаликдаги чоратadbирларни амалга ошириш юзасидан халқаро ҳамкорлик доирасидаги фаолият йўналиши устувор бўлиб қолаверади;

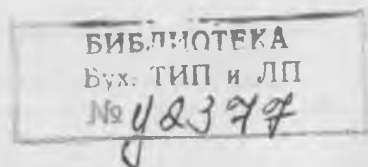
е) мусулмон давлатлари билан ўзаро муносабатларни, шу жумладан, қўптомонлама асосдаги алоқаларни янада чуқурлаштириш;

ж) Жануби-Шарқий Осиёнинг янги саноат мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиш;

з) иқтисодий тараққий этган мамлакатлар - АҚШ, Германия, Франция, Италия, Испания ва бошқалар билан ўзаро манфаатли мустаҳкам алоқалар ўрнатиш;

и) бутун ташқи иқтисодий фаолиятимизни ташкил этишни янада ислоҳ қилиб бориш.

Ушбу функцияларни ҳаётта жорий эта бориш Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон ҳамжамиятига кенг қўламда уйғунлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш имконини беради.

Мамлакат мудофааси функцияси

Мазкур функция давлат фаолиятининг муҳим йўналишини ташкил этади. Мамлакат мудофааси функциялари **иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий** воситалар билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон давлатларининг аксарияти **мудофаа доктринасига** эга. Бундай доктринанинг аҳамияти боника давлат ёки бир гуруҳ давлатлар томонидан содир этилиши мумкин бўлган агрессиянинг олдини олиш учун энг мақбул даражада етарли куч ва воситаларни вужудга келтиришда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 125-моддасида: «Ўзбекистон Қурулти Кучлари Ўзбекистон Республикасининг суверенитетини ва ҳуқуқий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади»¹, деб ёзилган.

Давлатнинг мудофаа функцияси унинг ҳарбий доктринасига асосланган бўлиб, беш асосий йўналишдан ташкил топади:

1. Мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш.
2. Қурулти Кучларни доимий такомиллаштириб бориш.
3. Давлат чегарасини мудофаа этиш.
4. Қурулти Кучларнинг ҳарбий таълими.
5. Фуқаролар мудофаасини ташкил этиш.

Мудофаа функцияларининг ўзи алоҳида мавжуд бўлмаслигини таъкидлаш жоиз. Улар иқтисодий, ижтимоий, жамоат тартибини сақлаш, экологик функциялар билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Давлат механизми

Давлат шаклида уюшган ҳар қандай жамиятда унинг бир маромдаги ҳаётий фаолиятини таъминлаш ва сақлаш, жамият ва давлат олдида қўйилган вазифаларни удалаш, қўзланган мақсадларга эришиш учун турли хил давлат ташкилотлари фаолият юритиши керак.

Давлат механизми давлат ташкилотлари тизимидан иборат бўлиб, унинг ёрдамида давлат ҳокимияти амалга оширилади, жамиятга давлат раҳбарлиги таъминланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон». 1992, 42-б.

Маълумки, давлат механизмининг тузилиши ва унинг фаолияти муайян объектив тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу эса, жамиятчи давлат йули билан бошқаришнинг энг юксак объективлигини таъминтайди.

Энг муҳим тамойиллардан бири, шубҳасиз, ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилларидир. Зеро, давлат ҳокимияти тузилмалари айнан унинг асосида шакллантирилади.

Мазкур тамойил узоқ тарихга эга. Айтиб ўтиш керакки, қатор ғарб ва рус олимлари ҳамда уларни ўқиб ўрганган айрим ўзбек ҳуқуқшунослари ҳокимиятнинг уч тармоққа бўлиниш тамойилининг «асосчиси», «ибтидоеси», дея Шарл Луи Монтескьени айтишди. Ҳолбуки, унинг илдизлари жуда қадимийдир. Ҳокимиятнинг учта бўлиниши заруратини, масалан, минг йил аввал бобокалонимиз Имом Ғаззолий айтиб ўтганлар. *«... одам ҳамма ҳождатини ўзи тамом қилолмас. Ғайрига ҳождати тушган сабабдин ҳукумат пайдо бўлур. Ва ҳар киши ўз ҳаққига ризо бўлмай бири бирига қасд қилурлар. Бу вазҳдин яна уч сифатга ҳождат тушар. Бири салтанат ва сиёсат, яна бири қозилик ва ҳукумат, яна бири сифат фикҳжим, мунинг бирла сиёсат ва салтанат қонунини халққа жорий қилғай»¹.*

Монтескьенинг фикрича, қонунчилик ва ижроия кучлари айнан бир одам қўлида ёки бирдан-бир органда жамланадиган бўлса - эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Зеро, ўша монарх (подшо) ёки сенат зулмкор қонунларни жорий этиши, уларни эркинлик билан қўллаши мумкин.

Суд ҳокимияти қонунчилик ва ижроия органларидан ажратиб бўлинмаган тақдирда ҳам эркинликнинг бўлиши мумкин бўлмай қолади. Мабодо, у қонунчилик ҳокимияти билан бирлашган бўлса, у ҳолда субъект ҳаёти ва эркинлиги ўзбошимчалик назорати остида бўлади, унда судья қонун чиқарувчига айтаниб қолади. У ижроия ҳокимияти билан қўшилиб кетган тақдирда эса, судья шафқатсизликнинг бутун кучини ишга солувчи эркин сифатида ҳаракат қилади»².

Мана шу таърифнинг ўзиданоқ аён бўлдики, ҳокимиятнинг бўлиниши давлат органлари ва уларда ишлаётганларнинг оддий бўлинишига қараганда анча кўпроқ аҳамиятга молик.

¹ Батафсил қarang: Баҳриев Карим. Демократия ва инсон ҳуқуқлари. Тошкент, 1997. 72-73-б.

² Қarang: Монтескье Ш. Избранные произведения. М. 1955, с. 294.

Бундай бўлинишнинг асл моҳияти бошқа нарсада ҳукмронликни ижтимоий-сиёсий кучлар ўртасида ҳокимиятни суиистеъмол қилиб бўлмайдиган тарзда тақсимланида. Бунда ҳокимиятлар бир-бирларини тийиб, чеклаб турадиган бўлишлари керак.

Ҳокимиятлар бўлинишсиз ҳуқуқий давлатнинг бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлаш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти бизнинг республикамызда ижтимоий-сиёсий соҳалардаги муҳим муваффақият сифатида «Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов тизими — яъни ҳокимият тармоқларининг бўлиниши қонуний жиҳатдан мустақкамлаб қўйилди. Уларнинг ҳар бирида қонуний асосда авторитаризм ва тоталитаризм зуравонликларини истисно этувчи ҳақиқий демократик метёр ва тартиблар жорий этилди»¹, дея таъкидлагани бежиз эмасди.

Эндиликда, ҳокимият сингари муҳим ижтимоий ҳолисани батафсил кўриб чиққанимыздан сўнг, тула асос билан давлат механизмини «давлат ҳокимияти» ёки «расмий ҳокимият» деб даъво қилишимиз мумкин. Ва бу давлат маҳкамасининг конкрет таркибида айниқса сезиларли кўзга ташланади.

Давлат маҳкамаси (аппарати) давлат механизмининг бир қисми бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга ошириш учун ҳукмронлик ваколатларига эга бўлган давлат органлари мажмуидан иборат.

Давлат механизми давлат маҳкамасидан ташқари давлат муассасалари ва давлат корхоналарини ҳам ўз ичига олади.

Давлат маҳкамаси таркиби энг умумий шаклда органларнинг қуйидаги кўринишлари («блоклари») тарзида намоён бўлиши мумкин:

- қонун чиқарувчи ҳокимият органлари;
- ижроия ҳокимияти органлари (давлат бошқаруви органлари);
- суд ҳокимияти органлари (ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари);

Давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари

Қонун чиқарувчи муассасалар ва маҳаллий ҳокимият органлари давлат вакиллик органлари жумласига киради. Улар аҳоли томонидан сайланш йўли билан шакллантирилади ҳамда унинг номидан иш кўради ва унинг олдида масъулдир.

Қонун чиқарувчи ҳокимият функциясини давлат олий вакиллик органлари бажаради. Қонунчилик органи давлат механизмида етакчи мавқега эга. Зеро, ҳокимиятларнинг бўлиниши

¹ Ислам Каримов. Янгича фикрлар ва ишлар - давр талаби. Т.1997, 5-т., 107-108 б.

тамойилига кўра қонун чиқарувчи ҳокимият энг муҳим ҳокимият ҳисобланади. У ижроия ҳокимияти ҳаётга тадбиқ этиши керак бўлган ҳамда суд ҳокимияти фаолияти учун қонуний асос бўлиб хизмат қиладиган умуммажбурий қонун-қодаларни белгилаб беради.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ва маҳаллий узини-ўзи бошқариш органлари вакиллик характерига эга бўлиб, тегишли маъмурий ҳудудлар доирасида амал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бешинчи бўлими давлат ҳокимиятини тапшиқл этишга бағишланган. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси» деб номланган XVIII бобнинг 76-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади».

Истиқлолдан кейинги илк ўзбек парламентида сайловлар хорижда гоёт ижобий баҳо олди. ГФР Президенти Р. Герцогнинг шу хусусдаги фикрига назар ташланг-а: «Ўзбекистонда парламент эркин сайланган. Унга сайловлар мустақил ва обрўли кузатувчилар, шу жумладан, немис кузатувчилари назорати остида ўтди».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси давлат ҳокимияти олий органининг ваколатларига бағишланган. У Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари рўйхатини ўз ичига олган (мазкур модда 24-банддан иборат).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, унинг зиммасига жиддий мажбуриятлар юкланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби жойлардаги давлат ҳокимияти асосларига бағишланган. Шу муносабат билан 99-моддада бундай ёзилган: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Барча депутатлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Айнан шунинг учун ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият вакиллик ҳокимияти ҳисобланади. Айнан сайловлар асосида халқ ўз вакилларига ҳокимиятни топширади ва вакиллик органларига давлат

ҳокимиятини амалга ошириш ваколатини беради. Бу давлат ҳокимияти механизмида вакиллик органлари бирламчи роль уйнаши, уларнинг устуворлиги ва юқори туриши ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини беради.

Бундан ташқари, аввал қайд этиб ўтганимиздек, қонун чиқарувчи ҳокимият коллегиял ҳокимиятдир. Чунки бу ҳокимият бир кишининг қўлига эмас, балки жамоага топширилади.

Яна бир гап. Ушбу ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ҳокимият деб аталиши вакиллик органлари бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланмайди, деган маънони билдирмайди. Ўзбекистон мисолида Олий Мажлис учун, ва ҳатто, давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари учун ҳар йили давлат бюджетини тасдиқлаш ҳуқуқи орқали амалга ошириладиган молиявий фаолият ҳамда шу бюджетнинг бажарилишини назорат қилиш, солиқлар ва бошқа туловларни белгилаш ҳам жиддий функциялар эканлигини кўриш мумкин. Олий Мажлисининг яна бошқа олий ижроия ва суд органларини шакллантириш билан боғлиқ муҳим функцияси ҳам бор ва ҳ.к.

Шу тариқа бизнинг парламентимиз - Олий Мажлис қонун чиқарувчилик соҳасида жуда катта ваколатларга эга. У солиқларни белгилаш, давлат бюджетини қабул қилиш, ташқи сиёсий жараёнларда қатнашиш, мудофаа масалаларини ҳал этиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этиш ва ҳоказоларга ҳаққидир.

Давлат ҳокимиятининг ижроия органлари.

Ижроия ҳокимиятининг марказий органлари. Давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг икки - парламент ва президентлик тизими мавжуд. Парламент тизимида қонун чиқарувчи органда кўпчиликни ташкил этган партия (ёки партия коалицияси) бош вазир етакчилигидаги ҳукуматни шакллантиради. Буюк Британияда дунёга келган парламентар бошқарувнинг бу тизими ҳозир Европанинг катта қисмида, Кариб оролларида, Канадада, Ҳиндистонда ҳамда Африка ва Осиёнинг кўпина мамлакатлари (аксарият Британиянинг собиқ мустамлакалари)да кенг амал қилади.

Қонун чиқарувчи органдан мустақил Президентни туғридан-туғри сайлашга асосланган президентлик тизими бутунги қунда Лотин Америкасининг катта қисмида, Филиппинда, Францияда, Польшада ва Америка Қўшма Штатларида амал қилиб келмоқда.

Айнан АҚШ бир шахс тимсолида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғини бирлаштирган президент лавозими пайдо бўлган жаҳондаги биринчи мамлакат бўлди. Бундан ташқари, айнан АҚШда сиёсий тизимнинг энг муҳим институтларидан

бири сифатида президентлик тузилмаси дунёга келди. Бугунги кунда президентлик Европа, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилиги мамлакатлари сиёсий тизимининг ажралмас қисмига айланган. Айни пайтда ҳар бир мамлакат ўзининг сиёсий ҳаётида президент қандай рол ўйнаши кераклигини ўзи белгилайди.

Президент ваколатлари, у ёки бу мамлакат сиёсий ҳаётида унинг роли ва мақоми энг аввало тегишли конституциявий меъёрлар билан белгиланади.

Чунинчи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси давлати ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғидир. Ўзбекистон Президенти бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

Ўзбекистон Республикасида ижроия ҳокимиятини **Ҳукумат** - давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш берувчи органи амалда оширади. Ўзбекистонда у **Вазирлар Маҳкамаси** деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Президентига томонидан тузилади ва республика Олий Мажлиси уни тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи ўз лавозимига кўра Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Ўзбекистон Республикасининг суд органлари тизими.

Суд - давлат органи бўлиб, у шу давлатнинг қонунларида белгиланган процессуал тартибда жиноий, фуқаролик ва маъмурий ишларни ҳал этиш шаклида одил судловни амалга оширади.

Суд ҳокимияти - давлат ҳокимиятининг учинчи тармоғи. У давлат ҳокимияти механизмида алоҳида мақомга эга. Фақат суд ҳокимиятигина (қонун чиқарувчи ёки ижроия ҳокимияти

эмас) одил судловни амалга оширади. Суд мустақиллиги кафолати ҳам, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ва умуман давлатчилик кафолатлари ҳам айнан шундадир. Боз устига, суд адолат тамойилини амалга оширибгина қолмай, айнаи пайтда муайян даражада қонун ижодкорлиги жараёнида ҳакам (арбитр) сифатида ҳам майдонга чиқиши керак. Бинобарин, суд ҳокимиятнинг бир йўла икки тармоғига нисбатан «тийиб туриш ва мувозанат» воситаси сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимиятнинг бу тармоғига «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти» деб номланган XXII боб бағишланган. Ушбу бобнинг 106-моддасида: «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларидан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил иш юритади», - деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, ҳамда шу муддатга тайинланадиган вилоят, Тошкент шаҳар, туман, шаҳар судлари ва ҳўжалик судларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни қараб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишлари соҳаларида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят, туман, шаҳар судлари фаолияти устидан суд назоратини олиб бориш ҳуқуқига эгадир.

Иқтисодий соҳада ва уни бошқариш жараёнида турли хил шаклдаги мулкка асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек, талбиркорлар ўртасида юзага келадиган ҳўжалик низоларини ҳал этиш Олий ҳўжалик суди ва ўз ваколатлари доирасида қўйи ҳўжалик судлари томонидан амалга оширилади.

Умуман, бутун суд ҳокимиятининг фаолияти фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини таъминлаш, жиноий ишларда эса, айбисиз одам маҳкум этилмаслиги, жиноят содир этган киши эса - адолатли жазога тортилганига йўналтирилиши даркор.

Бошқа вазифаларни бажаришдан ташқари суд фаолияти ижтимоий адолатни, фуқароларнинг тинч-тотувлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлаш, қонуңчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга йўналтирилгандир.

Судлар фуқароларимизни ҳимоя ҳуқуқи ва айбсизлик презумпцияси билан таъминлайдилар.

Давлат механизми маҳкамасини ташкил этувчи барча органлар ягона уйғунлашган механизм сифатида ишлаши керак. Айнан шунинг учун ҳам президентлик тузилмаси жорий этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи ҳисобланади. У (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIX бобига мувофиқ) давлат ҳокимияти органларининг мувофиқлаштирилган ҳолда ва ҳамкорликда ишлаши таъминлайди.

Давлат механизмидан **давлатнинг ишлаш механизми**ни фарқлай билиш керак. Давлатнинг ишлаш механизми дейилганда - давлат маҳкамаси таркибий қисмлари (яъни унинг барча органлари) нинг бир-бирларига бўйсунган ҳолда фаолият юритишларини таъминлаш тушунилади. Давлатнинг ишлаш механизмини ўрганиш - нималар давлат механизмини ҳаракатга келтириши, нималар давлат органларини боғлаб туриши, у ёки бу давлат органининг ўз функцияларини бажаришга қайси омиллар ёрдам бериши ёки, аксинча, халақит беришини аниқлаш имконини беради.

Давлат шакли.

Давлат шакли деганда, унинг уч таркибий қисми (ёки томони) - бошқарув шакллари, давлат (сиёсий) тузилиши ҳамда давлат (сиёсий) режими биргаликда олинган давлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш тушунилиши керак.

Бошқарув шакли - конкрет давлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш усуллари мажмуидир. Бунда олий ҳокимиятни, боз устига унинг олий ва марказий органларини ташкил этиш, ушбу органлар таркиби, ваколати, уларни тузиш тартиби, шунингдек бундаги халқ иштироки даражаси, мазкур органлар ваколати муддатлари назарда тутилади.

Монархия ва республика бошқарувнинг асосий шакллари ҳисобланади.

«**Монархия**» атамаси («монос» - бир, «архе» - ҳокимият» - юнонча сўз бўлиб, «якка ҳокимлик», «ягона ҳукмдор» маъноларини билдиради.

Бошқарув шакли сифатида монархия ўзининг аниқ ҳуқуқий белгиларига эга: Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсат бобида давлат бошлиғи сифатида, халқ вакили, миллат «отаси» сифатида, фуқароларни жипслагти-

рувчи, уларни давлат теварагига бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади.

Монарх таъво ҳукмдорлик қиларди. Энг муҳим, принципиал давлат ишлари бўйича монархнинг ўзи ҳукм чиқаришига тўғри келарди. У бугун ҳокимиятнинг тула соҳиби ҳисобланарди. Монарх ҳокимияти олий бош ҳокимият бўлиб, ўзига мустақилдир. У - давлатдаги олий ҳукмдор.

Одатда унинг ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинар, дин шуъласига ўралган эди. Қоида тарзида монарх ҳокимияти во-рислик асосида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. Ҳокимиятнинг бир шахсдан иккинчи шахс қўлига ўтишига халқнинг ҳеч қандай алоқаси бўлмайди. Монарх чекланмаган муддатга умрбод ҳокимият эгасидир. Лекин бундан фақат таби-ий ўлимгина монархни ҳокимиятдан маҳрум этади, деган маънони келтириб чиқмайди. Монархлар аъдарилиб ташланган-ни, ўлдирилгани, бошқа кишиларга алмаштирилгани ҳақида тарихда сон-саноксиз мисоллар мавжуд.

Монархиянинг энг гуллаб-яшнаган даври - Янги давр ара-фаси бўлиб, бу вақтда бошқарувнинг республика шаклидан унинг фарқлари равшан кўринаётган, **мутлақ (чекланмаган) ва чекланган монархия кўринишлари** бир-биридан аниқ фарқланаётганди.

Мутлақ монархия шаклидаги бошқарувнинг асосий белгиси - монархнинг тула ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органининг йўқлигидир. Мутлақ монархиянинг ҳуқуқий ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ҳокимиятдан муддатсиз, яъни умрбод фойдаланиш;
- тахтни мерос сифатида ёки қариндошлик ҳуқуқи бўйича эгаллаш;
- ташқи алоқаларда кафолат (мандат) асосида эмас, ўз шах-сий ҳуқуқи бўйича вакилликни амалга ошириш;
- давлат бошлиғи жавобгарлигининг йўқлиги (фақат Худо олдида жавоб бериш).

Бундай шароитда (зарурат йўқлиги туфайли) табақавий, вакиллик муассасалари йўқолиб кетади ёки таназзулга юз ту-тади, халқнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқсизлиги одатий ҳолга айланади.

Чекланган монархия турли тарихий даврда турли кўринишга эга бўлади. Қизиги шундаки, **психологик асослардан** келиб чиқиб, монархияларни «тўғри» бошқарув шаклига эга бўлган монархия, ҳамда, мабодо, монарх барчанинг манфаатлари ўрнига ўзининг ғаразли, шахсий манфаатларини қўлаб, бошқаришда зулмни қўлайдиган бўлса - «нотўғри» (золимлик,

мустабидлик) шаклга эга монархияларни ажратиб кўрсатганди. Ҳозирги замон олимлари **ҳуқуқий асосларниги**на ҳисобга олинади. Уларга кўра, (феодализм даврида) чекланган монархия **табақавий-накиллик** ҳамда конституциявий монархияга бўлинади. Конституциявий монархия ўз навбатида (капитализм даврида) дуалистик ва парламент кўринишларига эгадир.

Конституциявий монархия шундай бошқарув шаклидан иборатки, бунда монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан чекланган бўлади. Бундай чеклаш, одатда, парламент тасдиқлайдиган конституцияда мустаҳкамланади. Уни ўзгартиришга монархнинг ҳаққи йўқ. Шу тарзда ҳақиқий ва юридик ҳокимият монарх шакллантирадиган ҳукумат билан қонунчилик органи сифатида майдонга чиқадиган парламент ўртасида бўлинади. Мамлакатни бошқариш монарх ихтиёрида бўлиб, вазирлар унга ҳисоб беришади. Ҳукумат парламентнинг партиявий таркибига боғланмаган ҳолда шакллантирилади. Бошқарув дуализми (икки ёқламалиги) шундан иборатки, мисол учун монарх феодаллар манфаатларини, парламент эса, буржуазия ва бошқа табақалар манфаатларини ифодалайди.

Бундай бошқарувга (ўгминдан) Пруссия, Италия, Руминия давлатлари мисол бўла олади. Ҳозирги вақтда бошқарувнинг мажбур шакли амалда ўз умрини тутатган.

Парламентлик монархия мамлакатлари (ҳозирги Англия, Бельгия, Норвегия, Швеция) да қирол подшолик қилса-да, мамлакатни идора эга олмайдди. Зеро:

1. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларидан иборат қилиб шакллантирилади.

2. Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади.

3. Қонунчилик ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, фақат расмий учунгина монарх уларни имзолайди.

4. Ҳукумат монарх олдида эмас, парламент олдида ҳисоб беради.

5. Ҳукумат мажлисларида монарх қатнаша олмайди.

6. Монарх давлатчилик рамзи бўлиб, асосан маросимий рол ўйнайди.

7. Тахтнинг мерос бўлиб ўтиши парламентлик монархия доирасида ҳақиқий монархиядан сакланиб қолган ягона хусусиятидир.

Шундай қилиб, қонунчилик, ижроия ва суд соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга бўлиб қолади. Лекин, барибир, юқорида айтилганлардан, монарх фақат рамзий шахсга айланиб қолади, деган маънони англатмайди.

Шўро даврида монархия умри тутаб бўлган бир нарса сифатида рўйхатдан бутунлай чиқариб юборилганди. Мабодо бу

фикрга қўпиладиган бўлсак, бир неча юз йиллаб яшаб келган бошқарувнинг бу шакли ҳанузгача баъзиларнинг эътиборини тўғри келадиганини қандай изоҳлаш мумкин? Жумладан, 1975 йилнинг ноябрида Испания халқи плебисцит (референдум) да монархияни ўрнатишга овоз берди.

Республика (лотинча «Respublica» - халқ, жамоат иши) давлат ҳокимияти аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўядиган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шаклидир. Республика ҳам монархия сингари муайян тарихий хусусиятга эга. Бошқарув республика шаклининг бир қанча асосий турлари тарихдан маълум. Улар қўлдорлик даврларидаёқ дунёга кела бошлаганди.

Республикалар парламентлик (Австрия, Италия, Германия), президентлик (АҚШ), аралаш турдаги (Франция), президентлик (Аргентина, Гватемала ва Лотин Америкасининг бошқа мамлакатлари) республикаларига бўлинади.

Капитализм замонлари **парламентар (парламент) республикаси** ҳамда **президентлик республикаси**ни вужудга келтирди.

Парламент республикаси белгилари:

1. Ҳукумат сайловларида ғалаба қозongan партия аъзолари бўлган депутатлар орасидан шакллантирилади.

2. Ҳукумат парламентга бўйсунди ва унинг олдида ўз фаолияти учун коллектив масъулиятни зиммасига олади.

3. Давлат бошлиғи (президент) парламент ёки парламент коллегияси томонидан сайланади.

4. Парламентдаги кўпчилик қўллаб турган давр мобайнида ҳукумат ҳокимият тепасида қолаверади.

Президентлик республикаси белгилари:

1. Ҳукумат президент томонидан тайинланади ва парламент томонидан тасдиқланади.

2. Ҳукумат парламентга эмас, президентга ҳисоб беради.

3. Президент мамлакат аҳолиси томонидан тўғридан-тўғри сайловлар йўли билан ёки сайлашга вакил қилинганлар коллегияси орқали билвосита йўл билан сайланади.

4. Президент айна вақтда ҳукумат бошлиғи бўлиши мумкин (масалан, Ўзбекистон, АҚШдагидек).

5. Президент қарорлари кечиктирувчи вето қўйиш ҳуқуқига эга бўлади, шунингдек, парламентни тарқатиб юбориш ҳамда янги сайловларни эълон қилишга ҳақлидир.

Аралаш турдаги республика белгилари:

1. Президент аҳолиси томонидан сайланади ва ҳукуматни тайинлайди (президент республикаси белгиси).

2. Ҳукумат парламент олдида масъул бўлиб, парламент ҳукуматга ишончсизлик билдириб, уни истеъфога чиқариши мумкин (парламент республикаси белгиси).

Суперпрезидентлик республикаси белгилари:

1. Президент аҳоли томонидан сайланади ва давлатда тулалигича бутун ҳокимиятнинг эгаси бўлиб қолади.

2. Президент ҳокимияти ҳеч қандай чекланмайди ва назорат қилинмайди.

3. Президент ўзига тобе бўлган ҳукумат аъзоларини парламент тасдиғисиз тайинлайди, парламент розилигини олмай уларни истеъфога чиқариши мумкин.

4. Президент парламент розилигини олмай туриб, ўз ташаббуси билан референдумлар ўтказиши тўғрисида эълон қилиши мумкин.

5. Президент парламентни тарқатиш ҳуқуқига эга бўлиб, парламентда эса, президентнинг кечиктириш ветоcини енгиб ўтадиган ҳуқуқ ҳам, президентни лавозимидан четланггириш ҳуқуқи ҳам йўқ.

Монархиядан республикага ўтиш шакллари.

Сайлаб қўйиладиган монархия. Масалан, Малайзияда тўққиз иллат султонлари ўз ораларидан давлат бошлигини беш йил муддатга сайлашади. Бироқ ҳар ким ҳам эмас, фақат иллатнинг валиаҳд султониғина сайланиши мумкин. Бирлашган амирликларда ҳам сайловлар шунга ўхшаш тарзда ўтади. Олий ҳокимиятнинг амирлар кенгаши амалга оширади. Бу кенгаш амалда парламент ва ҳукумат вазифаларини бажаради. Амирлар ўз ораларидан давлат бошлигини беш йил муддатга сайлашади. Одатда БЛА етти иллатининг энг йириги - Абу-Даби амирлиги амири давлат бошлиғи этиб сайланади.

Монократик республика. Бир томондан бу - республика, чунки аввал президент халқ томонидан сайланади. Иккинчи томондан эса, унда монархиянинг рўй-рост аломатлари кўриниб туради. Зеро, президент сайланиб олгач, қоғозга битилмаган ҳокимиятнинг ворислик асосида тошшириш ҳуқуқи билан ўзини умрбод президент деб эълон қилади. Чупончи, Тунис, Марказий Африка Республикаси, Экватория, Гвинея, КХДР республикалардир.

Ўз аломатларига кўра монократик республика суперпрезидентлик республикасига яқин туради, сайлаб қўйиладиган монархия эса моҳият-эътибори билан мутлақ монархияга яқин. Зеро, бундай давлатларда парламент йўқ, конституция эса, монархнинг ўзи халққа тортиқ қилган қомусий ҳужжат бўлиб, унда бутун ҳокимият (ижроия, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимияти) монархга тегишли эканлиги ёзиб қўйилган. Шунинг

учун ҳам давлат бошқарувининг ўзини шакллари **гибрид** шакллари деб аталиши бежиз эмас.

Давлат тузилиши шакли шу давлатнинг маъмурий-худудий жиҳатлардан ташкил этилишини, ҳокимият марказий ва маҳаллий органлари таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлик характерини белгилайди. Давлат тузилишининг уч асосий шакли - **унитар давлат, федерация ва конфедерация** тилга олинади.

Унитар (ягона, лотинча «унус» - «бир» сузидан) давлат оддий яхлит давлат бўлиб, тула сиёсий бирдамлиги билан ажралиб туради. Унитар давлатларнинг кўпчилиги маълум маъмурий-худудий бўлинишга эга туманлар, вилоят, кантон ва ҳ.к.) Лекин мазкур мустақил қисмлар давлат суверенитети белгиларига эга эмас. Бундай давлатда олий органларининг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик мавжуд бўлади. Унитар давлатнинг яхши томони шундаки, у содда тузилишга эга бўлиб, гулалигича олий ҳокимият унинг тасарруфида бўлади.

Унитар давлат белгилари:

1. Мамлакат бутун ҳудуди учун ягона олий давлат ҳокимияти органлари, давлат бошқаруви органлари ва суд органлари фаолият юритади.

2. Бутун ҳудудда битта Конституция, ягона қонунчилик тизими, бир фуқаролик, ягона пул тизими, умумий солиқ ва кредит сиёсати ҳукм суради.

3. Унитар давлат давлатчилик аломатлари (атрибути) га эга бўлмаган вилоятлар, ўлкалар, округлар, туманлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳокимият маҳаллий органларининг марказий органларга тобелик даражасига қараб унитар давлатлар марказлашган ва марказлашмаган давлатларга бўлинади.

4. Унитар давлатлар доирасида мухториятлар (автономиялар) бўлишига йўл қўйилади (масалан, Буюк Британия тузилмасида, Шотландия ва Шимолий Ирландия каби).

5. Фақат марказий органларгина давлатлараро алоқаларни амалга оширади.

Федератив давлат («федус» - иттифоқ, шартнома сузидан) - мураккаб давлат. Давлатларнинг шартномавий ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқ федерация деб аталади. Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.

Федератив давлат белгилари:

1. Федерация ўзининг маъмурий чегаралари, ҳокимият органларига эга бўлган федерация субъектлари (ишқатлари, ерлар, вилоятлар, республикалар ва ҳ.к.) дан иборат бўлади. Мазкур

субъектлар ҳатто ўз конституцияси ва қонунчилигига фақат ягона ҳуқуқий макон доирасидагина эга бўлишлари мумкин.

2. Федератив давлат ваколатлари федерациянинг барча субъектларига ёйиладиган давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органларига эга бўлади. Федерация субъектлари давлатлараро муносабатларда ва халқаро ташкилотларда тўғридан-тўғри вакиллик ҳуқуқига эга эмаслар.

3. Федерация субъектининг давлат таркибидан бир томонлама чиқиши конституциявий қонунчиликда кўзда тутилмаган (масалан, АҚШ, Германия ва Бразилия конституцияларида шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар ҳатто ман этилади).

4. Федератив давлат ягона қуролли кучларга эга бўлиб, уларга раҳбарлик марказий федерал органлар томонидан амалга оширилади. Давлат бошлиғи (президент) ушбу қуролли кучларнинг бош қўмондони ҳисобланади.

Конфедерация қатъий белгиланган (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий) мақсадлар учун шартнома ёки битим асосида ташкил этиладиган давлатлар иттифоқидан иборат. Конфедерация кейинчалик ўсиб (АҚШ, Швейцариядаги каби) федерацияга айланади ёхуд (Австро-Венгрия сингари) тарқалиб кетади.

Конфедерация белгилари:

1. Бу - умумий манфаатларни таъминлаш мақсадида ташкил этилган суверен давлатларнинг муваққат иттифоқидир. Конфедерация субъектлари тегишли шартнома асосида бирлашади ҳамда конфедерация таркибидан эркин чиқиб кетиш ҳуқуқига эга бўлади.

2. Одатда давлат чегараларини кесиб ўтиш (виза ва декларацияларсиз) соддалаштирилган бўлса-да, ягона фуқаролик бўлмайди.

3. Конфедерация субъектлари ўз ҳарбий кучларига эга бўлади. Фақат ҳарбий иттифоқ доирасидагина бирлашиш мумкин.

4. Парламент конфедерация субъектлари вакиллик органлари томонидан шакллантирилади ҳамда улар розилигисиз парламент қарорлари кучга эга бўлмайди.

5. Конфедерация миқёсида умумий суд органлари йўқ ва ҳокимиятнинг ижроия органлари ғоят чеклаб қўйилган.

6. Ягона пул тизими, ягона солиқлар тизими ва ягона давлат бюджетлари бўлмайди.

7. Конфедератив давлатлар узоқ яшамайди. Улар унитар давлатларга тарқалиб кетади ёки федерацияга айланади. Ҳозирги вақтда дунёда конфедерациялар йўқ.

Давлат ҳокимияти тузилишининг шакллари биз юқорида кўриб ўтганларимиздангина иборат деб тушуниш хато бўларди. Давлатлараро бирлашиш ва расмий ҳуқуқий иттифоқларнинг

жуда кўплаб шакллари (шахсий ва амалдаги уния, вассаллик, сюзеренитет, миллатлар ва давлатлар ҳамдўстлиги, давлатлар ҳамжамияти) тарихдан маълум. Шунингдек, динионлар ва метрополиялар муносабатлари, савдо иттифоқлари, ҳарбий блоклар ва ҳоказоларни келтириш мумкин. Бироқ, улар энди давлатлараро бирлашмаларга киради.

Сиёсий (давлат) режими, тушунчаси ва турлари. Давлат сиёсий режими шакли давлат ҳокимияти органларининг аҳоли билан ўзаро алоқалари усул ва услублари мажмуини белгилайди. «Сиёсий режим» тушунчаси нисбатан яқинда - 1940 йили сиёсатшунос Леви томонидан киритилган. Лекин кейинги вақтларда аниқ бир маънодаги «давлат режими» атамасидан кўпроқ фойдаланилади. Муайян давлат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақиқатда қай даражада реал амалга оширилади дегани кўрсаткичи давлат режимларини таснифлашда бош мезон бўлиб хизмат қилади. Юқоридагиларни назарда тутиб, давлат режимининг икки шакли - демократик ва антидемократик режимлар фарқланади.

Демократик режимнинг асосий хусусиятлари:

1. Демократик давлатда халқ ўз вакиллариини сайлаб қўядиган коллектив қонунчилик органининг бўлишини тақозо этади.

2. Сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан қатъий назар, барча фуқаролар учун умумий сайловлар йўли билан ва референдумда ўз иродаларини эркин ифодалаш имконияти.

3. Фуқаролар сўз, матбуот, йиғилишлар эркинлиги, ахборотлар олиш эркинлигидан, партия ва жамоат ташкилотларидан фойдаланиш асосида давлат маҳкамасига таъсир ўтказишининг амалий усулларига эга бўладилар.

4. Иқтисодий соҳага ва фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашувнинг энг кам даражада бўлиши.

5. Давлатнинг демократик табиати иқтисодиёт тараққиётининг юксак даражасини, муносиб ҳаёт даражасини, аҳолининг зулм ва қонунсизликдан ҳимояланганлигини тақозо этади.

Демократик режим доирасида шартли равишда қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

Демократик режимнинг энг замонавий шакли **либерал-демократик режим** ҳисобланади. У кўпчилик мамлакатларда амал қилади. Унинг аҳамияти ва мафтунок қудрати шунчалик буюкки, кўпгина олимлар уни ҳокимиятни амалга ошириш режими эмас, балки жамият тараққиётининг муайян босқичида цивилизациянинг яшаш шарти, сал бўлмаса жамият сиёсий ташкилоти эволюциясининг оқибат натижаси деб ҳисоблашмоқда.

Шуни ҳам айтиш жоизки, давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳокимиятни амалга оширишнинг энг демократик ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган сиёсий усул ва услубларини ҳам либерал аташмоқда.

Бундай жамиятда давлат ҳокимияти сайловлар йўли билан шакллантирилади. Давлатни бошқариш ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида амалга оширилади.

Давлатни бошқаришда марказдан қочириш тамойилидан фойдаланилади, яъни марказ фақат маҳаллий органлар ҳал эта олмайдиган муаммоларни ечишни ўз зиммасига олади. Либерал-демократик режим давлат (сиёсий) режими деб қабул қилинган жамиятни фуқаролик жамияти деб аташди.

Асл демократик режим. «Демократия» сўзи, албатта, кўпчиликка маълум, лекин бу сўз орқали фойдаланадиган маъно ҳамisha ҳам бирдек тушунилавермайди.

Луғатларда демократия «бошқаришнинг халқчил шакли сифатида таърифланади. Унда халқ олий ҳокимиятга эга бўлиб, уни ё ўзи бевосита амалга оширади, ёхуд эркин сайлов тизими асосида ўзи танлаган вакиллари орқали амалга оширади», дея таърифланади. Авраам Линкольн (АҚШ XVI президенти) нинг гапларига қараганда, «демократия — Халқнинг шу халқ учун амалга оширадиган давлат бошқарувидир».

Демократия икки асосий туркум - бевосита (тўғридан-тўғри ва вакиллик) демократиясига бўлинади. Бевосита демократия шаронтида фуқаролар сайлаб ёки тайинлаб қўйиладиган расмий шахслар воситачилигисиз ижтимоий қарорларни қабул қилишда қатнаша оладилар. Шундай тизим нисбатан кам сонли одамлар иштирокидаги жамоа ва қабила кенашларида, қасаба уюшмалари маҳаллий органлари йиғилишларида ҳамма аъзолар масалаларни муҳокама этиш консенсус ёки кўпчилик овоз бериш йўли билан қарор қабул қилиш учун бир бинога жойлани оладиган ҳолдагина мазмун-моҳиятга эга бўлиши мумкин. Қадимги Африка - жаҳондаги ilk демократия 5-6 минг киши қатнаша оладиган мажлислар ёрдамида бевосита демократияни амалга оширишни уйдалагани кишини дол қолдиради. (Афтидан, бу бевосита демократияни ҳаётта тадбиқ этиш учун одамларни жисмонан бир жойга туллаш мумкин бўлган энг катта миқдор бўлган бўлса ажабмас.)

Ҳозирги замон жамияти ўзининг мураккаблиги, аъзоларининг кўпсонлилиги билан бевосита демократияни амалга ошириш имкониятига эга эмас. Шунинг учун бутунги кунда унинг энг кўп қўлланиладиган шакли вакиллик демократиясидир. Бунда

фуқаролар сиёсий қарорларни қабул қилиш, қонушларни таърифлаб бериш ҳамда ижтимоий фаровонлик йўлидаги дастурларни ҳаётга тадбиқ этиш мақсадида расмий шахсларни, яъни марказий ва маҳаллий органлар депутатларини сайлайдилар.

Антидемократик режим турлари:

Антидемократик режимлар уч хил кўринишга - тоталитар, фашистик ва автократик кўринишга эга.

Автократик режим жамоа автократияси ҳамда яккахон автократиясини ўз ичига олади.

Жамоа автократияси ўз навбатида **аристократия ва олигархия** деб ном олган бошқарув шаклларига бўлинади.

Яккахон автократия деспотия, мустабидлик, шахсий ҳокимият режими шаклларига эга.

Энди мазкур режимларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Деспотик (юнонча - «чекланмаган ҳокимият») **режим**. Ушбу режим ҳокимият истисносиз фақат бир шахс томонидан амалга ошириладиган мутлақ монархия (подшолик) га хосдир. Деспотик режимлар қадим замонларда пайдо бўлган ва у ҳокимиятни бошқаришдаги ўта ўзбошимчалик, фуқароларининг тўла ҳуқуқсизлиги, бошқаришда ҳеч қандай ҳуқуқий ва ахлоқий асосларнинг бўлмаслиги билан ажралиб туради. Деспотия шароитида мустақиллик, норозиликлар, ғазаб-нафратини намоён этиш мумкин эмас - улар дарҳол бостирилади. Шундай бостиришлар чоғи қўлланиладиган жазо чоралари ўта шафқатсизлиги билан ажралиб туради ва боз устига жазо «жиноят»нинг узидан анча даҳшатлироқ бўлади.

Деспотик режим асосан Ўрта Ер денгизи мамлакатларида, Яқин Шарқда, Осиё, Африка, Жанубий Америка мамлакатларида, яъни Осиё ишлаб чиқариш усули (Осиё тараққиёт йўли) қарор топган мамлакатларда учрайди. У инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларига хосдир. Бироқ, бу режим ҳозирги босқичда ҳам, ҳозирги замон давлатларида ҳам бу давлатлар ривожининг тарихан узига хослиги, улар бошлиқларининг шахсий фазилатлари билан боғлиқ равишда пайдо бўлган ва бўлиши ҳам мумкин.

Мустабидлик режими яккахон ҳукмронликка асосланган. Мустабид ҳокимияти, одатда, зуравонлик, босиб олиш, баъзан эса, қонуний ҳокимиятни аёдариб ташлаш натижасида ўрнатилиши билан деспотиядан фарқланади. Унда ҳам ҳуқуқий ва ахлоқий асослар бўлмайди, у зуравонлик, баъзан эса, тер-

рор ва геноцид (қириб ташлаш) асосига қурилган бўлади. Мустабид ҳокимияти шафқатсиздир. У ҳам одамларни қўрқитиш, даҳшатга асосланган бўлади. Мустабид ҳар қандай қаршиликни туғилишидаёқ бўғиб ташлашга ҳаракат қилади, шунинг учун ҳам кўпинча фақат итоатсизлик учунгина эмас, ҳатто қасд қилганлик учун ҳам қатл этиладилар. Бошқа мамлакат ҳудуди ва аҳолисини босиб олиш нафақат жисмоний ва ахлоқий зўравонликка, балки асоратга солинган халқ анъаналари ва урф-одатларини таҳқирлашга ҳам олиб келади. Мустабид режимлар Қадимги Юнонистонда, айрим ўрта аср шаҳар-давлатларида мавжуд бўлган.

Таъкидлаб ўтганимиздек, деспотия сингари мустабидлик ҳам зўравонликка асосланади, бироқ, деспотия шароитларида қаҳр-ғазаб қамчиси энг аввало олий мансабдорлар бошида синса, мустабидлик тузумида унинг зарбига ҳар бир одам учрайди. Қонунлар мутлақо ишламайди ва уларнинг ўзи умуман жуда кам бўлади. Зеро, мустабидлик ҳокимияти уларни яратинга интилмайди ҳам.

Тоталитар режим. Буни энди XX аср маҳсули дейиш мумкин. Тула асос билан унга фашистик ҳамда «пахса сиғиниш» даври социалистик давлатларни киритиш мумкин. Тоталитар режим авторитар режимнинг энг ашаддий шаклидир. Тоталитар давлати ҳамма ёқни тула қамраб олувчи, ҳамма ёқни назорат қилувчи ва ҳамма ёққа чуқур кириб борувчи ҳокимиятдир.

Тоталитар режим - бу фуқаролар ҳаётига ўз аралашувини чексиз-чексиз кенгайтириб, ўз бонқаруви ва мажбурий мувофиқлаштириш қўламига уларнинг бутун фаолиятини киригиб олган сиёсий тузум демак. «Тотус» сўзи латинчада «жами, бутун» деган маънони англатади. Бинобарин, тоталитар давлат ҳамма ва жами нарсаларни қамраб, ўз қомига тортувчи давлатдир. У фуқаролар ташаббуси ноқарор ва зарарли, фуқаролар эркинлиги эса хавфли ва чидаб бўлмайдиган нарса, деган ақидага амал қилади.

Тоталитар режим шароитида сиёсий раҳбар, халқ доҳийси бошчилигидаги ҳукмрон сиёсий партия, ҳукмрон элита томонидан яратиладиган ягона расмий мафкура мавжуд бўлади.

«Шунинг учун ҳам тоталитар режим, - деб ёзади И. Ильин, - ҳуқуқий ҳам, давлат режими ҳам эмас. Материалистлар яратган бу режим тулалигича «тан билан рух»нинг ҳайвоний ва қуллик омилларига, назоратчи-қулларнинг таҳдидли буйруқ-амрларига уларнинг юқоридан ўзларига сингдирилган

ўзбошимча фармойишларига асосланади. Бу - фуқаролари, қонушлари ва ҳукумати мавжуд бўлган давлат эмас; балки ижтимоий гишоз машинасидир; бу - даҳшатли ва тарихда мисли қурилмаган биологик ҳодиса - на ҳуқуқ, на эркинлик, на ақл-идрок, на фуқаролик, на давлат орқали эмас, қўрқув, нодонлик ва ёвузлик асосида жипсаштирилган жамиятдир»¹.

Фашистик режим. Бу тоталитаризмнинг энг учига чиққан шаклларида бири бўлиб, миллатчилик мафкураси, бир миллатнинг бошқаларидан афзаллиги тўғрисидаги тушунчалари, ута тажовузорлиги билан ажралиб туради.

Фашистик режим - барча халқларни, шу жумладан, ўз халқини ҳам азоб-уқубатларга етакловчи инсониятга қарши қаратилган тажовузор режимдир.

Мана - фашизмни тавсифловчи хусусиятлар:

- динсизлик. Умуман динга душманларча муносабат;
- доимий ва гўё «идеал» тузум сифатида ҳуқуқий тоталитаризмни барпо этиш;
- партия ҳукмронлиги ва ундан ўсиб чиқувчи коррупция ва ахлоқий бузилишларнинг қарор топиши;
- миллатчилик ва жангвор шовинизмга муккасидан кетиш.

Авторитар режим. У ҳуқуқий, ахлоқий негизларга асосланиши мумкин. Бироқ, бундай режимли давлат халқни бошқарувда қатнашишга жалб этмайди. Вакиллик органларининг мавжудлиги аҳволини ўзгартиролмайди. Улар амалда давлат ҳаётида арзирли рол ўйнамайди. Парламент доҳий ёки бир гуруҳ шахслар (хунта, олигархия) бошчилигидаги ҳукмрон элита таклиф этган ҳар қандай қарорларни сўзсиз тасдиқлаб бераверади. Раҳбарликни амалга оширувчи элита ва олий мансабдор шахслар учун катта енгилликлар, имтиёзлар мавжуд бўлади. Давлатда раҳбарлик ҳарбий ёки давлат тўнтариши ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олганлар қўлига ўтадиган бўлса, авторитар режим ёки хунта номини олади. Ҳукмрон тўда ичида бошлиқ алоҳида ажралиб туради. У ёки бу масалани муҳокама этиш чоғида ўз «команда»сига мурожаат қилиши, уларнинг маслаҳатларига қулоқ тутишига қарамай, бошлиқнинг таъсир-этибор доираси чексиз-чегарасиздир.

Авторитаризм шароитида муҳолифатга йўл қўйилмайди. Бундай режимда шахс ўз конституциявий ҳуқуқларидан фойдалана

¹ Қаранг: Ильин И.О. грядущей России. М. Телекс. 1993. с.51.

олмайди. Чунки ҳокимият унга нисбатан бемалол мажбурлов чораларини ҳам кўриши мумкин. Давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан тўла устуворлиги эълон қилинади.

Ҳарбий режим авторитар режим кўринишларидан биридир. Бундай режимда давлат ҳокимияти иқтисодиёт, маданият, ижтимоий соҳаларни бошқарувчи ҳарбийлар қўлида жамланади. Сиёсий ҳаёт (фаолият) ё ман этилади, ё худ бутунлай чеклаб қўйилади.

Теократик режим ҳам авторитаризм кўринишларидан бирига киради. Бундай давлатда олий давлат ва диний ҳокимият бир шахс қўлида жамланади. Мазкур режим ўрта асрларда кенг ёйилганди.

Ўзбекистонда давлатчиликни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Мустақиллик қўлга киритилиши биланоқ республикада дарҳол демократик ҳуқуқий давлат асослари вужудга келтирила бошлади. Шу мақсадда олдинги тоталитар тузум иллатларини таг-томири билан қўпориб ташланга кескин киришилди. Қўппартиявийлик, ғоялар ва фикрлар хилма-хиллиги билан муроса ҳаётий воқеликка айланди. Бир мафкура ҳукмронлигига барҳам берилди. Умуминсоний қадриятларни, жаҳон эъгиروف этган чинакам демократия, инсон эркинликлари ва ҳуқуқлари меъёрларини қарор топтириш вазифаси қўйилди.

Республикада сўзда эмас, амалда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органларига бўлиниш тамойили ишлаб турибди. Ўзбекистон халқи давлат ҳокимиятининг чинакам манбаига айланди ва бу ҳокимиятни ҳам бевосита, ўз ваколатли вакиллари - депутатлар корпуси орқали амалга оширмоқда.

Буларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчилик ишини фаол йўлга қўйишни тақозо этди. Республика парламенти - Олий Мажлис бу ишни муваффақиятли олиб бормоқда. Олий Мажлиснинг бутун салоҳияти бутунги кунда ёш мустақил давлатимизни ҳар томонлама ҳуқуқий таъминлашга йўналтирилган. Давлат бошқарувининг янги, янада замонавий, шароитга тез мослашувчи тизимини шакллантириш бўйича ишлар зудлик билан бошлаб юборилди. Бошқарувнинг президентлик шакли бу тизимнинг негизи бўлиб қолди.

Жойларда бошқарув тизимини қайта ташкил этиш вазифаси қўйилиб, муваффақиятли удаланди - вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик тузилмалари жорий этилди. Қонушлар ус-

туворлиги, улар олдида мамлакат барча фуқароларининг тенглигини таъминловчи суд ҳокимиятини қайта ташкил этиш ишлари фаол олиб борилмоқда. Цивилизацияланган фуқаролик жамиятининг ушбу таркибий қисмлари қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботнинг, қатъий интизом ва масъулиятлилигининг асоси бўлиб хизмат қилади.

Республика олдида ўз тараққиёт йўлини танлашдек жиддий вазифа қўндаланг бўлди. Уни бажаришнинг гоёт зарурлиги Президентимизнинг қўйидаги гапларида яққол ифодаланган: «Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, ўз давлатчилигини қўлга киритиш, миллий ва ижтимоий озодликка эришни ҳеч қерда енгил ва осонликча бўлмаган. Мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият барпо этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга интилади. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият, одамлар ўртасида таркиб тошган муносабатлар, уларнинг дунёқараши, жумладан диний эътиқоди, руҳияти ва ҳуқ-атвор нормалари шунини тақозо этади»¹.

Давлатимиз бошлиғи, шунингдек, жаҳонда ижтимоий тараққиётнинг турк, швед, жанубий корейс ва бошқа турли хил қўрилишлари мавжудлигини ҳам таъкидлади. Бир қатор мусулмон давлатлари ва янги саноати ривожланган мамлакатлар тажрибаси, иккинчи жаҳон урушидан кейин халқ ҳўжалигини тиклаш бўйича Европа мамлакатлари ва Япония амалиёти намуналари мавжуд.

Бироқ, дея таъкидлайди Президент, «Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тушланган ва республика шароитига тадбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади»².

Бунда гап, албатта, у ёки бу жозибатор ва ижобий самараси юксак андозадан оддий нусха кўчириш устида бораётгани йўқ.

Президентимизнинг қўйидаги фикрларида ушбу масалага бўлган қатъий нуқтаи-назар ўз ифодасини тошган: «Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олин республиканинг қатъий позициясидир». Бу ўтмиш йилларнинг ҳаёлларини, давлат тузилишининг шакл ва усулларига нисбатан мавжуд қарашларни идрок этиш на-

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистон: миллий исқлод, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1996. 1-т. 40-6.

² Ўша асар. 40-6.

тижасидир. Бу - таркиб тошган ижтимоий воқеликка берилган реал баҳодир. Бу - Ўзбекистон халқининг ижтимоий тараққиётига муносиб турмуш шароитига ингилишдир»¹.

1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистонда шонли воқеа содир бўлди - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. У республикамиз мустақил ва эркин тараққиётининг ҳуқуқий асосларини яратиб берганди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат Тузилиши шакли Конституциямизнинг «Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши» деб номланган туртинчи бўлимининг XVI-XVII бобларида ўз ифодасини тошган. Жумладан, 68-моддада шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат». 70-модда эса Қорақалпоғистон Республикасининг мақомига бағишланган. Унда, «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради», деб таъкидланади.

¹ Ислам Каримов. Ўнга китоб. 40-б.

ҲУҚУҚ — МЕЪЁРИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ ТИЗИМИДА

Режа:

1. *Ҳуқуқнинг моҳияти, унинг белгилари ва функциялари.*
2. *Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати.*
3. *Ҳуқуқ тамойиллари.*

1. Ҳуқуқ - адолат ва озодлик ғояларига таяниб, кўп жиҳатдан қонунчиликда ва бошқа ҳуқуқий маъналарда ўз ифодасини топувчи ҳамда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи меъёрий кўрсатмалар тизимидир.

Ҳуқуқ масалалари билан инсоният жуда қадимдан ва жиддий шуғулланиб келади. Лекин тадқиқотчиларнинг ҳар бири унга ўз қарашларини сингдириб келган. Таъкиллаб ўтилганидек, вақт ўтиши билан ҳуқуқ ҳақидаги тушунчалар ўзгариб борган, лекин унинг моҳиятини тушунишга ҳеч ким яқинлашмаган. Шунинг учун ҳам, юристлар ҳуқуқ таърифини юз йиллаб излашади, деб нолиган И. Кантнинг изоҳлар экан, рус ҳуқуқ назариётчиси Н.Н. Алексеев: «Худди табиатшунослар умуман табиатнинг ўзи нима, деган саволга жавоб топа олмаганларидек, юристлар ҳам ҳуқуқ таърифини ҳеч қачон тополмайдилар», деганди.

Америкалик ҳуқуқшунос Лауренс Фридмanning айтишича, ҳуқуқ тушунчаси шунадек нозик, совун кўнигидан ҳосил бўладиган пуфаклардай омонат, вақтдек тутқич бермас кўпдан-кўп маъноларга эга¹.

Ҳозирги замон ҳуқуқшунослари ушбу муаммо билан шуғулланишга озмунча куч-ғайрат сарфлашгани йўқ. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, шўролар даврида бу ишлар «тап-тақирликдан бошланганди. Чунки мазкур масала бўйича инқилобгача ёки хорижда тутилган тажрибага муглақо инкор нуқтаи-назаридан қараларди. Шунга қарамай, ушбу йўналишда ўн йиллаб олиб борилган ишлар муайян натижаларни берди. Ҳуқуқ тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш бўйича уч асосий ёндашув кашф этилди:

¹ Қаранг: Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992. С.8.

а) ҳуқуққа истисносиз фақат юридик меъёрлар тизими деб қаровчи ёки ҳуқуқни «гор маънода» тушуниш деб аталувчи **меъёрий ёндошув**;

б) ҳуқуқни унинг томонидан тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар билан бир хил, тенглаштирувчи **социологик ёндошув**;

в) ҳуқуқни озодлик ва адолат мезонлари билан боғловчи **фалсафий ёндошув**.

Сўнги икки ёндошув ҳуқуқни кенг маънода тушунишга олиб келди. Зеро, бу тушунчага ҳуқуқ меъёрлари ҳам, ҳуқуқий онг ҳам, ҳуқуқий муносабатлар ҳам ва ҳ.к.лар киритиларди. Бунинг устига уларнинг ҳар бири ягона тўғри ёндошув деб ўз қарашларини ёқларди. Бироқ, ҳақиқат, маълумки, ҳақиқат ўртада ҳолис туради. Кейинги изланишлар айнаи шундай нуқтаи назар билан ажралиб туради.

Ўртага шундай саволни ташлайлик: шунчалик кўп ҳуқуқшунослар бу муаммога нега шу қадар кўп вақтларини бағишлаган? У шунга арзийдими? Ҳа, арзийди. Ҳуқуқ моҳиятини тўғри тушуниш фақат ҳуқуқшунослик фанининг муваффақиятли ривожланишига хизмат қилибгина қолмай, амалиётчи юрист учун ҳам зарур бўлиб, ҳуқуқни қўлланиш ва ҳуқуқни муҳофаза этиш бўйича фаолиятида уни ишонч ва омил билан қўроллантирди. Ҳуқуқнинг нима эканлигини яхши билмай туриб, унинг тўғри қўлланиши, қонунийлик, ҳуқуқий масъулият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

6. Шу мақсадда ҳуқуқшунослик фанидаги эски, яхши ишлаб чиқилган ғоя - ҳуқуқнинг **табiiй ва ижобiiй (позитив)** ҳуқуққа бўлинишига қайтамиз.

Табиий ҳуқуқ (ius naturale) - инсон табииати, унинг жамиятда яшаш шарт-шароитларини тақозо этадиган ҳуқуқлар ва эркинликлар йигиндисидан иборат. Мазкур назария намоёндалари бундай ҳуқуқларга инсоннинг эрка, ўзига ўхшаганлар билан алоқада бўлиш, зурриёт қолдириш, яшаш ва одамнинг ростмани янаши учун зарур шарт-шароитларга, мулкка, жамият ва давлат томонидан ўз ҳаёти ва саломатлигининг муҳофаза этилишига бўлган ҳуқуқларини киритадилар.

Бошқа кишиларга, жамиятга, давлатга зарар келтирмаслик, ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқаларга ҳалақат бермаслик мажбуриятлари ҳам шундан келиб чиқади. Шундай қилиб,

табий ҳуқуқ - ҳуқуқ тўғрисидаги бепуқсон, чуқур ахлоқий ва юксак даражада адолатли тасаввурлар йиғиндисидан иборат.

Табий назарияга жавоб тариқасида **ҳуқуқнинг тарихий мактаби** юзага келди. Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго ва Карл Савиньи унинг намоёндалари эди. Ҳуқуқни халқ миллий ҳаётининг маҳсули деб ҳисобловчи ҳуқуқнинг тарихий мактаби табиий ҳуқуқ назариясига жиддий зарба берди. Лекин у жуда яшовчан бўлиб чиқди ва ҳозир ҳам ўз тарафдорлари ва издошларига эга.

Бошқа ҳуқуқ мактаблари ҳам бор. Улар орасида **рационалистик ҳуқуқий назарияни** келтириш мумкин. Унга кўра, ҳуқ-қ-атвор қоидалари одамлар томонидан улар ўз олдиларига қандай мақсад қўйишлари билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Кўпинча куч-қудрат ва ҳокимият кимда кўпроқ бўлса, уша одам ҳуқ-қ-атвор қоидаларини ўз мақсад ва манфаатларига мослаб тўғрилайди. Мазкур назария асосчиси Рудольф Йеринг инсоният тарихидан шу назарияни тасдиқловчи қўлаб мисолларни келтиради.

Ҳуқуқни психологик кўрсатмалардан, кишиларнинг муайян қоидалар асосида янаш, бошқа шахс иродасига бўйсуниб ёки бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш эҳтиёжидан келтириб чиқарувчи психологик ҳуқуқий назарияни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Марксча-ленинча ҳуқуқ назарияси ҳам яхши маълум. Унга мувофиқ ҳуқуқ - ҳукмрон синф иродасини ифодаловчи ҳуқ-қ-атвор қоидалари йиғиндисидан иборат. Бу ғоят хато назария бўлиб, Иттифоққа ва социалистик лагерга кирувчи давлатларга катта зарар келтирган. Ислоҳ Каримов бу ҳақда Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (1995 йил) жуда яхши айтганди. Биз яқин ўтмишимизда марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса, давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муроаи мадора билан бар-тараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндошилади.¹

¹ Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. Т., 1996. 3-т. 20-б.

Ижобий (позитив) ҳуқуқ - давлат қабул қилган меъёрларда, яъни қонунчиликда, шунингдек бошқа ҳуқуқий манбаларда ифодаланган ҳуқуқдир. Қонунчиликдан ташқарида, ҳуқуқий урф-одатлардан, прецедентдан, меъёрий шартномалардан ҳоли ижобий ҳуқуқ бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам қонунчилик билан ҳуқуқни нотўғри тенглаштиришади.

1. Ҳуқуқ меъёрий кўрсатмалардан иборат. Кишилар билими ва фаолиятини муайян қоидаларда, яъни меъёрларда жамлар экан, инсоният шу тариқа эришган билим ва тажрибаларини мустаҳкамлайди, аста-секин уларни тўғрилай бориб, ижтимоий ҳаётни нормал рамкага солади.

2. Ҳуқуқ адолат ва озодлик ғояларини ифодалайди. Адолат ва озодлик инсониятнинг азалий орзусидир. Одатда инсон фаровонлигига хизмат қиладиган, бошқа одамлар манфаатини оёқости қилмайдиган, умуман жамиятга зарар етказмайдиган нарасалар адолатли ҳисобланади. Ушбу мезонлар ва шунга тегишли баҳолар аввал кишилар онгида таркиб топади, сўнгра қонунчиликда мустаҳкамлайди. Адолат мезонлари асосида шу адолат ва озодлик ғоялари моҳиятини ифодаловчи умуминсоний қонун-қоидалар ётиши керак. Улар, аввалроқ айтиб ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ назариясида етарли даражада аниқ таърифлаб берилган. Шундай бўлиши табиий. Инсоннинг табиий ҳуқуқларига муносабат, давлат томонидан уларнинг ҳимояланиши жамиятдаги адолатнинг аҳволидан, ҳокимият ва давлатнинг моҳият-мазмунидан дарак беради.

Инсоннинг табиий ҳуқуқий ва унга тегишли юридик мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, энг муҳим қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилади. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасини ибратли деса бўлади. Унда, жумладан, шундай дейилган: «Янаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир». Бизнинг Конституциямизда табиий ҳуқуқ таъминлирига асосланган қўшлаб моддалар акс этган.

3. Ҳуқуқ ўзи акс этадиган предметиға эга. Бу - ҳокимият, давлат, жамиятдаги тартибдир. Айнан шу ижтимоий гузилмалар адолат ва озодлик ғояларини амалий мазмун билан тўлдиради, айнан шулар инсоннинг эркин ва адолатда яшаниши, унинг ростмани ҳаётини фаолиятини таъминлашга қодирдир. Гарчи

адолат ва озодлик ғоялари онгнинг бошқа шаклларида ҳам акс этса-да, аммо фақат ҳуқуқдагина улар инсон, давлат, жамият эркинликлари, ҳуқуқлари, мажбуриятларида шу инсон, давлат, жамият ўртасидаги ўзаро масъулият қўламлири, қўринишлари ва шаклларига мос равишда юзага чиқади.

Ўз акси ифодаланадиган предмети билан ҳуқуқ онгнинг ва ижтимоий ҳаёт бошқа соҳаларининг шаклларида - дин, ахлоқ иқтисодиёт ва ҳ.к.лардан фарқланади.

4. Ҳуқуқ инсон ҳуқ-атворини тартибга солади, унинг тафаккури ва ҳиссиётларига таъсир этади.

Ижтимоий расо ҳар бир одам адолат ва эркинликка интилади ва бошқалар ҳам ўзларини шундай тутишларини хоҳлайди, давлатга эса, адолат ва эркинлик кафолати сифатида қарайди. Одам ҳуқуқ талабларига ихтиёрий равишда, ички эътиқоди бўйича бўйсунади. Бироқ, ҳуқуқнинг ташқи мажбурийлиги инсонга нисбатан ташқи (жисмоний ва руҳий) мажбурловни қўлланишда ҳам ифодаланади ҳамда ички мажбурийликдагидай онгга эмас, балки фақат ҳуқ-атворгагина тааллуқли бўлади. Шу тариқа ички ва ташқи мажбурийликка эга бўлган ҳуқуқ инсонга фаол таъсир ўтказиш ва шу йўл билан жамиятда зарур тартибни мустаҳкамлашга қодирдир.

5. Махсус ифода шакли - қонунчилик ҳуқуққа хос хусусият.

Табиий ҳуқуқ моҳиятини ифодаловчи адолат ва озодлик ғоялари турли шаклда - ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий тушунчалар ва бошқа ҳуқуқий ҳолисалар қўринишида мавжуд бўлади. Уларнинг катта қисми қонуний шаклга кириб, ижобий (позитив) ҳуқуққа айланади. Шундай қилиб, қонунчилик - ҳуқуқнинг катта қисмини ифодалаш шаклидир. Унинг қолган қисми бошқа шаклларда мавжуд бўлади. Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқ ҳеч қачон қонунчиликка мос тушмайди. У ҳажм жиҳатидан қонунчиликдан кенгроқ бўлиб, у билан шакл ва мазмун сифатида муносабатда бўлади.

Бизнинг назаримизда, яна бир жиҳатга эътиборни қаратиш даркор. Гап шундаки, ҳуқуқнинг қонунчиликда ифода этиладиган қисми, яъни ижобий ҳуқуқ қўпинча умуман ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Ижобий ҳуқуқнинг давлат билан боғлиқлиги бунга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ижобий ҳуқуқнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиб ўтиш жоиз:

А. Ҳуқуқ - қонун даражасига кўтарилган иродадир. Ирода инсоннинг бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатида ифодаланувчи онгли шартланган руҳий-физиологик ҳолатидир.

Иродани қонун даражасига кўтарини жараёни муайян тарзда уни расмийлаштириш, сиртдан мажбурий меъёрий кўрсатмаларининг қонунчилик органлари томонидан чоп этилишидан иборат. Мазкур ҳолларда ҳуқуқнинг ёритилишига давлат гамхўрлик қилади. Шу туфайли гўё ҳуқуқ давлат томонидан чиқарилаётгандай тасаввур туғдириши мумкин. Аслида давлат ўзига боғлиқ ҳолда мавжуд адолат ва озодлик ғояларини, яъни табиий ҳуқуқ ғояларини ўз қонунчилик органлари воситасида «қонун даражасига кўтаради».

Б. Қонуннинг расмий аниқлиги. Қонунчиликда мустаҳкамланган меъёрий қоидалар алоҳида хусусият - расмий аниқлик касб этади. У қонунчилик кўрсатмаларининг раволиги, биргина маънони англатиши, лундалигида ўз аксини топади. Бунга ҳуқуқий тушунчалар, уларнинг таърифлари, асрлар мобайнида шаклланган юридик техника қоидалари ёрдамида эришилади.

В. Ҳуқуқнинг тизимлиги. Қонунчиликда ўз ифодасини топган ҳуқуқ меъёрлари албатта муайян тизимга эга бўлиб, ўзаро боғлиқ ва бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлади. Ҳуқуқда тартиблилик қонун билан таъминланади. Қонун чиқарувчи янги юридик меъёрларни кўрсатмалар орқали мустаҳкамланар экан, албатта уларни олдинги мавжудлари билан мувофиқлаштиради. Акс ҳолда ҳуқуқ ўз олдига қўйилган вазифаларни бажаришга қодир бўлолмайди.

Г. Ҳуқуқнинг жушқинлиги (динамизм). Бу ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига ҳос ҳодиса бўлиб, у қонунчилик қоидаларининг тез ўзгариши имкониятида намоён бўлади. Маълумки, ҳозир бизда эскирган меъёрий ҳужжатлар жадал ўзгартириляпти ва бекор қилиняпти, янгилари эса ишлаб чиқилияпти ва қабул қилиняпти. Масалан, мустақиллик йиллари мобайнида республикамызда янги Конституция, янги Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси ва ҳ.к.лар қабул қилинди.

Д. Ҳуқуқ - хилма-хил одамларга нисбатан тенг миқёсли меъёрдир. Ҳуқуқ қонунчилик воситасида гўё хулқ-атвор куламини «ўлчаб», унинг миқёсларини аниқлайди. Бир хилдаги

бу ўлчовлар ўз қобилиятлари, жисмоний аҳволлари, оилавий ва бошқа ҳолатлари бўйича турли хил одамларга нисбатан қўлланилади.

Бироқ, хилма-хил одамлар учун тенг муносабатни билдириши билан ҳуқуқ уларнинг амалдаги тенглигини таъминлай олмайди ва бунинг кераги ҳам йўқ. Акс ҳолда бу ижодий ва меҳнат омилларига зарар етказиб, жамиятни турғунликка олиб келган бўларди. Биз «текисчилик»нинг нима эканлигини ҳамда бу нималарга олиб келишини яхши биламиз.

Албатта, ҳуқуқнинг бундай ҳолатини юмшатиш мумкин ва лозим. Масалан, фуқароларнинг моддий аҳволига қараб турли нафақалар тўлаш имконини берувчи солиқларни табақалаштирилган ҳолда ундириш йўли билан бунга эришиш мумкин. Бироқ, бунда фақат давлаттагина кўз тикиб ўтирувчи боқиманда, ишёқмас, бепарқ одамларни кўпайтириб юбормаслигини назарда тутиш шарт. Шубҳасиз, давлат ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилиши керак, лекин шу билан бирга Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, «барча одамларга ўз қобилиятларини кўрсатиш ва ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятлар яратиш бериш кафолатини ишончли равишда ўз зиммасига оладиган давлат-ҳуқуқий механизмини яратиш бизнинг вазифамиздир. Ҳалол ишлайдиган ҳар бир одам ўз оиласини боқиш имкониятига, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ижтимоий таъминланишда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши даркор. Айни маҳалда бундан буён ҳар бир кишининг жамиятдаги аҳвали унинг хоҳиш-истаги ва меҳнат қила олиш маҳоратига кўра белгиланиши керак»¹.

Е. Ҳуқуқнинг давлат томонидан муҳофаза этилиши. Маълумки, ижобий ҳуқуқнинг барча меъёрлари ҳам ички эътиқоди кучи билан ихтиёрий амал қилиниб, бажарилармайди. Аҳолининг катта қисми ҳуқуқ ортида давлат турганлиги учунгина унинг талабларига бўйсунди.

Ҳуқуқ функциялари умуман олганда давлат функцияларига мос келади-ю, лекин ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Кўпинча икки функция — **тартибга солиш ҳамда муҳофаза** функцияларини ажратиш кўрсатишади. Худди шуларнинг ўзи ҳуқуқни ўзига

¹ Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 1996. 3-т. 387-бет.

хос, сифати жиҳатидан мустақил тузилма сифатида тавсифлайди. Айтиш мумкинки, ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши ушбу функцияларни амалга ошириш билан боғлиқ.

Тартибга солиш функцияси ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборат бўлиб, майда функциячаларга бўлинади:

1. Мулкни қайта тақсимлаш, ҳужалик ва тадбиркорлик фаолиятини юритиш билан боғлиқ **иқтисодий** муносабатларни мувофиқлаштириш.

2. Давлат ва жамоат фаолияти соҳаларида **сиёсий** муносабатларни мувофиқлаштириш, партиялар, жамоат бирлашмаларини адлия рўйхатидан ўтказиш, сайлов кампаниялари, референдумларни қонуний регламентлаш ва **х.к.** Ҳуқуқнинг сиёсат билан боғлиқлиги ҳақида гапираркан, ҳуқуқнинг ўзи давлатда мавжуд бўлган сиёсий ҳокимиятнинг юридик асоси эканлигини таъкидлаш жоиз. Ҳеч қандай ҳокимият юридик асоссиз яшай олмайди. У **поқопуний** аҳволга тушиб қолади.

3. Ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш жамиятда одамлар ҳуқ-атворини тартибга солувчи давлат тизимидаги кўрсатмалардан иборат.

4. Шахснинг **дунёқарашига** оид тупунчаларни мувофиқлаштириш субъектив ҳуқуқ доирасига киради.

Ҳуқуқнинг муҳофаза функцияси ҳуқуққа қарши ҳаракатларни тўхтатиб қолиш ва олдини олишдан иборат. Ушбу функциянинг амал қилиши қуйидагиларда ифодаланади:

- тақиқларни белгилашда;
- эҳтимол тутилган гайриқонуний ҳаракатлар учун юридик жазо чораларини ўрнатишда;
- гайриқонуний кирдикорлар учун юридик жазоларни қўлланишда.

Кўпинча ҳуқуқнинг учинчи - **тарбиявий (огоҳлаштирувчи)** функциясини ҳам ажратиб кўрсатишади. Унинг амалга оширилиши ҳуқуқий меъёрлар бузилганда юзага келиши мумкин бўлган ноҳуш оқибатлар ҳақида аҳолини хабардор қилиш билан боғлиқ.

2. Ҳуқуқ меъёрлари ва ахлоқнинг ўзаро нисбати.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати қандай? Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзи нималарни англатади, алоҳида ҳуқ-атвор меъёрлари сифатида уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Ҳуқуқ меъёри дейилганда, давлат томонидан ўриатишган

ва таъминланган расмий равишда белгиланган умуммажбурий хулқ-атвор қоидалари тушунилишини эслайлик.

Ахлоқ, одоб - адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, мақтовга сазовор ва шармандали жамият алқайдиган ёки қоралайдиган ор-номус, виждонийлик, бурч, қадр-қиммат ва шу каби категориялар кўринишида ижтимоий шарт-шароитларнинг кишилар онгидаги бевосита инъикоси сифатида юзага келадиган қарашлар, тасаввурлар ва қоидалардир.

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбатлар етарли даражада мураккаб. У бирлик, тафовут, ҳамкорлик ва қарама-қаршиликдан иборат тўрт таркибий қисмни ўз ичига олишини эслаб қолинг. Уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг бирлиги қуйидагилардан иборат:

биринчидан, улар биргаликда меъёрий тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий меъёрлардир;

иккинчидан, ҳуқуқ ва ахлоқ фалсафий нуқтаи назардан иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар ҳамда сабаблар билан ўзаро бирдек боғланган категориялар бўлиб, бу ҳолат уларни ижтимоий жиҳатдан бир хил қилиб қўяди;

учинчидан, бугун халқ манфаатларини ифодаловчи чинакам халқ ҳокимияти, демократизм, давлат, давлатчилик - уларнинг ягона сиёсий пойдеворидир;

тўртинчидан, ҳуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат биргина тартибга солиш объектига эга бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи бир хил одамлар ва жамоаларга мўлжалланган;

бешинчидан, меъёрий ҳодиса сифатида ҳуқуқ ва ахлоқ одамларнинг муқаррар ва эҳтимол тутилган хатти-ҳаракатларини аниқлайди, шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлангатириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

олтинчидан, инсон фаолиятининг бошқарувчилари бўлиб қолар экан, улар шахс иродасининг эркинлиги, унинг томонидан хулқ-атвор турларини танлаш имкониятига асосланади;

еттинчидан, ҳуқуқ ва ахлоқ оқибат натижада фақат бир мақсадни - ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва тақомиллаштириш, унга ташкилотчилик асосларини киритиш, шахсни камол топтириш, адолат, инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш мақсадини кузлайди;

саккизинчидан, ҳуқуқ ҳам, ахлоқ ҳам улкан тарихий қадрият, жамият тараққиётининг ижтимоий ва маданий курсаткичлари си-

фатида майдонга чиқали. Ҳуқуқнинг мақсади - кишиларнинг бир-галликдаги ҳаётини тўқнашувлар, ўзаро курашлар, шайқашлик, низолар ва ҳоказоларга маънавий куч-қудратни имкон қадар энг кам сарфлайдиган тарзда урнатилдан иборат»¹.

Биз юқорида кўриб ўтган умумий хусусиятларига қарамай, ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан жиддий фарқланади ҳам. Боз устига, сунгги омил ҳуқуқлунослик фани учун каттароқ аҳамият касб этади. Айнан шунинг учун ҳам ахлоқ ва ҳуқуқ белгилари пухта таҳлилга лойиқдир.

Бинобарин, биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг фарқланувчи хусусиятларини кўриб чиқишимиз зарур.

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ энг аввало ўзларининг қарор топиши ва маъбаларни буйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқий меъёрлар фақат давлат томонидан ёхуд унинг розилиги билан айрим жамоат ташкилотлари томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади.

Шу маънода давлат ҳуқуқнинг сиёсий ижодкори бўлиб, ҳуқуқни яратиш беистисно унинг ҳақ-ҳуқуқидир.

Шунинг учун ҳуқуқ фақат халқ иродасининггина эмас, балки унинг давлати иродасини ҳам ифода этади ва ижтимоий муносабатларнинг оддий тартибга солувчиси бўлиб эмас, балки махсус давлат бошқарув воситаси бўлиб майдонга чиқали.

Ахлоқ бошқача таркиб топади. Унинг меъёрлари бевосита давлат томонидан эмас, бутун жамият томонидан яратилади. Кишиларнинг амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида доимий равишда пайдо бўлиб, ривож топиб боради.

Ахлоқ меъёри яшаш ҳуқуқини қўлга киритиши учун расмий ҳокимият розилигининг ҳолати йўқ. Унга амал қилишга жазм этганлар - жамият, синф, ижтимоий гуруҳ, жамоа томонидан эътироф этилишининг ўзи кифоя. Ахлоқий ўтилар ижобий қонунчилик қуроли бўла олмайди.

Бу ҳолат давлат ахлоқнинг шаклланишига ҳеч қандай таъсир ўтказмас экан, деган маънони билдирмайди. Ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, матбуот, бутун муносабатлар тизими орқали шундай таъсир ўтказилади. Лекин давлат тўғридан-тўғри ахлоқий меъёрларни ўзгартирмайди.

Яна бир хусусият ҳақида тўхталашга тўғри келади. Ҳар қандай давлатда унинг ўзи дунёга келтирган фақат битта ҳуқуқ амал

¹ Қарағ: Ильин И. А. Порядок или беспредел. - М., 1917, с. 24.

қилади. Айни пайтда ҳатто бир давлатнинг ичида ҳам ахлоқ ягона ва бир хил бўла олмайди. У синфий, миллий, диний, касбий ва инсон турмушининг яна бошқа жиҳатларига боғлиқдир. Бу ҳуқуқнинг давлат билан ирсий алоқасини ҳамда ахлоқда бундай алоқадорликнинг йўқли-гини яна бир бор исботлайди.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бири-биридан фарқланади. Ҳуқуқнинг ортида ҳуқуқий меъёрларга риоя этилишини кузатиб, уни бузувчиларни жазоловчи мажбурлов маҳкамаси туради. Зеро, ҳуқуқ иттимос ҳам, маслаҳат ҳам, майл-хоҳиш ҳам эмас, балки бугун жамиятга қаратилган ҳамда айнан уларнинг манфаатлари йўлида мажбурлов имконияти билан мустаҳкамланган ҳокимият татаби, амри, кўрсатмасидир.

Шундай қилиб, ҳуқуқда мажбурлов нуқтаси мавжуддир. Бусиз кишилар ҳаёги фаолиятининг таъсирчан бошқарувчиси, ҳокимият курали бўла олмасди. Бу - албатта ҳуқуқ «жазо шамшири» бўлиши керак, деган маънони аниқлатмайди. Мажбурлов таҳлиди - қонун билан зиддиятга борилганда қўллаш учун мўлжалланган имконият.

Фақат жамоатчилик қудратига таянадиган ахлоқ бутунлай бошқача тарзда амал қилади. Ахлоқ меъёрларини бузиш расмий ҳокимият аралашувини, юридик жазоларнинг қўлланишини талаб қилмайди. Ахлоқий жиҳатдан одам ҳақиқий аблаҳ бўлиши мумкин-у, бироқ ҳеч қандай ҳуқуққа қарши хатти-ҳаракатларни содир этмаган бўлса - у суд (юридик) жавобгарлигига тортилмайди. Бунақанги ҳодисаларда шундай одамларга нисбатан қандай иш тутишни жамиятнинг ўзи ҳал қилади. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқий чоралардан ҳам шафқатсизроқ ва таъсирчанроқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ ифода, қайд этиш шаклига кўра фарқланади.

Агар ҳуқуқий меъёрлар давлат ёхуд жамоат ташкилотининг махсус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар) да мустаҳкамланиб, гуруҳларга ажратилиб, тартибга солиниб, умуман кенг қамровли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегинли кодекслар, тўпламлар, низомида жамланса, ахлоқ меъёрлари бундай аниқ ифодаларга эга бўлмайди, қайд этилмайди ва тайёрланмайди. Бунинг ўрнига улар ижтимоий

ҳаёт иштирокчилари бўлган одамлар онгида пайдо бўлади ва яшайди.

Лекин ахлоқ меъёрлари фақат битилмаган ўғитлару талабларнинг ўзи эмас. Уларнинг кўпчилиги турли жамоат ташкилотларининг хилма-хил дастурий ҳужжатлари ва низомларида, адабиёт ва диний ёдгорликларда, тарихий ёилномаларда ўз ифодасини тошган. Бунинг устига қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар моддалари ва бандларига кирган қўллаб ахлоқий меъёрлар ҳам мавжуд.

4. Ҳуқуқ ва ахлоқ одамлар онига таъсир этиш хусусияти ва усулларига қараб фарқланади. Агар ҳуқуқ субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, (тўғри-нотўғри, қонунийлик-ноқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик) нуқтаи назаридан мувофиқлаштирадиган бўлса, ахлоқ инсон қилминларига яхшилик ва ёмонлик, мақтовлилик ва шармсизлик, ҳалоллик ва нопоклик, олижаноблик ва пастканлик, яъни виждон, ор-номус, бурч нуқтаи назаридан ёндошади.

Бошқача қилиб айтганда, уларда турлича баҳо категориялари, ижтимоий мезонлар мавжуд. Шу билан боғлиқ ҳолда ҳуқуқ меъёрлари рухсат этиладиган ҳаракатларнинг тақиқланган ва рухсат этиладиган хатти-ҳаракатларнинг анча гулиқ ва аниқ тасвирини баён қилади, мазкур қоидаларни бузганлик учун жазо чораларини белгиларкан, ҳуқ-атворнинг зарур турини аниқ кўрсатиб беради. Ахлоқ меъёрлари эса, одамлар қилмиши учун олдиндан ҳеч қандай масъулиятни белгиламайди ҳам, кўзда тутмайди ҳам.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни бузганлик учун жавобгарлик мазмуни ва тартиби бўйича фарқланади. Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, махсус - юридик масъулиятни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазони юклаш тартиби қонун билан қатъий чегаралаб қўйилган. Одам давлаг номидан жазоланади.

Ахлоқ қоидаларини бузиш бутунлай бошқа оқибатларга олиб келади. Бу ерда аниқ жазо тадбири ўтказилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқий қоралаш, унга танбеҳ бериш, жамоат таъсири чораларини қўллашда ифодаланади. Масалан, хайфсан, танбеҳ, ташкилотдан чиқариб юбориш, алоқани бутунлай узиш ва игу каби чоралар қўлланилиши мумкин.

Давлат олдида эмас, балки жамият, жамоа, оила, қўйишги - бошқа бир одам олдида масъулият юзага келади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон ҳуқ-атвориға қўйиладиган талаб даражаси билан фарқланади. Гарчи, юридик қонун баъзи кирдикорлар учун жуда жиддий жазони кузда тутишини билсак-да, шахс олдиға апчагина қўп талабларни қўювчи ахлоқнинг таъсир даражаси, албата, хийла юқори туради. Масалан, ахлоқ нопоклик, ёлғончилик, тўхмат, алдовнинг ҳар қандай қўринишларини кескин қоралайди. Ваҳоланки, ҳуқуқ уларнинг энг хавфли қўринишларинигина олдини олади, жазолайди. Ахлоқ нималарда ифодаланишидан қатъий назар, жамиятга қарши ҳар қандай кирдикорға тоқат қўлолмайди. Айни пайтда ҳуқуқ бу кирдикорларнинг энг ёвуз қўринишларинигина жазога мустаҳиқ этади.

Ахлоқийлик одамлар қўлинишларини виждон категорияси билан қўйишлайди, фақат қонун курсатмаларига амал қилишга даъват этибгина қолмай, бурч амрига ҳам қўлоқ тутишга чақиради. Ҳуқуқ ҳамиша ҳам одамларни ҳамма нарсада охиригача ҳалол, пок, инсофли, ҳақиқатгўй, адолатли, жонқуяр, олижаноб бўлишга, қаҳрамонлик курсатишга мажбур қўлолмайди. Қонун йули билан курсатма бериб, бунга эришиш мумкин эмас. Ахлоқ эса - шунга даъват этади. У одамларни уртамиёналикка эмас, балки юксакликка йўналтиради.

7. Ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиш соҳалари бўйича фарқланади. Ахлоқий макон ҳуқуқий макондан анча кенглиги маълум. Ҳуқуқ, маълумки, ижтимоий ҳаётнинг қўпгина қирраларини четда қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина бошқаради. Бунда одамлар ўзаро алоқаларининг муҳаббат, дустлик, ўзаро ёрдам, дид-фаросат, мода, раҳм-шафқат ва ҳоказо жиҳатлари ҳуқуқ доирасида қамраб олинмайди.

Инсон муносабатларининг бу соҳаларига ҳуқуқнинг кириб кириши, биринчидан, уларни ташқаридан назорат қилиб бўлмаслиги, иккинчидан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан бундай қилишнинг беҳудалиги, учинчидан эса, жамият бўлмаганда - бу демократияга қарши ва инсонпарварликка зид бўлгани учун ҳам мустасно этилади. Бу ерда ахлоқ, одоб ва бошқа ижтимоий меъёрлар ҳамда анъаналар амал қилади.

Ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, ахлоқ инсоният жамиятининг барча қавакчаларию уячаларигача кириб боради, унинг фикр-

лари инсон муносабатларининг барча шакллари учун муҳим ва зарурдир.

Лекин айни пайтда шуни ҳам ёдда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ фақат қисмангина бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Асосан эса, улар бир-бирларини тўлдиради. Бу эса, қарийб барча ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқнинг, ҳам ахлоқнинг бошқарув предмети ташкил этади, деган гапдир. Бу ерда биз шундай нисбатни кўрамиз: ҳуқуқ томонидан бошқариладиган ҳамма нарса ахлоқ томонидан ҳам бошқарилади, бироқ ахлоқ томонидан бошқариладиган ҳамма нарса ҳам ҳуқуқ томонидан бошқарилавермайди.

8. Фалсафий жиҳатдан ҳуқуқ билан ахлоқнинг фарқи шундаки, ахлоқ (сиёсат, мафкура, фан, санъат ва ҳ.к.лар билан бир қаторда) ижтимоий онг шаклларида бири сифатида майдонга чиқади. Ваҳоланки, ҳуқуқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Ижтимоий онг сифатида ҳуқуқ эмас, балки ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуққа бўлган қарашлар намоён бўлади. Гарчи қонунлар билан қарашлар чамбарчас чатишиб кетган бўлса-да, қонунчиликка олатда, ғоялар, тасаввурлар сифатида эмас, давлатнинг унинг тузилмаларида бири сифатида, кулоли сифатида қаралади. Негаки, жамиятдаги ҳукмрон ҳуқуқий қарашлар айнан шу қонунларда мужассамлашади.

9. Ниҳоят, ҳуқуқ ва ахлоқнинг тарихий тақдирлари турличадир. Ахлоқ «ёш жиҳатидан улутроқ», қадимийроқ бўлиб, инсоният жамиятида у ҳаминча мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Ижобий ҳуқуқ эса, ижтимоий эволюциянинг муайян босқичида юзага келган ҳамда келажақда уларнинг тақдирлари, эҳтимол, бутунлай айрича кечар.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумий ва бир-биридан фарқланувчи хусусиятлари шулардан иборат. Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги чегара бир бор берилганича (шакланганича) ҳаминча ўзгаришсиз қолиб кетмайди. Ижтимоий тараққиёт, рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда улар у ёҳуд бу томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Ҳозир ҳуқуқ томонидан бошқарилаётган нарсалар бошқа бир вақтга келиб, фақат ахлоқий таъсир объектига айланиб қолиши ёки бунинг акси бўлиши мумкин. Бундай ҳолат ҳатто бир типдаги жамиятнинг ўзида ҳам, лекин фақат турли даврда содир бўлади. Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам ўзгариб боради.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро алоқаси. Уларнинг ўзаро ҳамбарчас боғлиқлиги ўзаро мустаҳкам ижтимоий ва амалий ҳамкорлигини тақозо этади. Улар ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ишида, шахс шахсга ижобий таъсир кўрсатишда, фуқароларда тегишли юридик ва ахлоқий маданиятни, ҳуқуқий онгни шакллантиришда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Уларнинг талаблари кўп жиҳатдан бир-бирига мос келади: ҳуқуқ рағбатлантирадиган субъект хатти-ҳаракатлари ахлоқ томонидан ҳам рағбатлантирилади.

Чунончи, ахлоқ ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўринишини ва айниқса жиноятларни кескин қоралайди. Бу каби ҳодисаларни баҳолашда ҳуқуқ ва ахлоқ бир фикрдадир. Цивилизациялашган жамиятда ҳуқуққа қарши ҳар қандай ҳаракат ахлоқсизлик ҳисобланади. Ҳуқуқ қонунларга риоя этишни талаб қилади, ахлоқ ҳам шуни талаб этади. Конституциямизнинг кўпгина моддаларида, айниқса унинг Муқаддимасида, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларациясида ахлоқ ва ҳуқуқнинг қарашлари қўшилиб кетади.

Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов қилган маъруза бунга мисол бўла олади. Унда жамиятимизни янгилаш ишида ахлоқий ва маънавий асосларнинг муҳим аҳамияти қуйидагича таъкидланганди: «Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик нуяси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда ҳам устуворлик касб этиши даркор»¹.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Зеро, ҳуқуқнинг асосида ахлоқ ётади. Шунинг учун ҳам кўпинча унинг «юридик расмийлаштирилган ахлоқ-одоб» сифатида тавсифланиши тасодиф эмас. Кўриб турибмизки, ҳуқуқ ва ахлоқнинг ҳамбарчас алоқаси инсонга йўналтирилган бир хил талабларда, унда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашда ўз ифодасини топади. Республикамизда тарбия масалаларига катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларида бунга ҳаминча таъкидлаб келади. Шу муносабат би-

¹ Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. Т., 1996 йил. 3-т. 9-10-бетлар.

лан у мана бундай деганди: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ - маънавият ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, ҳушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ - бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бугун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан исён бўлиши керак»¹.

Марказий Осиёда ва, аксинча, Ўзбекистонда ижтимоий ўзини-ўзи ташкил этишнинг маҳалла деб аталган ноёб шакли жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда. Ўзбеклар учун оддий жамоа ёки турар-жой тушунчаларидан кўра маҳалла анча қадрлидир. Республикамиз Президентининг таъкидлашича, «маҳалла туфайли губ аҳоли ижтимоий ва иқтисодий хатти-ҳаракати таркиб топиши, ижтимоий қадриятлар ҳурмат қилиниши, ўзаро муносабат одоби тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди. Бу эса жамият олдидаги мажбурият ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи республикамызда яшовчи ҳар бир киши дилига сингиб кетган»².

Маҳалла мисолида унга хос бўлган усуллардан фойдаланиб, ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида ахлоқ ва ҳуқуқ ҳар иккалови ўз мақсадига бир-бирига қандай ёрдам бераётганини кўриш мумкин. Инсон кирдикори уни ўраб турган одамлар кўз ўнгиди ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳосини олади, бу ҳақда қонун нуқтаи назаридан ҳам, номус ва виждон нуқтаи назаридан ҳам, мулоҳаза юритилади. Бу ҳолат турли хил гайриижтимоий ҳодисаларга қарши самарали кураш олиб бориш имконини беради.

Ҳуқуқ ва ахлоқ одил судловни амалга ошириш соҳасида, ҳуқуқ-тартибот, адлия органлари фаолиятида самарали ҳамкорлик қилади. Чунинчи, конкрет иншларни ҳал этиш, ҳар қандай ҳаётий вазиятлар, гайриижтимоий ҳаракатларни таҳлил этишда, шунингдек, ҳуқуқбузар шахсини баҳолашда ҳам юри-

¹ Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. Т., 1996, 3-т, 39-б.

² Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. Т., 1996, 3-т, 271-б.

дик, ҳам ахлоқий мезонлардан фойдаланилади. Буларсиз баъзан безорилик, тухмаг-буҳтон, ҳақорат, инсон қадри ва шаънини ерга уриш каби кирдикорларга тўғри баҳо беришнинг иложи бўлмай қолади.

«Одил судлов, - деб ёзганди атоқли ҳуқуқшунос А.Ф. Кони, - адолатдан воз кечиши мумкин эмас, адолат эса асло жазо чораларини фақат тўғри қўлланишдангина иборат эмас. Ўзининг ақл-заковат, ўзининг меҳнати ва ҳокимият кучини одамлар кирдикорларини баҳолашга сарфлар экан, суд арбоби шу одамларга нисбатан бугун хатти-ҳаракатлари тарзи билан ахлоқий қонунни амалга оширишга интиломи даркор»¹.

Ахлоқ қоидаларини бузмай туриб, давлат қонунини бузиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишни ҳал этиш чоғида суд столи устида ҳуқуқий кодекседан ташқари кузга кўринмас ахлоқ «кодекси» ҳам ётади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади.

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги зиддият. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг узаро чамбарчас боғлиқлиги улар ўртасидаги жиддий зиддиятлар, тўқнашувлар ва тафовутларни истисно этмайди. Таниқли рус олими Иван Ильин таъкидлаганидек, «ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам тўғри, ҳам нотўғри бўлиши мумкин»².

Ҳуқуқий ва ахлоқий омилларни энг мақбул даражада қўшиб олиб бориш барча ҳуқуқий тизимларда ҳам ҳаминша ечилиши қийин мураккаб муаммо бўлиб келган. Тажриба ва вақтнинг кўрсатишича, бу ерда олий уйғунликка эришиб бўлмайди - зеро, зиддиятлар сақланиб қолаверади, бу ҳам етмагандай, янги-лари пайдо бўлади. Албатта, уларни юмшатиш, текислаш, кам-майитириш мумкин, лекин бутунлай йўқотиб бўлмайди.

Ўз табиатига кўра ҳуқуқ кўпроқ консерватив бўлиб, одатда ҳаёт оқимидан ортда қолади, унинг ўзининг ичида ҳам зиддиятлар оз эмас. Ҳатто энг мукаммал қонунлар ҳам камчилик ва нуқсонлардан холи бўлмайди. Ахлоқ эса жўшқинроқ бўлиб, руй бераётган воқеа-ҳодисаларга фаолроқ муносабат билдиради. Ҳуқуқ ва ахлоқ нотекис ривожланади. Ахлоқда уз-ўзидан ривожланишнинг содир бўлиш ҳолати устувор бўлади. Шунинг учун ҳар қандай жамиятда турлича ҳуқуқий ва ахлоқий ҳолатни кузатиш мумкин. Бундай аҳвол ҳуқуқ ва ахлоқ бир хил далил-

¹ Қараг: Кони А.Ф. Собрание сочинений. М., 1967, с.51.

² Ильин И.А. Указ. Соч. С.37.

ларни турлича баҳолани туфайли рўй беради. Бироқ, улар ўртасида ғоят нозик пардалар ва ҳамда ўзаро бир-бирига сингиб кетиш ҳоллари мавжуд. Ахлоқ одамдан кўпроқ талаб қилади, қаттиқроқ ҳукм чиқаради, деб ҳисобланади. Оддий турмуш воқеалари мисолида ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ўз гўдакларини туғуруқхоналарда ташлаб кетиб, «фарзанддан воз кечин» мактубларида асраб олувчиларга эътирозлари бўлмаслигини ёзиб кетадиган - «оналар» ҳали ҳам учрайди. Қонунда бу ман этилмаган, шунинг учун қонун сукут сақтайди, ахлоқий туйғулар эса, бундай бағритошликдан жунбунга келади.

Мисол учун худди шунингдек, эр-хотишларнинг бир-бирига хиёлати, ёшларнинг она-оналари уй-жойларига даъволари ва шу кабилар ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ томонидан турлича баҳоланади.

Онда-сонда бўлса ҳам ахлоқсиз, инсонпарварликка зид қонулар ҳам учраб туради. Мисол учун собиқ иттифоқ қонуinchилигида Жиноят кодексида амалда қақимчиликни рағбатлантирувчи, яқин қариндошларга қарши гувоҳлик курсатмалари беришни талаб қилувчи моддалар бўлган. Шундай қилиб, қонун бирон нарсага рухсат берса, ахлоқ уни таққиқлайдиган, ва аксинча, қонун «таққиқлаб», ахлоқ рухсат этадиган вазиятлар юзага келади. Бундай ҳолатларда улар ўртасида муроса ҳам бўлмайди. Шунда тегишли метёрларга тузатишлар киритиш талаб этилади.

Ҳуқуқ тамойиллари.

Ҳуқуқнинг мазмуни, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар ҳуқуқ тамойилларидир. Бир томондан улар ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, иккинчи томондан эса, бутун ҳуқуқий бошқарув соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланидиган энг умумий метёрлардан иборат. Бу метёрлар ё қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилган, ёки қонун-ларнинг умумий маъносидан келтириб чиқарилади.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун йўл-йўриқ курсатувчи ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқий метёрларни тақомиллаштириш йўлларини белгилаб беради.

Чунончи, С.С. Алексеев қонунийлик, адолат, юридик тенглик, ижтимоий эркинлик, фуқаролик бурчи, объектив ҳақиқат,

содир этилган айб учун жавобгарлик¹ тамойилларини алоҳида ажратиб кўрсатади.

В.К. Бабаев ҳуқуқдаги адолат ва озодлик бош тамойилларини кўради, бу тамойиллар ҳуқуқнинг бошқа - яъни ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишдаги демократизм, қонунийлик, миллий тенглик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги, давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро масъулият² тамойилларида уз ривожини топади, деб ҳисоблайди.

Ҳуқуқ тамойилларининг яна бир рўйхати О.И. Цибульская томонидан таъриф этилган. Булар - ижтимоий адолат, инсонпарварлик, фуқаролар тенгҳуққилиги, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги, ҳуқуқда ишонтириш ва мажбуриятнинг қўшилиши тамойиллари.³

Юқорида келтирилган фикрларнинг ўзи турли муаллифларнинг қарашларида жиддий тафовутлар борлигига ишонч ҳосил қилиш учун кифоядир.

Ҳар қалай, фикрини эътиборга олиш керак бўлган яна бир муаллиф бор. У ҳам бўлса - қонун чиқарувчи. Ҳуқуқий тамойиллар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган. Бироқ, бу ерда икки жиҳатга эътибор қилиши керак бўлади: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таърифланган барча тамойиллар (масалан, ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили) ҳам ҳуқуқий тамойилларга киравермайди; иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бошқа меъёрий ҳужжатларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилиши ёки қонунлар умумий маъносидан келиб чиқиши мумкин бўлган умумҳуқуқий тамойилларнинг тулиқ рўйхатини бера олмайди.

Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг мазмунидан қуйидаги ҳуқуқий тамойиллар - демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган тамойиллари ва меъёrlарининг бевосита амал қилиш, Конституция ва қонушлар устуворлиги, тенгҳуққилик, мулк барча шакллариининг тенглиги, одил судлов тамойилларини уқиб олиш мумкин.

Қонунда туғридан-туғри таърифлаб берилмаган тамойиллар қаторига содир этилган айб учун жавобгарлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг узвий боғлиқлиги тамойиллари киради.

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории и права. Свердловск, 1972, т.1. с.108-109.

² Общая теория государства и права. (под ред. В. К. Бабаева,) Нижн. Новгород, 1993, с.128-132.

³ Теория государства и права. Курс лекция (Под ред. Н. Т. Разгильяева, А. В. Малько, Саратов, 1995, с.122-126.)

Энди баъзи умумхуқуқий тамойилларни батафсилроқ қараб чиқамиз.

Адолат тамойили алоҳида аҳамиятга молик. У ҳуқуқнинг умумижтимоий моҳиятини, ҳуқуқий муносабатлар ингитирокчилари ўртасида, шахс билан жамият, фуқаро ва давлат ўртасида муроаиёларини излашга интилишини энг кўп даражада ифодалайди. Адолат амалий фаолият билан унинг ижтимоий оқибатлари ўртасида мутаносибликни тақозо этади. Меҳнат ва унга тулანадиган ҳақ, келтирилган зарар ва товои ҳақи, жиноят ва жазо ўзаро мутаносиб бўлиши керак. Қонунлар адолат тамойилига жавоб бера олган тақдирдагина аша шу мутаносибликни ифодалайди.

Ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда демократизм тамойили. Бу тамойил ҳуқуқий ижодкорликда халқ депутатлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, фуқароларнинг ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштиришдаги кенг ингитирокларида намоён бўлади.

Ҳуқуқий меъёрларни қўловчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, энг аввало, одил судлов органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг иш юритиш тартиби, уларнинг фуқаролар учун очиқлик даражаси, аҳолига юридик ёрдам бериш савияси ҳуқуқи қўллашдаги демократизм кўрсаткичларидир. Олий Мажлисининг IV сессиясида сўзга чиқаркан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидагиларни таъкидлагани бежиз эмас: «Суд ва суд хизматчилари обрўини кўтариш зарурлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Суд - ҳокимиятнинг учинчи тармоғидир. Давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлиқ мос келишига бевосита боғлиқдир»¹.

Айнан шу мақсадда ва шу йўналишда яқин вақтлар ичида республикада суд ислоҳотини амалга ошириш, адвокатлар хизматида жиддий кенгайтириш, давлат хизмати ва давлат хизматчилари туғрисидаги қонунни қабул қилиш ва ҳ.к. кўзда тутишмоқда. Шу тариқа ҳаётда ўз амалий ифодасини тонади.

Ҳуқуқнинг барча субъектлари томонидан ҳуқуқий меъёрлари кўрсатмаларни қатъий ва тўлиқ амалга оширилишини талаб

¹ Ислам Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 1996 й., 4-т., 188-б.

этувчи қонунийлик тамойили. Давлат бошқарувининг барча органилари ўз фаолиятларини қонун асосида ва қонунни бажариш асосига қуришлари керак.

Миллий тенгҳуқуқлилик тамойили. У кўпмиллатли таркибга эга бўлган давлатлар учун фавқулодда аҳамиятга молик. Юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилаётган бизнинг республикамиз ҳам шундай давлатлар қаторига киради. Унинг моҳияти шундан иборатки, кўпмиллатли давлатнинг барча фуқаролари, қайси миллатга мансубликларидан қатъий назар, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тенгдирлар. Бу тамойил қонунчиликда тўла ва изчил ўз ифодасини топиб, худди шундай ҳаётга изчил талбиқ этилаётганига ҳақиқий бўлади. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган. Унинг 18-моддасида дейилади: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдурлар».

Инсонпарварлик тамойили. Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги шундан иборатки, қонунчилик йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий тузум одамларни эзиш, шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишларга мутлақо йўл қўймаслиги керак. Давлат қафолатлари тизими ноқонуний тажовузлардан фуқароларни ҳимоя қилишга мажбурдир.

Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари қафолатлари фақат ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ амалга оширилиши мумкин. Ўзбек ҳуқуқининг инсонпарварлиги ҳозирги вақтда ўз ривожини топмоқда. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги (XIV боб, 63-66-моддалар), шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғамхўрлик (VII боб, 24-31-моддалар) Конституциямизда қонуний мустаҳкамлаб қўйилган. Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, энг кам иш ҳақларини ошириш тўғрисидаги кейинги йилларда қабул қилинган қонунларни инсонпарварлиkning амалдаги ифодаси деб ҳисоблаш мумкин.

Инсонпарварлик ҳуқуқнинг жазоловчи тармоқларида, энг аввало, жиноий ҳуқуқ соҳасида энг кўп намоён бўлмоқда. Жиноий ҳуқуқ жиноят ва жазони ўзининг асосий тузилмалари деб билади.

Жазо чоралари ахлоқий ва жисмоний алам етказиш йўли билан ўз таъсирини ўтказади. Шунинг учун бу ерда нафақат адолатлилик, балки инсонпарварлик ҳам фавқулодда муҳимдир.

XVIII аср таниқли итальян юристи Ч. Беккариа шундай деб ёзганди: «Фақат шундай жазони қўллаш керакки, у... одамлар руҳига энг кучли таъсир ўтказиб, жиноятчи танига энг кам азоб берадиган бўлсин».

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ ва унинг ғоявий асоси - марксизм барҳам топганидан сўнг барча «изм»ларга, шу жумладан, инсонпарварлик (гуманизм) га ҳам менсимай қараш шаклланиб қолди. Ваҳоланки, инсонпарварлик фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам жиддий ва ҳатто амалий аҳамиятга моликдир. У, шунингдек, ҳуқуқ учун ҳам, ҳуқуқ фа-ни учун ҳам муҳимдир. Шукрлар бўлсинки, бу ҳолат ҳуқуқшунос олимлар эътиборидан четда қолиб кетмайди. Улар ҳозирги замон цивилизацияси учун инсонпарварлик ғояларининг катта аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилдилар. Улар орасида С.С. Алексеев ҳам бўлиб, у инсон ҳаётидаги уч давр, уч тарихий паллапи - «ҳокимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари давр»ларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин, деб ҳисоблайди. Бунда у келажакда ғоялар, шу билан бирга инсонпарварлик ғоялари ижтимоий ҳаётнинг асоси бўлиб қолиши мумкин...» дейди.

«Ҳозирги замон фуқаролик жамияти - инсоният жамияти-нинг энг ҳаётбахш истиқболларидандир, - деб ёзади у. - Та-раққиётнинг бу босқичи инсоният ҳаётида эндигина бошлан-моқда. У муътадил ҳокимиятнинг ҳам, капитализмнинг ҳам ижобий томонларини узиға сингдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси инсоният жамиятининг гўб моҳиятини, табиатини, унинг озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Утминг даврларнинг ута бир ёқлама зид-диятларини барҳам топгириб, инсонни гўтма ҳуқуқлари билан бирга ижтимоий ҳаёт марказига олиб чиқувчи тараққиётнинг бундай палласига илғор, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган мамлакатлар кириб бормоқда»¹.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги таъминланган. Барча фуқаролар, миллий, жинсий, диний ва бошқа мансубликларидан, мансаб ёки бошқача мавқеларидан қатъий назар, тенг умум-фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эгаликлари, қонун ол-дида бир хилда масъул эканликларидан у ўз ифодасини топади.

Қонун олдида тенглик ҳуқуқи ҳар қандай адолатли ва демо-кратик жамиятнинг негизини ташкил этади. Бадавлат ёки кам-

¹ Қараг: Алексеев С.С. Теория права. М. Издательство Бек. 1995, с. 27.

бағаллиги, этник кўпчиликка ёки диний озчиликка мансублиги, ҳукуматнинг сиёсий иттифоқчисими ёки унинг рақибими, бундай қатъий назар ҳар қандай одам қонун олдида барабар муҳофаза этилиш ҳуқуқига эгалдир.

Демократик давлат ҳамма одамларга бир хил ҳаёт шароитини яратиб беришни кафолатлай олмайди ва ўз зиммасига бундай мажбуриятни ололмайди ҳам. Бироқ, деб ёзади конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис Жон П. Френк, «ҳар қандай шароитда ҳам давлат одамларга қўшимча тенгсизликни юклатмаслиги керак; барча одамларга бир хилда ва тенг муносабатда бўлиш ундан талаб қилинади».

Ҳеч ким қонундан устун туrolмайди. Унинг ўзи халқ бўйнига мажбуран ортилган олийроқ зот ҳам эмас, балки, оқибат натижада шу халқнинг ўз ижодий маҳсулидир. Демократик тузумда фуқаролар қонунга бўйсунадилар. Зеро, улар, билвосита бўлсада, ўзлари ҳам шу қонуннинг яратувчилари эканликларини тушунадилар. Халқ томонидан ўрнатилиб, кейин унинг ўзи бўйсунадиган қонун ҳам шу қонун фойдасига, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади.

Шундай қилиб, мазкур тамойил, биринчидан, давлат барча фуқароларнинг аввал бошданоқ тенг мавқега эга бўлганликларида намоён бўлади. Иккинчидан, у тенг умумфуқаролик ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Республикамизда бу ҳуқуқлар Асосий қонун ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида кафолатланган ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш, соғлигини муҳофаза қилиш, маълумот олиш, хусусий мулкка эгалик ва бошқа ҳуқуқларни қамраб олади. Учинчидан, бу қонун ушбу тамойил қонун олдидаги барабар жавобгарликда ифодаланади. Бу эса, мансаб ва хизмат мавқеларидан қатъий назар, истисносиз барча фуқаролар содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавоб беришлари керак, демакдир.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили. Давлат ва шахс ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган бўлишлари керак. Ҳар икки томондан ўз мажбуриятларининг бузилиши юридик жавобгарликка олиб келиши даркор. Бундай ҳолатда ўз фуқароларига нисбатан йўл қўйилган ҳар қандай зуравонлик кўринишлари учун давлат ўз мансабдор шахслари тимсолида ёки умуман жавоб беради. Бу тамойил батафсилроқ шарҳни талаб қилади.

Шундай қилиб, демократиялар, ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуд бўлади, лекин зинҳор халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун яшамайди, деган тамойилга асосланади. Бошқача қилиб айтганда, улар демократик давлат фуқаролари бўлиб, унинг тобелари эмас. Бироқ, модомики, давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилар экан, фуқаролар ҳам бунга жавобан давлатга нисбатан ўз садоқатларини намоён этадилар. Даъвомизнинг куруқ бўлмаслиги учун жамиятдан айрича ажратиб олинган организмдан иборат бўлиб, одамлардан садоқатни ва хизмат қилишни талаб этиб, бунинг эвазига ўз харажатлари учун уларнинг розилигини олишни эн қўрмайдиган авторитар давлатни қиёсан қараб чиқамиз.

Демократик жамиятда фуқаролар сайловларда ингитроқ этаркан, ўзларининг номидан мамлакатни ким бошқаришини ҳал этиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар. Авторитар давлатда эса, аксинча, овоз бериш режим томонидан танланган нарсага қонуний тус бериш учунгина хизмат қилади.

Ҳарбий хизмат - демократик ва подемократик жамиятда ҳуқуқ билан мажбуриятлар қарама-қаршилигининг бошқа, яна бир ёрқин мисоли бўла олади. Ҳар бир давлат муайян ёшдаги ўз йигитларидан тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташни талаб қилиш мумкин. Лекин авторитар давлатда мазкур мажбурият бир томонлама юкланади. Демократик давлатда ҳарбий хизматнинг бу даври йигитларнинг бурчи ҳисобланади. Ушбу бурчни фуқаролар ўзлари сайлаб қўйган ҳукумат қабул қилган қонунийлар воситасида ўз зиммаларига оладилар. Албатта, ҳар бир жамиятда ҳам тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташ одамлар учун унча ёқимли бўлмаслиги мумкин. Бироқ ўз давлатининг фуқароси бўлган аскар демократик мамлакатда жамият томонидан ихтиёрий қабул қилинган мажбуриятни бажараётганини ошди ҳис этган ҳолда хизмат қилади. Бундан ташқари, демократик жамият аъзолари коллектив ҳаракат қилиб, бу мажбуриятларни ўзгартиришлари: мажбурий ҳарбий хизматни бекор қилиб, АҚШ ва бошқа мамлакатлардагидек ихтиёрий армияни ташкил қилишлари, яқинда Германияда юз берганидек, ҳарбий хизмат муддатини ўзгартиришлари мумкин ва ҳ.к.

Шундай қилиб, инсоннинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши ўзининг ва бошқаларнинг манфаатлари йўлида шу ҳуқуқларни ҳимоялаш ва мустаҳкамлаш мажбуриятини ҳам

кўзда тутади. Лекин ҳатто юксак ривожланган демократия мамлакатларида ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенглигини нотўғри тушунишади ва кўпинча мажбуриятларини инкор этган ҳолда ҳуқуқларидан фойдаланишади.

Ҳолбуки, ҳуқуқ ҳам шахслар сингари алоҳида ажралган ҳолда амал қилмайди. Ҳуқуқ шахсларнинг хусусий мулки бўлмай, жамиятнинг бошқа фуқаролари томонидан эътироф этилган тақдирдагина мавжуд бўлади. Америкалик файласуф Сидней Хук қайд этиб ўтганидек, сайловчиларнинг «ўзлари ўз эрklarининг соқчиларидирлар». Шу нуқтаи назардан ҳам фуқаролар томонидан сайланган ва уларга ҳисоб берувчи ҳукумат шахс ҳуқуқларининг душмани эмас, балки уларни ҳимоя қилади. Демократик жамиятда фуқаролар айнан ўз ҳуқуқларини мустаҳкамлаш мақсадида зиммаларига мажбуриятлар оладилар ва улар бўйича вазифаларини адо этадилар.

Умумий хулосалар. Давлат ва ҳуқуқ ўзаро бир-бирига муҳтож бўлиб, бири иккинчисисиз яшай олмайди. Улар ўртасида функционал (вазифалар бўйича) боғлиқлик мавжуд. Давлат ҳуқуқни белгилайди, давлат сиёсати мақсадларига эришиш йўлида унинг имкониятларидан фойдаланади, ҳуқуқ эса давлат таркибининг оқилона тузилишини таъминлаб, унинг ички ташкилий алоқаларини тартибга солади.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ҲУҚУҚНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ

Режа:

1. *Ҳуқуқ меъёрлари, уларнинг таркиби, турлари ва ифода услублари.*
2. *Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг турлари ва улар олдига қўйиладиган талаблар.*
3. *Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг замонда, маконда ва шахслараро ҳаракати.*
4. *Ҳуқуқий тартибга солиш доираси.*

Ҳуқуқий муносабатларнинг муайян соҳаларига аниқ таъсир ўтказётган шароитдагина, шу муносабатларни тартибга солиш услуби сифатида ҳуқуқ тўғрисида сўз юритиш мумкин. Ҳуқуқ ишлаб турганда ва унинг бу ишлаши самара берганидагина уни ҳуқуқ дейиш мумкин. Шундай қилиб, ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги самарали ишлаши унинг яшаш услуби бўлади. Айни пайтда у ишон онгидан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Лекин ҳуқуқ онг томонидан ўзлаштирилиши учун у моддий шакллланган бўлиши керак. Яъни давлат органларидан юбориладиган ҳамда ҳуқуқ меъёрлари акс этган ёзма равишда расмийлаштирилган ҳужжатлар ҳуқуқнинг мавжудлик (ифода) шакли бўлади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқ шакллари тушунча сифатида ҳуқуқнинг давлат билан алоқасини белгилайди, зеро, айнан иродаси ҳуқуқ билан объектив мавжуд бўлган ижтимоий муносабатлар ўртасидаги алоқа воситачисидир.**

Ҳуқуқ меъёри - ижтимоий муносабатларни бошқаришга йўналтирилган давлатнинг амр-фармон кўрсатмаси, умуммажбурий қоидадир. Меъёр - ҳуқуқнинг асоси, унинг мутлақо зарур заррачасидир. Ҳуқуқий меъёрларнинг шаклланиш жараёни уч босқичдан иборат:

1. Ҳуқуқий ғоянинг пайдо бўлиши. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми пайтларидаёқ шахс дахлсизлиги ғояси пишиб етилганди. Ҳуқуқий ғояларнинг туғилиши механизми ва шарт-шароитларини ҳуқуқ назарияси фани ўрганади.
2. Ҳуқуқий меъёрни таърифлаш (ифодалаш). Мазкур босқичда ижтимоий онгдаги мавжуд ҳуқуқий ғояларни текшириш ва умумлаштириш жараёни давом этади, уларни расмий-

лаштириш воситаларини излаш, ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш тартиби ва тамойилларини ўрганиш, уларни қабул қилиш тадбирларини белгилаш ва ҳоказолар давом этади.

3. Ҳуқуқий меъёрни амалиётга киритиш деганда, реал ижтимоий муносабатларда шу муносабатларни бошқариш мақсадида уларнинг фаол қўлланиши тушунилади.

Ҳуқуқ меъёрининг таркиби - унинг таркибий қисмлари демак. Ҳар қандай ҳуқуқий меъёр таркиби уни ташкил этувчи қисмларнинг бирлигини тақозо этади. Бироқ, ушбу қисмлар табиати ҳуқуқий меъёрлар турига боғлиқ. Шу муносабат билан **юридик бошланғич** (таъсис, таянч) **меъёрлар ҳамда хулқ-атвор қоидалари бўлган меъёрларни** ажратиб кўрсатиш керак.

Асос юридик меъёрлар таркиби. Мазкур меъёрлар моддий ёки процедура (тадбир) характеридаги бирон-бир ҳуқуқий қондани қонуний мустақкамлаш. Бу иш шу қондани сўзлар орқали ифодалаш ёки унинг муҳим белгиларини таъкидлаш йўли билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунининг 2-моддаси бунга мисол бўла олади. Унда, жумладан, барча мулкый бойликлар ва уларга эғалик ҳуқуқи (биринчи белги), шунингдек, интеллектуал мулкка эғалик ҳуқуқи (иккинчи белги), фойда олиш мақсадида хорижий инвесторлар томонидан тадбиркорлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига қўядиган маблағлари хорижий инвестициялардир, дейилади. Кўрсатиб ўтилган белгилар йиғиндиси айнан шу юридик меъёр таркибини ташкил этади. Шунинг учун ушбу меъёрлардан фараз, диспозиция ёки санкция (жазо чораси) ни излаш беҳудадир.

Хулқ-атвор қоидалари бўлган меъёрлар таркиби. Хулқ-атвор қоидалари бўлган меъёрлар таркиби масаласи қўндан ҳуқуқшунослар эътиборини торттиб келади. Ҳуқуқшуносликда С.А. Голунский ҳамда М.С. Строговичларнинг юридик меъёрнинг уч қисмлик тузилиши тўғрисидаги фикрлари кенг эътироф этилган: бу қисмлар **ФАРАЗ, ДИСПОЗИЦИЯ, САНКЦИЯ**дан иборат. Ҳуқуқий меъёрда энг аввало шу меъёр қўлланилиши лозим бўлган шарт-шароитларга ишора, сўнг хулқ-атвор қондасининг баёни, ниҳоят, ушбу қондани бажармаслик оқибатларига ишора ўз ифодасини топади¹.

¹ **Қараш:** Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права. М. 1940, с.251.

Юридик меъёрнинг уч қисмти тузилиши унинг минтақавий юридик таркиби ҳисобланади. У фикрлаш йўли билан тикланади ва «Агар... унда... акс ҳолда эса...» тарзидаги шартли ифодадан иборат бўлади. Мантиқий юридик таркибни тиклаш учун мантиқ қоидалари ва талабларидан ташқари қонуңчилик, юридик техника, ҳуқуқий боғланишларни билиш керак бўлади.

У ёки бу вазиятда муайян ҳуқ-атвор андозасини юзага келтирувчи ҳуқуқ меъёрлари ҳуқ-атвор қоидалари бўлиб, ўз мантиқий-юридик таркибиди фараз, диспозиция ва санкцияга эга бўлади.

Юридик меъёр фарози - юридик меъёрнинг бир қисми бўлиб, у меъёр (диспозиция) амалга ошириладиган ҳаётий шарт-шароитларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини кўрсатиб беради.

Фараз ёрдамида хатти-ҳаракатнинг мавҳум варианти ҳаётдаги аниқ ҳодисага, маълум бир кишига, вақтга, жойга «боғланади». Фарозда мустаҳкамланган ҳар бир вазият ҳуқ-атвор қондасига «жон бағишлайди», уни алоҳида ҳодиса даражасига олиб келади.

Масалан, оила ва никоҳ тўғрисидаги қонун (Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси) га мувофиқ рўйхатдан ўтиш учун никоҳдан ўтувчи шахсларнинг ўзаро розилити ҳамда уларнинг никоҳ ёшита етган бўлишлари талаб этилади. Фақат ушбу ҳолатлар мавжуд бўлгандагина (ижобий фароз) меъёр амал қилади.

Агар фарозда меъёрнинг амал қилиши мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ **битта ҳолатга ишора қилинса**, бу оддий **фароз** деб аталади. Агар фароз ҳуқуқ меъёрининг амал қилишини бир вақтнинг ўзида мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ **икки ёки ундан ортиқ ҳолатларни** кўрсатадиган бўлса, бунда у **мураккаб фароз** дейилади. Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонунда айнан шундай фароз баён этилган: «Хорижий инвесторлар ва чет эл инвесторларига эга бўлган корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиқ ҳужжатларида ман этилмаган (бир ҳолат - З. И.) ҳамда бундай корхоналар низомларида кўзда тутилган мақсадларга жавоб берадиган фаолиятнинг ҳар қандай турини амалга оширишлари мумкин (иккинчи ҳолат - юқоридаги қонуннинг 8-моддаси).

Агар фароз юридик меъёрнинг амал қилишини бир ёки бир неча **қонунда санаб ўтилган бир ёки бир неча ҳолатлар** билан боғлиқ қилиб кўядиган бўлса, буни муқобил фароз дейилади. Кўрсатиб ўтилган қонуннинг «Хорижий инвестицияларни амалга ошириш шакллари» деб номланган 3-моддасида хори-

жий инвестицияни амалга ошириш учун ҳар бири асос бўладиган тўртга ҳолат санаб ўтилади.

Юридик меъёр диспозицияси - меъёрнинг ҳуқуқий муносабатлар интирокчилари риоя этишлари керак бўлган ҳуқ-атвор қоидаларини ифодаловчи қисми.

Диспозиция - юридик меъёрнинг юраги, унинг ўзагидир. Лекин юридик меъёр фақат биргина диспозициянинг ўзидан иборат бўла олмайди. Унинг атрофида жамланадиган фараз ва санкция билан бирга қўшилгандан кейингина диспозиция жонланади, ўзининг мувофиқлаштирувчи қобилиятини намоён этади. Диспозиция - ҳуқуқий ҳуқ-атвор, хатти-ҳаракат моделидир. Ҳуқ-атвор қоидалари қандай баён этилишига қараб, диспозициянинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- оддий диспозиция хатти-ҳаракат вариантини кўрсатиб беради-ю, лекин унинг моҳиятини очиб, тушунтириб бермайди. Масалан, хорижий инвесторлар туғрисидаги қонуннинг 13-моддасида хорижий инвесторларга ўз фойдалари ва бошқа маблағларини чет элга хорижий валютада ўтказишлари кафолатланиши белгилаб беради...

- тасвирловчи диспозиция - хатти-ҳаракатларни барча жиддий аломатларини тасвирлаб беради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 92-моддаси бунга ёрқин мисол бўла олади. Унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўз вазифасини бажаришга киришиши маросими жуда батафсил ёритилади.

- ишора диспозицияси - хатти-ҳаракатлар қоидасини баён этмай, у билан танишини учун қонуннинг бошқа меъёрига йўллайди. Бошқа манбаларга йўллашнинг кўринишларидан бири бланкет диспозициясидир. У танишини учун қонун меъёрларига эмас, балки йуриқномалар, қоидалар, техник йуриқномаларга йўллайди.

Ҳуқуқий меъёр санкцияси (жазо чораси) - юридик меъёрнинг ҳуқуқий меъёр диспозициясини бузганлик натижасида юзага келадиган салбий оқибатларни кўрсатиб берувчи қисми.

Санкция - юридик меъёрнинг мантиқий якунловчи таркибий қисмидир. Унда жамият, давлат, шахснинг ҳуқуқий меъёрларни бузувчиларга нисбатан салбий муносабати ифодаланади. Ҳуқуқ меъёрлари этиқоди кучи билан ихтиёрий равишда бажарилмас экан, ҳуқуқбузарликлар мавжуд экан, санкция юридик меъёрларга риоя қилиш ва уларни бажаришнинг таъсирчан воситаси - қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш воситаси бўлиб қолаверади.

Ҳуқуқий меъёрлари турлари шу меъёрларда ифодаланган хулқ-атвор қоидалари табиатига қараб аниқланади. Жумладан, **ҳуқуқий бошқариш услуби бўйича унинг шундай турларини кўрсатиш мумкин:**

- императив;
- диспозитив;
- раъбатлантирувчи;
- тавсия берувчи меъёрлар.

Субъектлар хулқ-атворига таъсир этинининг асосан тўрт усули ҳуқуқий бошқариш услубларини ташкил этади. Булар - субъектларнинг давлат томонидан фармойиш қилинган қатъий мажбурий хатти-ҳаракатларига йўналтирилган **буйруқ оҳангидagi ундов (императив)** усул; субъектларнинг ўз хоҳиш-иродаларини эркин изоҳлаш учун кенг имкониятлар қолдирувчи **автоном (диспозитив)** усул; давлат ва жамият учун матлуб қонуний ва ижтимоий фаол хатти-ҳаракатларга қизиқтирувчи **раъбатлантирувчи усул**; хулқ-атворнинг давлат нуқтаи-назаридан энг кўп мақбул турини таъкиф этувчи **тавсия берувчи** усул.

Юридик меъёрлар худди шу усуллар асосида тасниф қилинади. Уларнинг ҳар бир тури ўз навбатида тегишли усулнинг меъёрий асосини ташкил этади, унинг ўзига хослигини олдиндан белгилайди, унинг мундарижавий тавсифининг салмоқли қисмидир.

Императив меъёрлар - кўрсатмалардан четга чиқиб ёки уларни бошқача талқин этишга йўл қўймайдиган узи-кесил мажбурий меъёрлардир. Ҳуқуқ меъёрларининг турли тармоқларига тааллуқли қўлчилик меъёрлар императив хусусиятга эга бўлиб, асос юридик меъёрлар эса, ҳаминша шулар жумласига киради.

Диспозитив меъёрлар хатти-ҳаракатлар турини кўрсатиб беради, лекин айни пайтда қонуний воситалар асосида ўзаро муносабатларни ўз хоҳишларича мувофиқлаштириш учун субъектларга имконият ҳам қолдиради. Бу ҳолат диспозитив меъёрни баён этишнинг ўзига хос хусусиятини тақозо этади. Одатда, тегишли хулқ-атвор қоидадини таърифлаш чоғида унинг матнида: «бошқаси қонун ёки шартномада кўзда тутилган (белгиланган) бўлмаса» ибораси қўшилган бўлади.

Ҳуқуқ субъектларининг мустақиллиги уларга бериб қўйиладиган ўз хоҳиш бўйича иш тутиш имкониятида намоён бўлади.

Ҳуқуқшунослигимизнинг кўпгина соҳаларда диспозитив меъёрлар мавжуд. Лекин диспозитив меъёрлар энг кўп даражада фуқаролик ҳуқуқига хосдир. Зеро, мазкур тармоқни ҳуқуқий бошқаришнинг ўзига хос услуги субъектларнинг автоном (мустақил) ҳолатига асосланади.

Рағбатлантирувчи меъёрлар - булар субъектларнинг давлат ва жамият томонидан маъқулланадиган, улар учун фойдали хатти-ҳаракатлар турини тегинли давлат органлари томонидан тақдим этиладиган рағбатлантиришнинг муайян чоратадбирлари тўғрисидаги фармойишлардир. У ўз юридик, ижтимоий мажбуриятларини виждонан бажаришдан ёки одатий талаблардан устун турадиган натижаларга эришишдан иборат (орденлар, медаллар, мукофотлар ва ҳ.к.лар ҳақидаги меъерий курсатмалар).

Тавсия берувчи меъёрлар ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришнинг давлат учун энг матлуб турини аниқлаб беради.

Тавсия берувчи меъёрлар кўпроқ давлат корхоналари, илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларига йўлланади. Бозор муносабатларининг ўса бориши билан бир хил тавсия берувчи меъёрлар ўз моҳиятини йўқотиб, бекор қилинади. Чунки давлат майда-чуйдаларга ҳам аралашаверишдан корхона ва бирлашмаларни озод қилиш керак бўлади.

Бироқ, императив меъёрлар ўрнига келувчи тавсия берувчи меъёрлар ривож топиб бораверади.

Ифодалаш шаклига кўра:

- ҳуқуқ берувчи;
- зиммага юкловчи;
- тақиқловчи меъёрлар мавжуд.

Ҳуқуқ берувчи (ҳуқуқни белгиловчи) меъёрлар субъектларга шу меъёрларда кўзда тутилган ижобий хатти-ҳаракатлар учун ҳуқуқ беради ва ўз матнида «ҳаққи», «ҳуқуқига эга», «мумкин» деган сўзларни ифодалайди, акс этиради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддасида шундай дейилган: «ҳар ким эркинлик ва даҳлсизлик ҳуқуқига эга».

Мажбурият юкловчи меъёрлар муайян ижобий ҳаракатларни содир этиш вазифасини юклайди. Мазкур меъёрлар учун «мажбур», «керак» сўзлари характерлидир. Мисол учун Конституциянинг 48-моддасида туғридан-туғри шундай дейилган: «Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишган бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадрқимматини ҳурмат қилишга мажбурдилар».

Тақиқловчи меъёрлар уларда келтирилган ва қонун томонидан ҳуқуқбузарлик деб эътироф этилган хатти-ҳаракатларни тақиқлайди. Тақиқлар давлатнинг қатъий ваколатли буйрути бўлиб, уларнинг асосий мақсади шахс ва жамият учун эҳтимол тутилган номатлуб хатти-ҳаракатларнинг олдини олишдан иборат. Бунда тақиқланган ҳаракатлар тури «тақиқланади» («ман этилади»), «ҳаққи йуқ», «булиши мумкин эмас», «йул қуйилмайди» ибораларини ўз ичига олади. Масалан «...ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас» (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддаси).

Ҳуқуқий меъёрларни баён этиш усуллари.

1. Баён этишнинг **тўғридан-тўғри усули**. Унинг моҳияти шундан иборатки, меъёр мазмунининг ўзида хулқ-атвор қоидаларининг батафсил тавсифи берилади, у ёки бу ҳаракатларни содир этиш мумкин бўлган барча ҳолатлар кўрсатилади, шунингдек, ушбу меъёрни бажармаганлик учун кўриладиган таъсир чораларининг тўла рўйхати келтирилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Тўхмат» деб номланган 139-моддасини олинг.

2. Баён этишнинг **ишора усули** шундан иборатки, модда мазмуни тўла очиб берилмайди, балки унинг талаблари аниқлаб бериладиган бошқа моддаларга ишора қилинади. Мисол учун Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 117-моддаси қуйидагича таърифланган: «Мазкур Кодекснинг 29-модда 2-қисмида қўзда тутилган битимлардан ташқари ун турт ёшга етмаган шахс томонидан тузилган битимлар арзимасдир».

3. Баён этишнинг **бланкет усули**. Бунда изоҳланадиган модда гуё тўлдирилмаган бланкадан иборат бўлиб, бошқа меъёрий ҳужжатларга мурожаат қилинганда «тўлдириладиган» чала бланкага ўхшайди. Модда аниқ меъёрларга ишора қилмайди ҳамда меъёрий ҳужжатни кўрсатиб бермайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 127-моддасини олайлик: «Меҳнат тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда иш куни (сменаси) давомидаги бошқа танаффуслар ҳам қўзда тутилиши мумкин».

4. Ҳуқуқ меъёрларининг мазмуни моддаларда ифодаланади. Муайян тамойиллар бўйича жамланган моддаларнинг йиғиндиси алоҳида **меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат** ҳисобланади. «Ҳужжат» атамаси ҳуқуқшуносликдан икки хил маънода қўлланилади: 1) давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий

ижодкорлик фаолияти сифатида; 2) у ёки бу тарздаги ҳаракатлар натижаларини мустаҳкамловчи (белгиловчи) ёхуд у ёки бу ҳаракатларни содир этиш бўйича кўрсатма берувчи, мажбур этувчи, ёки уни таъқиқловчи расмий ҳужжат сифатида.

«Меъёрий» атамаси мазкур расмий ҳужжат ҳуқуқ меъёрини акс эттиради, деган маънони билдиради. «Ҳуқуқий» атамаси «юридик» атамасининг синонимидир. Шунинг учун ҳам баъзан ҳуқуқий ҳужжатни меъёрий юридик ҳужжат деб ҳам аташади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат - юридик меъёрларни ифодаловчи расмий ҳужжат бўлиб, у давлатнинг ҳуқуқий ижодкорлиги фаолияти ёки умумхалқ референдуми (иродаси) натижасида яратилган расмий ҳужжат. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ҳуқуқнинг асосий шакли (манбаи) ҳисобланади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан ташқари ҳуқуқий урф-одат, ҳуқуқий прецедент ва меъёрий шартнома ҳуқуқнинг шакли (манбаи) га киради.

Ҳуқуқий урф-одатлар тарихан давлатнинг пайдо бўлиш давларида ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштирган ҳуқуқнинг илк манбаларидан бири бўлган. Умуман, **урф-одат** деганда, мазкур фактик муносабатларнинг доимий ва бир хилда такрорланиши асосида таркиб топган ҳуқ-атвор қоидалари тушунилади. Бироқ расмий давлат томонидан расмий маъқуллашгандан кейингина урф-одат айнан **ҳуқуқий мақомга** эга бўлади. Утмишнинг бизгача етиб келган йирик қонунчилик ёдгорликлари (Ману қонунлари, Рус ҳақиқати) ҳуқуқий урф-одатлар тўпламларидан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, оддий ҳуқуқ меъёрлари давлат ҳокимиятидан ташқарида яратилса-да, давлат ҳокимияти иродаси билан юридик мажбурийлик мақомига эга бўлади. Шунинг учун оддий ҳуқуққа йўл қўйилиши ва унинг чегаралари қонунчиликнинг ўзи томонидан белгиланади.

Бинобарин, ҳуқуқий урф-одатлар - давлат санкцияси билан қўлланилиши таъминланадиган урф-одатлар.

Ҳуқуқ шакллари роли суд амалиётига тааллуқли бўлган воқеалар тарихдан маълум. Ҳозирги вақтда суд **прецеденти** Буюкбритания учун худди шундай аҳамиятга моликдир. Ҳозирги замон Европа қонунчилиги суд амалиётини ҳуқуқнинг шакли сифатида умуман тан олмайди. Лекин бу масала ақидапарастлик жиҳатидан ҳам, қонунчилик сиёсати нуқтаи назаридан ҳам мунозарали ҳисобланади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқий прецедент**. Умуман, ҳокимиятнинг ҳеч бўлмаганда бир марта содир этган, лекин унинг кейинги

фаолияти учун намуна сифатида хизмат қиладиган хатти-ҳаракати прецедент ҳисобланади. **Ҳуқуқий прецедент** - суд ёки маъмурий органнинг келажақда шунга ўхшаш барча кейинги ишларни кўриб чиқишида андоза, намуна (хулқ-атвор қондаси) бўлиб қоладиган ёзма ёки оғзаки қароридир.

Ўзбекистон Республикасида суд прецеденти ҳуқуқнинг шакли деб ҳисобланмайди.

Меъёрий ҳужжат - бу ё халқаро шартнома, ёхуд федерация субъектлари ўртасида бошқарини соҳаларини чегаралашни тўғрисидаги шартномалардир.

Халқаро шартнома - давлатлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасида улар учун умумий аҳамиятга молик бўлган ҳамда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни яратиш йули билан уларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириб боришга даъват этилган очик ифодаланган битимдир.

Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена шартномасининг 2-моддаси мазкур манбанинг меъёрий таърифини шундай ифодалайди:

«Давлатлар ўртасида ёзма равишда тузилган ҳамда бундай битим бир ҳужжатда, икки ёки бир қанча ҳужжатларда акс этганидан қатъий назар, шунингдек, унинг аниқ қандай номланишидан қатъий назар, халқаро ҳуқуқ билан мувофиқлаштириладиган халқаро битим шартномани билдиради»¹.

1990 йилнинг 12 сентябрида Германияга нисбатан муносабатни узил-кесил ҳал этиш тўғрисидаги шартнома халқаро-ҳуқуқий шартномага мисол бўла олади. Унга мувофиқ «бирлашган Германия Демократик Республикаси, Германия Федератив Республикаси ва бутун Берлин ҳудудини ўз ичига олади».

Ҳуқуқ шартномавий шаклининг истиқболи порлоқ. Чунки, агар ҳуқуқ манбаларини ижтимоий ҳамжиҳатлик кўринишида тасаввур этиладиган бўлса, унда бу ҳамжиҳатлик энг аввало расмий-мажбурий эмас, балки ихтиёрий-қелишилган ҳамкорлик бўлиши керак. Шунинг назарда тутиш керакки, бозорнинг ривожланиши, жамиятимизнинг демократик янгилианиш шароитларида давлат (яқин ўтмишда бўлганидек) ундаги тартибни таъминлаш учун етакчи, боз устига ягона ташкилот бўлиб қололмайди. Янги шароитларда саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, банк тармоқларидаги фирмалар, корпорациялар, трестлар, концернларни роли жиддий равишда ортиб бо-

¹ Қараг: Ведомости Верховного Совета СССР. 1986. № 37. С. 772.

ради. Улар жамиятдаги амалий муносабатларни асосан шартномавий йўл билан тартибга солади. Бу йўл эса мувофиқлаштиришнинг энг тезкор, оддий ва қўлай воситасидир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги - халқаро ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги шартномалар (битимлар) алоҳида ўрин тутати (масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги Битим, МДҲ ишгирикчилари бўлган стратегик кучлар мақоми тўғрисидаги Битим ва ҳ.к.).

Халқаро ҳуқуқий шартномалар, битимлар, пактлар, конвенциялар, декларациялар халқаро ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида нафақат давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги хилма-хил сиёсий (дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ҳужум қилмаслик, қуролсизланиш тўғрисида) ва иқтисодий (савдо, иқтисодий ёрдам тўғрисида, қарзлар, кредитлар ҳақида ва ҳ.к.) масалаларни мувофиқлаштирибгина қолмай, балки у ёки бу соҳада қонунчиликни ривожлантиришнинг умумий мақсадларни белгилайди, мувофиқлаштириш тамойилларини таърифлайди, ҳуқуқий андозаларни киритади, тавсиялар беради. Барча цивилизациялашган мамлакатларда халқаро ҳуқуқ устуворлиги эътироф этилиши бежиз эмас.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни индивидуал ҳуқуқий ҳамда ҳуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатларидан фарқтай билиш керак.

Индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг учта характерли белгиси бор:

- 1) уларда ҳуқ-атвор қоидалари (меъёрлари) ифодаланади;
- 2) улар бир қарра ва вақтинча амал қилувчи ҳужжатлардир;
- 3) қатъий жонлантирилган характерга эга бўлади, яъни аниқ шахсларга қаратилган бўлади.

Индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вазифалари:

а) бир қарралик тадбирларни ўтказиш тартибини аниқлаш (масалан, шаҳар ҳокимининг Шаҳар кўни байрамини ўтказиш тўғрисидаги қарори);

б) юридик ҳужжатларни рўйхатдан ўтказиш (мисол учун но-тариал фаолият соҳасига тааллуқли ҳужжатлар) ни рўй-хатдан ўтказиш;

в) юзага келадиган низолар (масалан, меъёрий характерга эга бўлиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий Суди қарорларидан ташқари суд органларининг ҳукмлари ва қарорлари) ечимини тақдим этиш.

Юридик адабиётларда баъзан лунда ва аниқлик учун индивидуал-хуқуқий ҳужжатни **хуқуқий**, меъёрий-хуқуқий ҳужжатни **меъёрий** ҳужжат деб аташади.

Хуқуқий қўлланиш ҳужжати - ваколатли органнинг индивидуал давлат ҳукмдор кўрсатмаси ифодаланган расмий хуқуқий ҳужжат. У аниқ ҳолатлар ёки махсус белгиланган шахсларга нисбатан хуқуқий меъёрлар асосида шакллантирилади (масалан, парламент, давлат бошлиғи, ижроия ҳокимияти органлари ҳужжатлари, суд ҳукмлари, прокурорлик назорати ҳужжатлари ва б.).

Хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатлари меъёрий-хуқуқий ҳужжатлардан қуйидагилар билан фарқланади:

- хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатлари беистисно буйруқ характерига эга. Уларда ифодаланган меъёрлар қатъийлиги (узил-кесиллиги) билан фарқ қилади. Булар ё буйруқ оҳангидаги ёки тақиқловчи хуқуқ меъёрлари. Ўзига нисбатан қўлланилаётган шахс учун танлаш имкониятини бермайди. Масалан, аниқ бир иш юзасидан кучга кирган суд ҳукми барча томонлар учун бажарилиши мажбурийдир.

- хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатларида акс этган талабларнинг бажарилиши зарур ҳолларда мажбурий тарзда таъминланади.

- хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатлари фақат белгиланган шаклда напир этилади. Бундай шакллар қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) уларда ушбу ҳужжатни берган органнинг кўрсатувчи тўла ва аниқ номи ҳамда ушбу ҳужжатдаги талаблар йўлланган аниқ адресат кўрсатилган бўлиши керак; 2) хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжати мазмунида ишнинг ҳақиқий сабаблари баён этилган, шу иш юзасидан чиқарилган ҳукм асосланган қонуларнинг барча моддалари кўрсатилган бўлиши лозим, судлов органларининг ҳукмлари ва қарорлари шундай ҳужжатлар жумласига киради. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ҳулосалари улар бошқаруви доирасида меъёрий-хуқуқий моҳиятга эга бўлиши мумкин.

Хуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжатлари фарқларига нисбатан умумий хусусиятлари кўпроқ бўлишига қарамай, индивидуал-хуқуқий ҳужжатлардан ажралиб туради:

- улар ёзма равишдаги расмий хуқуқий ҳужжатлардир;
- бир карра қўлланиладиган ҳужжатлардир;

- улар умуммажбурий моҳиятга эга бўлмайди, чунки уларнинг таъсир доираси фақат тор доирадаги шахсларга ёки ҳатто фақат бир шахсга нисбатан қўлланилади.

Фарқи шундаки, ҳуқуқ меъёрларини қўлланиш ҳужжати ҳуқуқ меъёрларини ифодалайди ва бу ҳолат уни меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатга яқинлаштиради.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турлари.

Қонун - махсус тартиб асосида қонунчилик ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Қонун турлари. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган қонунларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

Аҳамият ва юридик кучи бўйича - конституциявий ва жорий, оддий қонунлар. Конституциявий қонунлар давлат ва жамият тузилишининг туб асосларини, шахс ва таъкилотларнинг ҳуқуқий мавқеини белгилаб беради. Булар, шунингдек, амалдаги Конституцияга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Конституциявий қонунлар асосида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бутун тизими таркиб топади ва аниқлангичирилади. Конституция бошқа ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, шу жумладан, қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга.

Барча бошқа қонунлар - **жорий, оддий қонунлардир.** Улар, депутатларнинг қўпчилиги овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади.

Қонунлар яна мувофиқлаштириш қўлами ва объекти бўйича ҳам фарқланади. Умумий қонунлар (масалан, кодекслар) ижтимоий муносабатларнинг бутун бир соҳага бағишланган. Махсус қонунлар (масалан, «Банклар ва банк тизими тўғрисида»ги қонун) ижтимоий муносабатларнинг анча тор доирасини бошқаришга хизмат қилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи. Бу - муайян органлар, подавлат таъкилотлари ва мансабдор шахсларнинг қонунлар чиқариш масаласини қўйиш уларни лойиҳасини қараб чиқиш учун қонунчилик органига киритиш ҳуқуқидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига қўра, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, шунингдек, уз давлат ҳокимиятининг олий орган орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик суди, Бош прокурори эгадирлар»¹.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи қонун чиқарувчи органининг муайян муддатда қонун чиқариш ёки унинг муҳокамаси учун қонун лойиҳасини киритиш тўғрисидаги таклифини қараб чиқиш мажбуриятини кўзда тутати.

Қонун лойиҳаларини хилма-хил ташкилотлар ва ҳағто алоҳида шахслар тайёрлашади. Қонун ижодкорлиги амалиётида кўпинча тармоқ, идоравий тамойил қўлланади. Унга мувофиқ қонунчилик ҳужжатлари ўз йўналишларига мос келадиган органлар томонидан тайёрланади. Жумладан, республика прокуратураси «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни лойиҳасини, Ички ишлар вазирлиги «Милиция тўғрисида»ги қонун лойиҳасини ишлаб чиқишган. Албатта, қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг бундай тартиби нуқсонлардан холи эмас. Зеро, бу ерда умумхалқ манфаати зарарига идоравий манфаат мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ilk бор демократик асосларда сайланган ва республикамизнинг биринчи профессионал парламенти бўлган Олий Мажлис олдида қонун лойиҳаларини ўзининг қўмиталари ва комиссияларида, боз устига кўпинча муқобил асосда тайёрлаш масаласи кўндаланг бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига биноан «Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлиста ҳавола этиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқишга тайёрлаш, қонушларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайтайди»².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов қонун ижодкорлиги механизмини янада такомиллаштиришнинг муҳимлигини Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидаги нутқида алоҳида таъкидлади. Жумладан ўшанда у қуйидагиларни қайд этганди: «Шуни эътироф этиш керакки, қонун лойиҳалари одатда идоравий маҳдудлик хусусиятига эга бўлади. Сабаби шуки, улар моҳият-эътибори билан олганда, шу қонушларни ижро этиши лозим бўлган кишиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилади. Натижада айрим вазирликлар, идораларнинг манфаатлари кўпинча инсон ва умуман олганда жамият манфаатларига зид ҳолда биринчи ўринга чиқиб қолади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992. - 6.

² Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 1997. 5-т., 126-бет.

Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳо нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлимоқда. Қонунчиликнинг мавжуд тартиботидаги жиддий камчиликни ана шунда деб биламан»¹.

Президент бунинг сабабини шундай изоҳлайди: «Қонун-ларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизими йўқ... Қабул қилинаётган қонунлар баъзан экспертизадан ўтказилмаяпти... Қабул қилинаётган қонунларни экспертизадан ўтказиш тартиби йўлга қўйилмаган. Қонунларни, Олий Мажлис ва ҳукумат қарорларини республика аҳолиси, ижрочилар эътиборига ўз вақтида етказишнинг самарали тизими вужудга келтирилмаган. Қабул қилинган қонунларни рўёбга чиқариш механизми яхши ишламаяпти»².

Шунинг учун ҳам Олий Мажлис бу йўналишда ҳали кўп иш қилиши керак бўлади.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжатлар. Қонунга қўшимча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат - қонунга мувофиқ чиқарилган ва унга зид келмайдиган ҳужжатдир.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат - бу умумлашма тушунчадир. У вакиллик органлари, Президент, ҳукумат ҳужжатларидан тортиб то ҳокимият ва бошқарув маҳаллий органлари (ҳокимликлар) фармойишларигача - энг хилма-хил ҳуқуқий кўрсатмаларни қамраб олади.

Қонуннинг тагида туриш, қонунга қўшимчалик уларнинг ҳаммаси учун умумий ҳолатдир. Шунинг учун меъёрий фармойишларни қабул қилувчи (чиқарувчи) органларга боғлиқ равишда қонунга қўшимча ҳужжатларнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш одатга айланган.

Президент ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига биноан, «Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб, ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республикасининг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради». Конституция Президентдан фармонларни «қонун асосида ва қонунни бажариш учун» чиқаришни талаб қилмайди. Аслида Президентга ўз фармонлари билан қонун даражасидаги меъёрларни ўрнатиш ҳуқуқи берилади. Бу ерда ган қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдириш ҳақида кетаяпти.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992. 28-бет.

² Ислам Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т. 1997. 5-т. 126-бет.

Президент учун қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат бўлган Президент фармонлари устида гап кетганда, ўтган асрнинг охирларидаёқ давлат бошлиғининг одатий фармонлари билан фавқулодда фармонлари ўртасидаги фарқни билишни таклиф этган таниқли рус олими Н.М. Коркуновни эслаш ўринлидир. Фавқулодда фармонлар қонун йўли билан тартибга солинадиган масалалар бўйича ёхуд қонунни бекор қилиш бўйича чиқарилади. «Фавқулодда фармонни чиқариш аслида зарурат тақозоси билангина оқланиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликдир. Ушбу фармон билан ўрнатиладиган чоратadbирлар ҳуқуқ бўйича фақат қонунчилик ҳужжати билан белгиланиши мумкин. Камдан-кам учрайдиган муайян шароитларда бу талабга риоя этишнинг иложи бўлмаганлиги сабабли қонун фавқулодда фармонга алмаштирилади. Бироқ, бундай фармонлар муваққат характерга эга бўлиб, фавқулодда фармон билан белгиланган чоралар қонунчилик органига қараб чиқиш учун тақдим этилиши керак»¹.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий ҳужжатлари. Ҳукумат ва ижроия ҳокимиятининг олий органи ўз функциясини амалга ошира бориб, Вазирлар Маҳкамаси республиканинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Меъёрий характерга ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган унинг қарорлари қарор шаклида нашр этилади. Тезкор ва бошқа жорий масалар бўйича қарорлар ва фармойишлар шаклида чиқарилади.

Вазирликлар ва идоралар ҳужжатлари. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида **ижроия ҳокимиятининг** қуйидаги **марказий органлари** фаолият юритмоқда: вазирлик, давлат қўмитаси, хизмат, агентлик, инспекция. Вазирликлардан ташқари мазкур барча органларни идоралар деб аташга одатланилган. Бошқарув ёки фаолият доирасининг у ёки бу тармоғига раҳбарликни амалга ошириш, махсус ижро, назорат, ижозат функцияларини бажариш учун вазирликлар ва идоралар ҳам меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни чиқарадилар. Булар - буйруқлар, йўриқномалар, қоидалар, тавсиялар, низомлар ва ҳ. к. Ушбу ҳужжатлар тизимида буйруқлар ва йўриқномалар етакчи рол ўйнайди. Бунда йўриқномалар ҳамisha меъёрий бўлиши, буйруқлар эса номеъёрий, яъни индивидуал моҳиятга эга бўлиши

¹ Қаранг: Н.М. Коркунов. Указ и закон. СП, 1894, с.272.

мумкин (масалан, ходимни бошқа ишга ўтказиш бўйича вазирнинг буйруғи).

Вазирликлар ва идораларнинг ҳужжатлари ҳукумат ҳужжатларига бўйсундирилган ва кўпинча тармоқ характериға эға бўлади. Бироқ уларнинг айримлари ташқи таъсир доирасига эғадир. Бунда улар давлат рўйхатидан ўтказилиб, матбуотда эълон қилиниши керак. Давлат рўйхатидан ўтмаган, шунингдек, рўйхатдан ўтказилса ҳам белгиланган тартибда эълон қилинмаган ҳужжатлар кучға кирмаган деб топилиб, ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди ҳамда тегишли муносабатларни мувофиқлаштириш учун қонуний асос бўла олмайди. Умуман, давлатимиз ҳуқуқий асослари мустаҳкамланиб, ривожланиб борган сари идоравий бошқарув қисқариб бориши керак. Бу ҳуқуқий бошқаришда идоравий тазйиқдан халос бўлиш имконини беради.

Жойлардаги давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига кўра, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёриға қуйидагилар киради:

«... меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунариға зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалға ошириш». Ушбу ҳужжатлар амал қилишнинг маҳаллий характериға эға бўлиб, улар тегишли ҳокимликлар ҳудудигагина ёйилади.

Давлат ва подавлат ташкилотлари ҳужжатлари. Ушбу ташкилотлар ўз функцияларини бажара бориб, буйруқлар, низомлар, қоидалар сингари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турларини ишлаб чиқадилар, қабул қиладилар (нашр этадилар) ҳамда улар (ингирокчилар томонидан умумий мажлисда тасдиқланадиган корхона, ёпиқ ва очик турдаги акциядорлик жамияти низоми) асосида иш юритадилар. Қонунға қўшимча ҳужжатлар тизимининг охирида турувчи мазкур ҳужжатлар аниқ бир ташкилот доирасида амал қилиб, фақат унинг аъзолари учунгина мажбурийдир.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар олдиган қўйиладиган талаблар:

1. Қонунийлик. Давлат ҳокимияти ҳуқуқий ижодкорлик органларининг ягона мақсад сари йўналтирилганлиги тушунилади. Мазкур йўналтирилганлик энг матлуб, жамият манфаатларига жавоб берадиган ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш мақсадида амалдаги қонун доирасида амалға оширилиши даркор.

2. Малакалилик. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ўзлари ишлаб чиқаётган ҳуқуқий ҳужжат тартибга солиш лозим бўлган масалалардан яхши хабардор малакали мутахассислар томонидан тузилиши керак.

3. Баён этишнинг аниқлиги ва тескари маънони аниқлатмаслиги. Мазкур талаб меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг биронта қойдаси икки хил маънода тушунилиши керак эмаслиги ҳамда ҳар бир одамнинг тушуниши учун осон бўлиши ва турлича қабул қилиниши истисно этиши даркорлигини аниқлатади.

Бу бажарилиши қийин бўлган талаб бўлиб, шунинг учун меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар моҳиятини қўпинча қонунга қўшимча ҳужжатлар (йўриқномалар, изоҳлар ва ҳ.к.) тушунтиради.

4. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўз вақтида қабул қилиниши. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ижтимоий тараққиёт жараёнларини янада самарали бошқариш имконини берадиган талаб (масалан, шу талабга кўра, «Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида»ги қонун жорий йилнинг охиридан кечиктирмай қабул қилиниши керак).

5. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунини ижрочиларга етказишнинг тезкорлиги, меъёрий ҳужжат қабул қилинган сана билан уни халққа етказиш (эълон қилиш) санаси ўртасида энг қисқа муддат қўйиш кераклигини билдиради.

3. Барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар йўналтирилган ҳаракат ҳужжатларидир, яъни вақт чегаралари доирасида ҳамда муайян ҳудудда амал қилади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши - ундан кўзда тутилган юридик оқибатлар натижасидир. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши, яъни унинг «умри» уч мезон билан - замон, макон ва шахслар доираси билан белгиланади.

А. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг замонда амал қилиши. У меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирган вақтидан то унинг ўз кучини йўқотиш пайтигигина давом этади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат кучга киришининг (амалга киритилишининг) қуйидаги тартиби мавжуд:

- ҳужжатнинг кучга кириш вақти қўпинча унга тегишли ҳужжатда - кучга киритиш ҳақидаги қарорда кўрсатилади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат у эълон қилинган вақтдан бошлаб кучга киради;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат босқичма-босқич кучга киритилади. Бунда мазкур босқичлар ё муддатлар билан, ёхуд муайян шароитларнинг юзага келиши билан белгиланади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киритилиши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида, шунингдек, уни кучга киритиш тўғрисидаги қарорда айтилган бўлиши мумкин;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат имзоланган пайтдан бошлаб кучга кириши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида айтилган бўлади. Мазкур тартиб Президент, Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари учун характерлидир. Масалан, республикамиз Президентининг қўлчилик фармонлари «Ушбу Фармон имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради», деган банд билан якунланади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагича ўз кучини йўқотади:

- қабул қилинган муддати тугаши билан;
- кўзда тутилган шарт-шароитларнинг ўзгариши билан (мисол учун 1992 йили янги Конституциянинг қабул қилиниши билан 1978 йилги ЎзССР Конституцияси ўз кучини йўқотгани);

- ушбу ҳужжат боника бир ҳужжат билан бекор қилинганда.

Б. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг маконда амал қилиши.

Давлат суверенитетига мувофиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бизнинг республикамызда ҳаво бўлишини ҳам қўшиб бутун ҳудудда амал қилади. Умуман, денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар (етаңциялар) давлат ҳудудига тенглаштирилади.

В. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг шахслар бўйича (шахслар доирасида) амал қилиши.

Ўзбекистон Республикасининг умумий характердаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари унинг ҳудудида истиқомат қилувчи барча шахслар - давлатимиз фуқаролари, муҳожирлар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга дахлдор.

Махсус меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян фуқароларга нисбатангина амал қилади. Масалан, ҳарбий қонунлар фақат ҳарбийларгагина тааллуқлидир.

Айни пайтда давлатимиз меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари чет элларда истиқомат қилаётган бизнинг фуқароларимизга ҳам амал қилади. Чунинчи, чет элда жиноят содир этган Ўзбекистон фуқароси бизнинг қонунларимиз бўйича жавоб беради. Бу унинг ўзи ҳозир булган мамлакат қонунлари олдидати масъулиятини истисно этмайди, албатта.

Дипломатик дахисизлик ҳуқуқига эга булган шахслар Ўзбекистон Республикаси меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳал қилиш доирасига кирмайдилар (ва шу билан юридик жавобгарликка тортилмайдилар. Булар - ваконатхоналар бошлиқлари ҳамда

ваколатхона жамоаси аъзолари, халқаро музокаралар, учрашулар ва конференциялардаги делегациялар бошлиқлари ва аъзоларилир.

Бундай шахсларнинг ҳуқуқий мавқеи халқаро ҳуқуқ меъёрлари билан белгиланади.

4. Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар бутун мажмуини қамраб ололмайди. Масалан, дўстлик, муҳаббат муносабатлари, диний муносабатлар, оиланинг айрим ички муносабатлари ҳуқуқнинг амал қилиш доирасидан четда қолади. Ўзи қанақанги муносабатлар мувофиқлаштирилиши, бошқарилиши керагу, уларнинг чегараларини ким белгилаб беради, деган асосли савол туғилиши мумкин. Юридик амалиётда юзага келган тажрибага кўра, ҳуқуқий бошқариш чегараларини белгиланг давлат томонидан амалга оширилади.

Ҳуқуқий бошқариш доираси ижтимоий муносабатларнинг давлат таъсир ўтказишга қодир бўлган ҳамда шундай бошқаришга зарурат бўлган соҳасидир. Ҳуқуқий бошқариш доираси **бошқариш мумкин бўлган соҳа ва қонуний бошқариш соҳасига** бўлинади.

Бошқариш мумкин бўлган соҳа ижтимоий муносабатларнинг давлат ўз таъсирини ўткази оладиган, лекин (давлат нуқтаи-назаридан) уларни бошқаришга зарурат йўқ бўлган қисмидан иборат. Бунда давлат ушбу муносабатларга ўзининг аралашуш эҳтимолини истисно этмайди. Давлат ўз таъсирини ўтказишга қодир ижтимоий муносабатлар доирасини қандай аниқлаш мумкин? Давлат фақат меъёрий характерга эга бўлган ҳамда қуйидаги белгилари билан ажралиб турувчи ижтимоий муносабатларгагина таъсир ўтказишга қодирдир:

- **типиклик** - муайян вазиятларда доимий такрорланиб турувчи муносабатлар;

- **оммавийлик** - бир вақтнинг ўзида одамларнинг катта гуруҳлари қатнашадиган муносабатлар;

- **назорат қилиш мумкинлиги** - давлат томонидан назорат қилиш мумкин бўлган муносабатлар;

- **расмийлаштирилганлик** - расмийлаштирилиши мумкин бўлган, яъни аниқ андозалар шаклларида (тарифлар, шакллар, моддалар ва ҳ.к.) ёзма равишда мустаҳкамланадиган (қайд этиладиган) муносабатлар.

Давлат қанчалик истамасин аралаша олмайдиган ижтимоий муносабатлар бошқариш мумкин бўлган доирадан ташқарида қолади.

Қонуний бошқариш соҳаси давлат бошқаришга қодир ҳамда ўзининг ижтимоий аҳамиятига кўра бошқарилиши керак бўлган

ёки ҳуқуқ меъёрлари билан аллақачон бошқарилаётган ижтимоий муносабатлар доирасидан иборат.

Шундай қилиб, бошқарилиши мумкин бўлган муносабатлар соҳасига бошқариш мумкин бўлган, аммо бошқарилиши керак бўлмаган ва бошқарилмаётган ижтимоий муносабатлар киради. Қонуний бошқариш соҳасига эса, шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин бўлган қуйидаги ижтимоий муносабатлар киради:

1) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак ва аллақачон бошқарилаётган муносабатлар;

2) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак, аммо ҳозирча бошқарилмаётган муносабатлар;

3) бошқарилиши мумкин, аммо бошқарилмаслиги лозим, бироқ шунга қарамай бошқарилаётган муносабатлар.

Энг маълум ҳолатларда юқорида санаб ўтилганлардан фақат биринчи гуруҳга кирувчи муносабатлар қонуний бошқариш соҳасида мавжуд бўлиши керак. Чунки ижтимоий муносабатларнинг иккинчи гуруҳи қонунчиликда «бушиқлар» борлигидан дарак берса, ижтимоий муносабатларнинг учинчи гуруҳи эса, давлатнинг ноҳуқуқий (нодемократик) моҳиятини кўрсатади.

Давлат ва жамият манфаатлари нуқтаи-назаридан қуйидаги ижтимоий муносабатлар албатта бошқарилиши зарур:

1) давлат тузилиши ва бошқаруви соҳаларидаги муносабатлар;

2) фуқаролар, корхоналар ва ташкилотларнинг мулкӣ муносабатлари, зеро, мазкур муносабатлар иқтисодийнинг асосини ташкил этади;

3) ҳуқуқ-гартиботни муҳофаза қилиш бўйича ижтимоий муносабатлар, зеро, бу муносабатларни бошқариш жамоат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда давлатнинг хароб бўлиш хавфи нуқтаи-назаридан жуда муҳимдир.

Давлат томонидан албатта бошқарилиши керак бўлган ижтимоий муносабатларнинг тўла рўйхатини бериш мумкин эмас. Чунки жамият ўз тараққиёти давомида янги-янги ижтимоий алоқаларни дунёга келтиради. Мазкур рўйхатни шакллантириш ҳуқуқига эгаллик қилиш давлатнинг қонун чиқарувчи органларига тааллуқлидир. Шунинг учун қонуний бошқариш соҳаси билан бошқариш мумкин бўлган соҳа ўртасидаги чегара керагича ўзгара оладиган ва очиқдир. Ҳуқуқий бошқариш соҳаси билан қолган барча ижтимоий муносабатлар ўртасидаги чегара ҳам худди шундай шартлиликка эгадир. Бироқ, агар қонуний бошқариш соҳаси бошқарилиши мумкин бўлган соҳанинг бутун ҳаммасини қамраб оладиган бўлса - бу давлат режимининг тоталитар шаклидан далолат беради.

ЖАМИЯТДАГИ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЗМУНИ

Режа:

1. Ҳуқуқий муносабат тушуничаси, унинг асослари ва таркиби.
2. Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими. Қонунчилик тизими ва уни тизимлаш шакллари.
3. Ҳуқуқбузарликлар, уларнинг белгилари, турлари ва баҳолаш тамойиллари. Юридик жавобгарлик ва унинг турлари.

Ҳуқуқ тамойиллари ва меъёрлари ҳаётга тадбиқ этилган, ижтимоий алоқа субъектлари фаолиятида амалга ошган пайтдагина у олий ижтимоий қадрият сифатида майдонга чиқади. Шунинг учун у ёки бу ижтимоий муносабатларни бошқаришга даъват этилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишнинг ўзи ҳам ушбу муносабатлар чинакам ҳуқуқий таъсирга учради, деган маънони билдирмайди. Ҳуқуқ меъёрлари уларни амалга ошириш учун яратилади.

Ҳуқуқ меъёрларини амалга ошириш - унда ифодаланган кўрсатмаларни одамлар хатти-ҳаракатларига тадбиқ этилишидир. Ҳуқуқий меъёрни амалга ошириш йўли инсонлар онги орқали ўтади, бу ерда меъёр ҳаётда ўз тадбиғини топади. Инсон дунёқарашининг бир қисмига айлانгандан кейингина ҳуқуқ меъёри унинг хатти-ҳаракатлари меъёрига айланиши мумкин. Энг матлуб кўринишда ҳуқуқ меъёри шу меъёрларнинг ўз-ўзидан амалга ошиши жараёнидан иборат. Биз, меъёр ўзига йўналтирилган ҳар бир шахс ундаги фармойиш этилган ёки тақиқланган ҳаракатларни содир этиш ёки этмаслик бўйича ўз ҳуқуқларини қўшимча чора-тадбирларсиз амалга ошириши ва мажбуриятларини бажаришини билдиради. Ҳуқуқ меъёрларининг ўз-ўзидан амалга ошиш жараёни бевосита амалга ошиш деб аталади. Ҳуқуқнинг амалга ошиши қонунийлик билан таъминланади.

Қонунийлик - ижтимоий муносабатларнинг барча ишгирокчилари томонидан қонуларнинг қатъий ва аниқ бажарилиши. Бизнинг республикамызда қонунийликка катта эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаб ўтганидек, «Оилада, мактабда, меҳнат жамоасида, маҳаллада олиб бориладиган ахлоқий тарбия, жамоатчилик фикрининг

кучи, оммавий ахборот воситалари, руҳонийларнинг обрў-эътибори - ҳамма-ҳаммаси одамларимизда Қонун бузилиши билан боғлиқ ҳар қандай хатти-ҳаракатларга нисбатан барқарор қаршиликни шакллантиришга қаратилмоғи лозим»¹. Ҳуқуқ-тартибот қонунийлик натижасидир.

Ҳуқуқ-тартибот - ҳуқуқ ва қонунийликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг тартиблилик ҳолати. Бу - ҳуқуқий талаблар ва кўрсатмаларнинг амалга оширилиши натижаси оқибат ҳуқуқий меъёрлар, яъни қонунийликка риоя этиш, уларни бажариш натижасидир.

Афсуски, реал ҳаёт амалиёти шуни кўрсатадики, ҳуқуқнинг ҳамма меъёрлари ҳам бевосита амалга ошириш йўли билан одамлар ҳуқ-атворида ўз ифодасини топаётгани йўқ. Қатор ҳолатларда ҳуқуқ меъёрларини қўллаш деб аталган алоҳида талбирга зарурат туғилиши кузатилади.

Ҳуқуқ меъёрларини қўлланиши - давлат ваколатли органларининг ҳуқуқий меъёрларини аниқ ҳаётий вазиятлар ва индивидуал белгиланган шахсларга нисбатан амалга ошириш бўйича ҳуқуқли (ҳақли) фаолиятидир. Одатда суд, маъмуриятлар, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари ҳуқуқни қўлланиш бўйича фаолият органлари ҳисобланади.

Ҳуқуқий меъёрлар таъсири йўналтирилган ҳамда ушбу меъёрлар ҳуқуқ меъёрларини амалга ошириш ва қўлланиш йўли билан аниқ ифодаланадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар дейилади. Ижтимоий муносабатлар мазкур соҳасининг чегаралари қонуний бошқариш соҳаси чегаратарига мос келади.

Ҳуқуқий муносабат - ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган шахслар ўртасидаги ҳуқуқ меъёрлари билан бошқариладиган юридик алоқадир.

Шундай қилиб, ҳуқуқий муносабат объектив ҳуқуқни (яъни ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисини) ижтимоий муносабатлар иштирокчиларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларига (яъни шахсий кўрсатмалар томонига) ўтказиш воситасидан иборат.

Шахс дунёқараши йўналишларини тартибга солиш ҳуқуқ функцияларидан бири эканлиги яхши маълум. Бу ерда инсон ҳуқуқий онгини шакллантирадиган воқеаликни идрок этишнинг махсус шакли ҳақида гап кетяпти.

¹ Исмоил Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари. Т.1997. 97-бет.

Ҳуқуқий онг - ижтимоий ва индивидуал онгнинг махсус шакли бўлиб, у ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқий ҳодисаларга одамлар муносабатини ифодаловчи ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, анъаналар, кечинмалар йиғиндисидан иборат. Ижтимоий онгга нисбатан ҳуқуқий онг ҳуқуқий ғоя сифатида, индивидуал онгга нисбатан эса - ҳуқуқий психология куралишида гавдаланади. Субъектив жиҳатдан ҳуқуқий онг ҳуқуқ меъёрларини амалга ошириш инсоннинг ички эҳтиёжига айланадиган шахснинг психофизик ҳолатини тавсифлайди. Ҳуқуқ меъёри бунда унинг ҳаётий тамойиллари ва илтилошлари билан қўшилиб кетади, дунёқарашнинг бир қисмига айланади. Шунинг учун ҳам унинг бажарилиши ҳеч қандай таҳдид солувчи ташқи омиллар (мисол учун жазолаш, ҳукм қилиш ва бошқа санкциялар билан) рағбатлан-тирилмайди.

Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг асослари. Ҳуқуқий муносабат - одатда ҳуқуқ меъёрларининг одамлар ҳатти-ҳаракатларига таъсир этиши оқибатида пайдо бўладиган ҳамда унинг иштирокчиларида субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги билан тавсифланадиган давлат томонидан муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатдир.

Ҳуқуқий муносабатлар шахснинг аниқ вазиятларда фаолияти кетиши мумкин бўлган потенциал хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир. **Ҳуқуқдорлик (ҳуқуқий қобилиятлилик) ва юридик салоҳиятлилик** шундай хусусиятларга киради.

Ҳуқуқдорлилик - субъектнинг қонунда мустақамланган юридик ҳуқуққа эга бўлиш ва юридик мажбуриятни адо этиш қобилиятидир. У инсон туғилган пайтдан бошланиб, унинг вафоти билан тўхтайди. Шунга қарамай, ҳуқуқдорлилик инсоннинг табиий хусусиятига кирмайди, балки объектив ҳуқуқ оқибатидир. Унда субъект эга бўлиши мумкин бўлган ушбу юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар мужассамланган. Бироқ ҳали у ҳақиқатан ҳам буларга эга деган гап эмас. Ҳуқуқий муносабатларнинг ҳақиқий иштирокчиси бўлиш учун ҳуқуқдор субъект юридик салоҳиятли бўлиши керак.

Субъектнинг субъектив ҳуқуқ меъёрлари билан эътироф этилган юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил равишда, ўзининг онгли фаолияти билан амалга ошириш қобилияти юридик салоҳиятлилик дейилади.

Юридик салоҳият умумий ва махсус юридик салоҳиятлиликка ажралади. Чунончи, умумий салоҳиятлилик истис-

носиз барча юридик битимларга тааллуқдир. Махсус салоҳиятлик эса, шундай битимларнинг фақат қатъий белгиланган турига ёйилади. Деликт қобилият юридик салоҳиятта нисбатан анча торроқ тушунчадир.

Деликт қобилият - шахснинг ўзи содир этган ҳаракатлар учун жавоб бериш қобилияти, шунингдек, ҳуқуқбузарлик кирдикорлари учун қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилиш қобилияти. Ҳуқуқ субъектчилиги тушунчаси ҳуқуқдорлик ва юридик салоҳиятликлик учун умумий тушунча ҳисобланади.

Ҳуқуқдорлик ва юридик салоҳиятликлик ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим, аммо шу билан бирга, унинг яккаю ягона асоси эмас. Улар билан бир қаторда **юридик фактлар** ҳам ҳуқуқий муносабатларга асос бўлиб хизмат қилади.

Юридик фактлар - бу ҳуқуқ меъёрлари ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ёки тугаши билан боғлайдиган аниқ ҳаётий ҳолатлар. Юридик фактлар юридик меъёр фаразидан номланади. Фаразда кўрсатилган юридик фактларнинг мавжудлиги (йўқлиги) да юридик меъёрнинг диспозицияси ёки санкция «иш беради».

Юридик фактлар ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлинади.

Ҳодисалар - ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродасига боғлиқ бўлмаган фактлар содир бўлишидан иборат. Аини пайтда бу ерда ҳодисалар шундай оддий одамлар иродаси билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги, лекин мазкур аниқ ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан эса, яъни юридик факт келиб чиқишига асос бўладиган муносабат билан эса боғлиқ эмаслигини тушуниб олиш муҳимдир. **Нисбий ва мутлақ ҳодисалар** бир-биридан фарқланади.

Нисбий ҳодисалар - бу шундай фактларки, уларнинг келиб чиқиши юзага келган бу муайян ҳуқуқий муносабатга одамларнинг алоқаси бўлмаса-да, шу одамлар иродаси билан боғлиқ бўлади. Мисол учун ўткинчи томонидан бинога тасодифан ўт қўйиб юбориш натижасида келиб чиқадиган ёнғин бунга мисол бўла олади. Агар мулк суғурта қилинган бўлса - жабрланувчи мулк эгасида суғурта қилинган бўлса - жабрланувчи мулк эгасида суғурта органи билан ҳуқуқий ўзаро муносабат пайдо бўлади. Ёнғин факти мазкур ҳолатда нисбий ҳодиса бўлади, чунки у ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан боғлиқ эмас.

Мутлақ ҳодисалар - булар келиб чиқиши, умуман инсон иродаси билан боғлиқ бўлмаган фактлардир (сув тошқини, зилзила ва ҳ.к.)

Ҳаракатлар - ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродаси билан боғлиқ фактлар. Улар **қонуний** (ҳуқуққа мувофиқ келадиган) ва **ноқонуний** (ҳуқуққа зид), яъни ҳуқуқбузарликдан иборат бўлиши мумкин.

Қонуний юридик фактлар ўз навбатида **юридик ҳодисалар** ва юридик ҳаракатларга ажралади.

Юридик ҳодиса - юридик оқибатларни келтириб чиқариш мақсадида содир этиладиган қонуний фаолият. Юридик фактларнинг мутлақ кўпчилиги юридик ҳодисалардир, яъни улар оддиндан атайлаб ҳуқуқий муносабатларни юзага келтириш, ўзгартириш ёки тугатишга йўналтирилган. Булар - давлат битимлари (ҳадя қилиш, олди-сотди ва бошқалар) ҳамда давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг ва шу кабиларнинг буйруғи бўлиши мумкин.

Юридик ҳодисалар орасида, шундай қилиб, **маъмурий ҳодисалар** ва **фуқаролик-ҳуқуқий ҳодисалар** ажратилади.

Маъмурий ҳодисалар - давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳаракатларидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий ҳодисалар - фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва у билан боғлиқ номулкий муносабатлар соҳасидаги шартномалар, контрактлар, битимлар тузишга йўналтирилган қонуний ҳаракатлари.

Юридик ҳаракат - бу юридик оқибатлар келтириб чиқариш мақсадини қўймаган ҳолда содир этиладиган, лекин бундай оқибатлар қонун кўрсатмалари асосида юзага келадиган қонуний ҳаракатдир. Юридик оқибатлар қонун томонидан аҳамиятга молик деб эътироф этиладиган ҳаракатнинг ўзидан келиб чиқади. Ноширни қизиқтириб қўйган ва эълон қилинган юксак бадий қимматта эга бўлган асарни яратиш юридик ҳаракатга мисол бўла олади. Муаллиф ўз асарини яратар экан, унинг эълон қилиниши, шу ҳолатда юзага келадиган ҳуқуқий муносабат ва қалам ҳақи тўланишини назарда тутмаган бўлиши мумкин, лекин мазкур ҳолда қонун кўрсатмаси асосида рўй берган.

Қалбаки никоҳдан ўтиш, агар бунда болалар туғилган бўлса - юридик ҳаракатга мисол бўлади. Ҳақиқий оилани вужудга келтиришни кўзламай (турар-жойга эга бўлиш мақсадида) тузилган ни-

коҳ, болалар туғилиши туфайли уларни боқини ва тарбиялани билан боғлиқ барча юридик мажбуриятларни келтириб чиқаради.

Ноҳуқуқий (ҳуқуққа тескари) ҳаракатларга зарар келтириш, жиноят, шартномавий мажбуриятларни бажармаслик, ноқонуний асосларда мулкни сотиб олиш ва шу кабилар киради.

Фактик (юридик) таркиб. Кўп ҳолларда ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган юридик оқибатларнинг юзага келиши учун биргина юридик факт эмас, балки уларнинг йиғиндиси зарур бўлади. Меъёрда кўзда тутилган ҳуқуқий оқибатларнинг вужудга келиши (ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки тугаши) учун зарур бўлган юридик фактлар мажмуи **фактик (юри-дик) таркиб** деб аталади. Жумладан, пенсия билан боғлиқ ҳуқуқий муносабат уч ҳодисанинг мавжуд бўлиши - қонунида кўзда тутилган ёшга етиш, меҳнат стажининг мавжудлиги ҳамда ижтимоий таъминот органининг пенсия тайинлаш ҳақидаги қарори билан пайдо бўлади.

Шу тариқа барча асослар мавжуд бўлганда, яъни ҳуқуқ меъёрлари, шахсларнинг ҳуқуқдорлиги ва юридик салоҳиятлиги, шунингдек юридик ҳодисалар мавжуд бўлгандагина ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши ва ишлаши мумкин. **Ҳуқуқий муносабатлар таркиби** тўрт қисмдан - ҳуқуқий муносабатлар субъектлари, ҳуқуқий муносабатлар объектлари, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларидан ташкил топади.

Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари - булар ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси бўлган алоҳида индивидлар ва ташкилотлардир. Умумий аҳвол шундай. Амалий ҳаётда барча индивидлар ва ташкилотлар ҳам ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлавермайди. Бу хилма-хил объектив омиллар - физиологик, психологик, иқтисодий омиллар билан изоҳланади. Ёш гудаклар, руҳий хасталар, ўз фаолиятини тўхтатган ташкилотлар амалда ҳуқуқий муносабатларда иштирок эта олмайдилар: зеро, агар ҳуқуқ субъекти бўлмаса, унда мажбурият субъекти ҳам йўқ, мажбуриятнинг ўзи ҳам бўлмайди (ҳеч кимга нисбатан мажбуриятли бўлиш мумкин эмас).

Объектив ҳуқуқ доирасида бўлган субъектлар ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари деб ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатда улар мутлақо кўпчилиكنи ташкил этади.

Ҳуқуқий муносабатлар объектлари. Ҳуқуқий муносабатга таъсир ўтаказувчи нарсa ҳуқуқий муносабат объекти

ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатлар эса, индивидуал субъектларга нисбатан кўзда тутилган умумий ҳуқуқ ва мажбуриятларни аниқлаштиради. Бинобарин, **ҳуқуқий муносабатнинг ишги-рокчиларининг амалдаги ҳаракатлари ҳуқуқий муносабат объекти бўлди. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар** мазмунига мувофиқ равишда ҳуқуқий муносабат қатнашчилари ўз фаолиятларини йўлга қўядилар.

Ҳуқуқий муносабатлар ишгирокчиларининг ҳаракатлари ҳамиша ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. У жамият, давлат, шахснинг хилма-хил қонуний манфаатларини қондириш мақсадида амалга оширилади.

Ҳуқуқий муносабатга киришар экан, субъектлар муайян моддий, маънавий ва бошқа эҳтиёжларини қондирадилар (масалан, буюмлар сотиб олинади, муаллифлик ҳуқуқидан, ихти-рочи ҳуқуқларидан ва ҳоказолардан фойдаланишлари).

Кишиларнинг мазмунан хилма-хил бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлари ҳуқуқий муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Мулкий ҳуқуқий муносабатларда муайян ҳаётий қулайликларни яратишга йўналтирилган ҳаракатлар шу ҳуқуқий муносабатлар объекти ҳисобланади. Чунончи, ҳуқуқий муносабатларнинг **буюмни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ ишгирокчилар-нинг ҳаракатлари** ҳуқуқий муносабат объекти бўлади. Икки ташкилот ўртасида маҳсулот етказиб бериш бўйича тузилган шартнома асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар объекти деб шу ташкилотларнинг бири иккинчисига маҳсулот етказиб беришида ифодаланадиган фаолиятига айтилади.

Ҳамма ҳуқуқий муносабатлар ҳам мулкий моҳиятга эга бўлавермайди - субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамиша ҳам мулк муносабати билан пайдо бўлмайди. Мулкий бўлмаган ҳуқуқий муносабатларда унинг ишгирокчилари амалдаги ҳаракатларининг ўзи объект бўлади. Ҳуқуқ меъёрларида кўзда тутилган у ёки бу ҳаракатларни содир этаркан, ҳуқуқий муносабат ишгирокчилари шу билан ўз эҳтиёжларини қондирадилар. Бошқача қилиб айтганда, номулкий ҳуқуқий муносабатлар ишгирокчиларининг хатти-ҳаракатларига таъсир этиб, юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳуқуқий бошқарини мақсадларига эришади. Чунончи, корхона, муассаса маъмуриятининг ишчи ва хизматчиларни ишга қабул қилиш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича фаолияти меҳнат муносабатлари объекти ҳисобланади. Маъмуриятнинг кўрсатиб ўтилган

ҳаракатлари илчи ва хизматчиларнинг меҳнат қилиш ва ишлаб топган ҳақиға бўлган ҳуқуқини қондиришга қаратилган. Адолатли ва қонуний ҳукм чиқариш мақсадида жиноий ишларни дастлабки ва судда кўриб чиқиш бўйича жараён илтирокчиларининг ҳаракатлари жиноий-процессуал муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Хилма-хил аниқ ҳаракатлар воситасида давлат-ҳуқуқий ва давлат маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар илтирокчилари манфаатлари қондирилади.

Субъектив ҳуқуқ. Ҳақиқий илтимой муносабат шакли сифатида ҳуқуқий муносабатлар субъектларнинг ўзаро боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ташкил топади. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият аниқ илтимой муносабатга алоҳида сифат бахш этувчи ҳуқуқий муносабатнинг тизимли қисмларидир. Ҳуқуқий муносабат субъектларни илтимой фаолиятнинг давлат ҳокимияти томонидан бошқариладиган махсус соҳасига қўшади. Ҳуқуқий муносабат ҳар бир илтирокчисининг эркинлик мезони, унинг манфаатларини қондириш даражаси ҳуқуқий меъёр кўрсатмалари билан белгиланади. Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар - мазмуни улар бир хил эмаслигига қарамай, ҳуқуқий муносабатнинг тенг қимматли қисмларидир. Шу контекстан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқларсиз мажбуриятлар бўлмаганидек, мажбуриятларсиз ҳуқуқларнинг ҳам бўлмаслигини яна бир бор такрорлаш жоиздир.

Субъектив ҳуқуқ - ҳуқуқий муносабат субъектига, яъни ҳуқуқни шахсга тааллуқли ҳуқуқдир. Субъектив ҳуқуқда ҳамиша қандайдир - молдий, оилавий, сиёсий манфаат мавжуд бўлади. Унинг учун субъектив ҳуқуқнинг қиммати шунда. Шундай қилиб, субъектив ҳуқуқ - мумкин бўлган ҳаракатдир, яъни унинг амалга оширилиши тўлалигича ҳуқуқли шахс ихтиёри, иродаси ва хоҳишига боғлиқ. Бироқ, мумкин бўлган ҳаракат доираси ва бинобарин, рўёбга чиқариладиган манфаат доираси ҳам объектив ҳуқуқ доираси билан аниқ чизиб қўйилган. Айнан шунинг учун ҳам субъектив ҳуқуқни тавсифлаш учун «мезон» сўзи қўлланади - **мумкин бўлган ҳаракат мезони.** Ҳар қандай субъектив ҳуқуқ бу ҳолатни тасдиқлаши мумкин: фуқаро қатъий белгиланган миқдорда иш ҳақи олади, муддатининг узунлиги аниқ белгилаб қўйилган меҳнат таътилига эга. Бир вақтнинг ўзида рўйхатдан ўтказилган биргина никоҳда бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Субъектив ҳуқуқни жуда ҳам тўғри равишда эркинлик билан боғлашади. Бу эркинлик мезони. Мабодо, бу мезон нолга (тўла эрксизликка) тенг бўлиб қолса - унда муносабат ўзининг ҳуқуқийлик моҳиятини йўқотади.

Кўпинча субъектив ҳуқуқ таркибига бир эмас, бир нечта субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида қонуний ҳуқуқлилик деб аталади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида»ги қонуни лойиҳасида (1996 й., апрель) нуқсонли бўлган буюм сотилган истеъмолчи ўз ихтиёри бўйича қуйидагиларни талаб қилиши мумкин: буюм нуқсонини бепул йўқотиш ёки шу нуқсонни тузатиш учун сарфланган харажатни қоплаш; муганосиб равишда харид баҳосини тушириш, айнан ўзига ўхшаш маркадаги буюмга алмаштириш, харид нархини тегишли равишда қайта ҳисоблаб, буюмни бошқа маркадаги буюмга алмаштириб бериш, шартномани бекор қилиб, қўрилган зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин, дейилган. Шу тариқа истеъмолчининг субъектив ҳуқуқи бешта қонуний ҳуқуқлиликдан иборат бўлади.

Агар субъектив ҳуқуқ бошқа шахс ёки ташкилот томонидан бузиладиган бўлса, у ҳолда қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахсда ўзининг бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилиш имконияти пайдо бўлади, яъни давлатнинг муҳофаза механизмини ҳаракатга келтириш имкони юзага чиқади. **Мазкур имконият даъво деб аталади.** Субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида даъво давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизими орқали таъминланади. Субъектив ҳуқуқни бузиш - умуман ҳуқуқни (ҳам табиий, ҳам ижобий ҳуқуқни) бузиш демак. Шунинг учун ҳам: «Ким ўз ҳуқуқини ҳимоя қилса, у тор доирада умуман ҳуқуқни муҳофаза этади», деб айтган Р. Иеринг гапига қўшилмасликнинг иложи йўқ.

Юридик мажбурият. Субъектив ҳуқуққа объектив ҳуқуқ томонидан белгиланган мажбурият мантиқан мос келади. Қаердаки субъектив ҳуқуқ бор экан, ўша ерда албатта юридик мажбурият мавжуд бўлади. Тегишли юридик мажбуриятсиз субъектив ҳуқуқ ҳеч нимага, ёлгон нарсaga айланди. Юридик мажбурият - энг аввало лозим бўлган ҳаракат, зарур хатти-ҳаракат. Субъектив ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, юридик мажбуриятни бажаришдан бош тортиш мумкин эмас. Юридик мажбуриятни бажаришдан бош тортиш юридик жавобгарлик учун асос

булади. Мабодо субъект мажбуриятларини бажаришга виждонан ёндошмаган, ҳуқуқий меъёр талабларига қарши ҳаракат қилган тақдирда ҳам юридик жавобгарлик юзага келади.

Айнан субъектив ҳуқуқ сишари юридик мажбурият ҳам ҳудудий муносабат субъекти хатти-ҳаракатининг мезони ҳисобланади. Мезон - мажбуриятни бажаришнинг ҳуқуқий меъёрда кўзда тутилган чегараларидир. Бу чегаралардан ташқарига чиқиб кетиш ё мажбуриятни бажаришга виждонан ёндошмаслик, ёки ҳуқуқий муносабат бошқа иштирокчисининг субъектив ҳуқуқини суистеъмол қилиш, унга қасд қилиш деган маънони билдиради. Бироқ, яна бир нарсани назарда тутиш жоиз: мажбуриятларни шу мезондан ошириб бажаришни талаб қилиш ҳам қонунчиликнинг бузилиши, зўравонликка киради.

Ижтимоий зарурат юридик мажбуриятнинг асосини ташкил этади. Одамларнинг муайян хатти-ҳаракатларидаги ижтимоий зарурат таркиб топган ижтимоий муносабатлар тизими орқали дунёга келади. Масалан, иқтисодий, бозор муносабатлари соҳасида фуқаролар ва мансабдор шахсларга мажбуриятлар юклаш заруратини тақозо этувчи кўплаб ҳилма-хил асослар мавжуд. Товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни шахслар томонидан турли-туман функцияларни бажаришсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Булар энг аввало, ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат функциялари, тадбиркорлар ва ишлаб чиқариш ташкилотчиларининг функцияларидир. Улар товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар билан истеъмолчилар ўртасида тузиладиган меҳнат контрактлари, шартномалар, фуқаролик-ҳуқуқий битимлар натижаси сифатида пайдо бўлади.

Юридик мажбуриятлар ҳам хусусий, ҳам расмий ҳуқуқ томонидан юзага келтирилиши мумкин. Фуқароларнинг ҳарбий мажбуриятлари, солиқ тулаш мажбуриятлари ва ҳоказолар шу фуқароларнинг расмий мажбуриятларига мисол бўла олади. Ҳар қандай мансабдор шахс расмий манфаат асос қилиб қўйилган мажбуриятларини бажаради. Давлат, унинг барча органлари, ва мансабдор шахслар ижтимоий манфаатларни таъминлаш функциясини бажарадилар. Шунинг учун давлат, унинг органлари, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир-бирига мос келади. Ваколат атамаси уларни бирлаштиради.

Ҳуқуқий меъёр диспозициясида хатти-ҳаракатнинг қайси тури кўзда тутилганга боғлиқ ҳолда юридик мажбуриятлар ё фаол, ёки пассив бўлади. Фаол мажбуриятлар ҳаракат заруратини мус-

таҳкамлайди, пасивлари эса - ҳуқуқ меъёрлари билан тақиқланган ҳаракатлардан тийилиш заруратини мустаҳкамлайди.

2. Ҳуқуқий меъёрлар қонун чиқарувчиларнинг фақат субъектив ихтиёрлари билан яратилиши мумкин эмас. Ижтимоий муносабатларнинг реал мавжуд тизими ҳуқуқий ҳужжатлар мазмуни ва уларни қабул қилиш заруратини шарт қилиб қўяди. Мазкур тизимнинг бир қисми бўлган ҳуқуқий онг унинг таркиби ва ўзига хос хусусиятини аке эътиради ҳамда қайта тиклайди. Шунинг учун ҳуқуқ шунингдек, муайян тизимдан иборат.

Ҳуқуқ тизими - меъёрий материалнинг муайян тартибда кетма-кет бирлашishi ва жойлашishiда ифодаланадиган ҳамда ижтимоий муносабатлар тизими объектив тақозо этадиган ҳуқуқнинг ички тузилишидир.

Ҳуқуқ меъёри, ҳуқуқ институти ва ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқ тизимининг асосий қисмларидир.

Ҳуқуқ тармоғи - ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатидан бир хил гуруҳини мувофиқлаштирувчи алоҳида ажралиб турувчи юридик меъёрлар йиғиндисидир.

Одатда, ҳуқуқ тармоғига ҳаммаси биргаликда муайян юридик яхлитлиқни ифодаловчи ҳуқуқий меъёрлар кирази, яъни ҳуқуқий меъёрларнинг бу гуруҳи яхлит бир бутунлик сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий меъёрларнинг ушбу гуруҳи ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ягона тизим қисмлари сифатида ҳамкорлик қила олиши ҳуқуқ тармоғини бошқалардан фарқловчи белгидир.

Мисол учун жиноий ва жиноий-процессуал ҳуқуқ урта-сидаги ҳамкорлик моҳияти шундан иборат. Бунда процессуал меъёрлар жиноий ҳуқуқ жараёнларига хизмат қиларкан, моддий ҳуқуқ яшашининг махсус шакли бўлиб майдонга чиқади.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, ҳуқуқ тармоғининг яхлит бир бутунлиги ҳамда унинг ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро ҳамкорликка киришиш қобилияти ҳали бир тармоқни иккинчисидан фарқлаш имконини берувчи асосий ўлчовлар эмас. Ҳуқуқий бошқаринш предмети ва услуби асосий ўлчов сифатида, ёки ҳуқуқ тизими тузилиши ва ҳуқуқ тармоқларини биридан чегаралаш тамойиллари сифатида майдонга чиқади.

Ҳуқуқий бошқаринш предмети дейилганда, ҳуқуқий меъёрлар муайян гуруҳини бошқаринш объекти қўрилишида майдонга чиқадиған ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатидан бир хил гуруҳини тушуниш керак.

Чунончи, давлат бошқаруви органларининг ижро-фармойиш фаолиятини амалга ошириш жараёнида таркиб топадиган ижтимоий муносабатлар маъмурий ҳуқуқни бошқаришнинг ўзига хос предмети сифатида майдонга чиқади. Шу тарзда ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўзининг махсус ҳуқуқий бошқариш предметига эга.

Ҳуқуқнинг айрим тармоқлари ўз навбатида ҳуқуқий институтлар деб аталувчи яна ҳам майдароқ бўлимларга бўлинади. **Ҳуқуқий институт - сифат жиҳатидан бир хил муносабатларни мувофиқлаштирувчи юридик меъёрларнинг ёлғиз ажралиб чиққан гуруҳидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг мулк эгасининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мувофиқлаштирувчи бир гуруҳ меъёрлари ёки муаллифлик ҳуқуқи институти, мерос ҳуқуқи институти, давлат ҳуқуқи соҳасидаги сайлов ҳуқуқи институти ҳуқуқий бошқаришга мисол бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизими аниқ таркибий тузилишга эга бўлиб, ўз иерархиясига эга.

Ҳуқуқ назариясида ҳуқуқнинг **асосий ва комплекс** тармоқлари фарқланади. Давлат (конституциявий), маъмурий, молиявий, ер, фуқаролик, меҳнат, оила, жиноий ахлоқ тузатиш-меҳнат, фуқаролик-процессуал, жиноий-процессуал тармоқлари **ҳуқуқ тизимининг асосий тармоқларига** киради. Бунда асосий тармоқлар орасида **ихтисослашувчи (аппанавий)** тармоқни алоҳида кўрсатиш мумкин. Давлат, жиноий ва фуқаролик ҳуқуқи шундай аҳамиятга молик.

Денгиз, ҳаво, сув, ўрмон, турар-жой ва ҳоказо ҳуқуқлари комплекс тармоққа киради.

Барча тармоқлар орасида давлат (конституциявий) ҳуқуқ етакчи мавқега эга. Бу ушбу тармоқ ҳуқуқий бошқарув предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳланади. Халқнинг тўла асосларини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар шу жумлага киради.

Давлат (конституциявий) ҳуқуқ меъёрлари жамият ва давлат тузумини, Давлат органларини ташкил этиш, уларнинг функциялари ва ўзаро муносабатларини, сайлов тизимини, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳуқуқий мустаҳкамлайди. Ушбу меъёрлар бошқа барча меъёрларга нисбатан бирламчи ҳисобланади. Улар ҳуқуқ тизимининг бошқа барча тармоқлари учун гўё бошланғич меъёрий материал бўлиб хизмат қилади ва шу маънода бошқа тармоқлар орасида етакчи мавқени эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонушлар, Президент фармонлари бизнинг давлат ҳуқуқимизнинг асосий манбалари ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқ тармоғи ўз аҳамиятига кўра, давлат ҳуқуқига яқин туради. Давлат органларининг ижро-фармойиш фаолияти жараёнида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар унинг бошқарув предметиши ташкил этади.

Мазкур ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу ерда давлат органи ёки мансабдор шахс ҳамиша томонларнинг бири бўлиб майдонга чиқади. Ҳуқуқий бошқариш услуби сифатида маъмурий ҳуқуқда ҳукмдор фармойишлар услуби катта аҳамиятга эга. Маъмурий ҳуқуқнинг асосий тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, Ўзбекистон Республикаси бошқа субъектларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган.

Маъмурий ҳуқуқнинг кўпчилик меъёрлари Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексда, республикаимиз давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви олий органларининг қўлдан-қўл ҳужжатларида акс эттирилган. Молия ҳуқуқи, банк ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи маъмурий ҳуқуққа яқин туради, деб ҳисоблаш мумкин, зеро, бу тармоқларнинг асосий объекти пул бўлиб, шунинг учун ҳам улардан бириши қараб чиқамиз.

Давлатнинг молиявий фаолиятини мувофиқлаштирувчи, яъни унинг халқ ҳўжалиги эҳтиёжлари учун маблағларни ййғиш ва тақсимлаш фаолиятини мувофиқлаштирувчи ҳуқуқий меъёрлар тизими **молия ҳуқуқини** ташкил этади.

Давлат бюджети, уни тузиш, тасдиқлаш, ижро этиш бўйича, шунингдек, солиқлар тўлаш, давлат сўғургаси, қарзлар бўйича давлат олий органлари ҳамда бошқа ҳўжалик органлари ўртасидаги муносабатлар бошқариш предмети сифатида майдонга чиқади.

Молия ҳуқуқи меъёрлари давлат ва маъмурий ҳуқуқ билан чамбарчас боғлангандир. Ўзбекистон қонунчилигида акс этган қатор конституциявий меъёрлар (масалан, давлат бюджети тўғрисидаги, солиқ тўғрисидаги қонушлар) Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги ҳўжатлари молия ҳуқуқининг манбалари бўлиб хизмат қилади.

Ер ҳуқуқи. Ҳуқуқнинг тармоғи сифатида у ҳўжалик вазифасига мувофиқ равишда ер фондини турли хил субъектлар ўртасида тақсимлашни мувофиқлаштирувчи ҳуқуқий меъёрлар-

ни ўз ичига олади. Ер ҳуқуқининг энг муҳим меъёрлари ерга эгаллик шаклларида мустаҳкамловчи Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, Ўзбекистон Республикасининг «Ер тўғрисида»ги, «Мулк тўғрисида»ги, «Деҳқон (фермер) ҳужалиги тўғрисида»ги қонунларда тақдим этилган.

Меҳнат ҳуқуқи. У ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат фаолияти жараёнларидаги муносабатларини бошқарувчи юридик меъёрларни бирлаштиради. Мазкур меъёрлар меҳнат муносабатларининг пайдо бўлиши, ўзгариши ва тўхтатилиш шароитларини белгилайди, шунингдек, улар билан чамбарчас боғлиқ бўлган ижтимоий таъминот, пенсия хизмати бўйича муносабатларни мувофиқлаштиради. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар меҳнат ҳуқуқининг асосий манбалари ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ ва у билан мустаҳкам боғлиқ номулкӣ муносабатларни бошқарувчи ҳуқуқӣ меъёрлар йиғиндисиدير. Давлат органлари, корхоналар, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар ўртасидаги мулк бўйича, ижтимоӣ муносабатлар, шунингдек, айрим шахсий номулкӣ муносабатлари ҳуқуқӣ бошқариш предмети сифатида намоён бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқидаги бошқарув предмети молия, маъмурий ва меҳнат ҳуқуқи томонидан бошқариладиган муносабатларга ўхшаб кетади. Бироқ, фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳуқуқӣ муносабатлар иштирокчилари бу ерда хатти-ҳаракат турини таълафда мухторий мустақиликдан фойдаланадилар, иккигичидан, томонлар ўртасида ҳокимият ва бўйсундириш муносабатлари йўқдир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, мулкчилик тўғрисидаги қонун фуқаролик ҳуқуқининг асосий манбалариدير.

Ўз вақтида тармоқ қўринишида никоҳ ва оилага тегишлилик - оила ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳуқуқӣ меъёрлар туруҳи фуқаролик ҳуқуқидан ажралиб чиққан. Оилавий ҳуқуқ меъёрлари никоҳдан угиш ва ажралиш шартларини, оила аъзоларининг мажбуриятларини, никоҳ асосида вужудга келадиган мулкӣ ва шахсий муносабатларни белгилайди. Оилавий ҳуқуқнинг асосий меъёрлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида ўз ифодасини топган.

Ижтимоий ҳавфли ҳатти-ҳаракатлар (жиноятлар) доирасини белгиловчи ҳамда жиноятчиларга нисбатан қўлланиладиган жазо чораларини ўрнатувчи ҳуқуқий меъёрлар мажмуаси **жиноий ҳуқуқ**ни ташкил этади. Жиноий-ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида давлат ҳаётий энг муҳим ижтимоий муносабатларни тажовузлардан ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси жиноий ҳуқуқ соҳасида қўлланиладиган ижтимоий муносабатларни бошқаришнинг асосий усули ҳисобланади.

Ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқи жиноий ва жиноий-процессуал ҳуқуқдан ажралиб чиққан ҳуқуқий меъёрлар мажмуасидир. Бу ерда жиноий тартибда ҳукм қилинган шахсларнинг жазо муддатини ўтати ҳамда уларни тарбиялаш ва қайта тарбиялаш билан боғлиқ жараёнда юзага келган ижтимоий муносабатлари бошқарув предмети бўлиб майдонга чиқади. Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва Бош Прокуратурасининг махсус ҳужжатлари ахлоқ тузатиш-меҳнат ҳуқуқининг асосий манбаларидир.

Тергов органлари, прокуратура, суднинг жиноятларни текшириш ва судда жиноий ишларни кўриб чиқиш бўйича фаолиятларини мувофиқлаштирувчи юридик меъёрлар мажмуаси **Жиноий-процессуал ҳуқуқ**ни ташкил этади.

Ушбу тармоқнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у органлар ва шахсларнинг тергов ва судда ишни кўриш жараёнидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аниқ тартибини ўрнатиб, жиноий ҳуқуқ меъёрларини амалга оширишнинг зарур шарти сифатида намоён бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодекси жиноий-процессуал ҳуқуқнинг асосий манбалари ҳисобланади.

Фуқаролик-процессуал ҳуқуқи фуқаролик ишлари бўйича суд ишларини олиб боришни бошқарувчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат. Мазкур меъёрлар мунозара қилаётган томонлар ҳамда прокурорлик органларининг фуқаролик ишларини кўриб чиқиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди; фуқаролик ишлари тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш билан боғлиқ судга ариза бериш тартиби, идорага қарамликлик судда кўриб чиқишга тегишлилик ва бошқа масалаларни белгилайди. Фуқаролик-процессуал кодекси фуқаролик-процессуал ҳуқуқ манбаидир. Ҳозирги замон ҳуқуқи тармоқлари тизимини тав-

сифлати чоғида меъёрлари давлат ички ҳуқуқи тармоқлари тизимиға кирмайдиган **халқаро ҳуқуқ** масаласига алоҳида тўхталитиш жоиз. Халқаро ҳуқуқ - давлатлараро муносабатларда давлатлар идораларининг муросаи-мадорасидир. Бундай меъёрлар халқаро шартномаларда конвенциялар, пактлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа манбаларда ўз аксини тошган.

Яна бир муҳим жиҳатта эътиборингизни жалб этиш зарур деб ҳисоблаймиз. **«Қонунчилик тизими»** тушунчаси «ҳуқуқ тизими» тушунчасига яқин туради. Баъзида бу тушунчаларни бир-бирига тенглаштиришади. Лекин ҳуқуқ тизими ва қонунчилик тизими мазмунан бир-бирига тўла мос келмайди. Ҳуқуқ тизими қонунчилик тизимиға нисбатан анча кенг тушунчадир. Масалан, агар жиноий қонунчилик жиноий ҳуқуқ ваколатига кирувчи ижтимоий муносабатларни бошқарадиган барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндисидан иборат бўлса, жиноий ҳуқуқнинг ўзи эса, ҳуқуқ тизими тармоғи сифатида ҳам жиноий қонунчилиكنи, ҳам шунингдек жиноий-ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига қамраб олади. Бундан ташқари, жиноий ҳуқуқ яна илмий битим тармоғи ҳамдир, яъни назарий ва ўқув дарслигидир.

Агар ҳуқуқ тизими ҳуқуқ тармоқларидан иборат бўлса - қонунчилик тизими эса ҳуқуқ тармоқлари манбаларининг тартибга солинган мажмуидир.

Ҳуқуқ тармоқлари манбалари ҳуқуқнинг алоҳида тармоғида ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришга даъват этилган юридик муносабат юридик меъёрларни мустаҳкамлаб қўювчи расмий давлат ҳужжатларидир. Ҳуқуқий меъёрларни тартибга солиш ва такомиллаштириш мақсадида давлат уларни тизимлаштиради ва бу қонунчилик тизими ҳақида гап юритиш имконини беради.

Қонунчилиكنи тизимлаштириш шакллари

Кодлаштириш - бу давлат ҳуқуқий ижодкорлик органларининг янги, йиғма, тизимлаштирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни яратиш бўйича фаолияти. Бу фаолият амалдаги қонунчилиكنи чуқур ва ҳар тарафлама ишлаб чиқиш ҳамда унга янги жиддий ўзгартиришлар киритиш йўли билан рўйбга чиқарилади. **Кодекслаш ҳужжатлари** ўз мазмун ва номига кўра уч асосий турга бўлинади:

- **Қонунчилик асослари** - бу ҳуқуқнинг муайян соҳаси ёхуд бошқаруви муайян доирасининг муҳим қоидаларини белгилаб берувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Кодекслаштиришнинг

бундай шакли Федератив ёки иттифоқ давлатларида қўлланилади. ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республикалар қонунчилиги Асосларини эсланг.

- **Кодекс** - ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларида амал қилувчи ҳамда ҳуқуқий тизимнинг тартиблилигини талаб этувчи кодекслашган ҳужжатларнинг энг кенг тарқалган туридир (Фуқаролик кодекси, Жиноий кодексе, Жиноий-процессуал кодексе ва ҳ.к.).

- **Низом, қондалар** - булар нафақат қонунчилик, балки бошқа ҳуқуқий ижодкорлик органлари томонидан ҳам (масалан, ҳукумат томонидан) чиқариладиган махсус амал қилувчи кодекслашган ҳужжатлардир. Умумҳарбий низомлар, темир йўллар низоми ҳам кодекслашган ҳужжатлар қаторига киради.

- **Инкорпорация** - ҳаракатдаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни мазмунини ўзгартирмаган ҳолда муайян тартибда тўшамларга ёки мажмуаларга жамлашни билдиради.

Инкорпорациянинг икки тури фарқланади: **хронологик**, бунда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солиш улар эълон қилинган ёки қонуний кучга кирган вақти бўйича амалга оширилади. **Тизими** инкорпорация, унинг асосида предметлилик тамойили ётади, яъни бунда тизимлаштириш ҳуқуқ соҳалари бўйича, уларнинг тузилмалари, (давлат фаолияти соҳалари давлат қурилиши, молия, халқ таълими ва ҳ.к.) бўйича бажарилади. Предметли инкорпорациядан фойдаланган ҳолда тезкорлик ва ҳозиржавоблик билан қизиқтирган ҳуқуқ меъёрларини ишла-тиш мумкин. Тизимлаштиришда юридик техниканинг аҳамияти катта. У меъёрий кўрсатмалар шаклининг улар мазмунига энг кўп даражада тўла ва аниқ мос келишини таъминлайди.

Инкорпорация **расмий ва порасмий** бўлиши мумкин. Порасмий инкорпорация - бу корхоналар, муассасалар, ташкилотларда ишловчи мутахассисларнинг алоҳида тоифалари учун маълумотномалар, тўшамлар яратиш мақсадида қонунни сиртдан ишлаб чиқиш демак. Ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни қўлланиш жараёнида ушбу тўшамларга ишора қилиш мумкин эмас.

Баъзан қонунчилиكنи тизимлаштиришнинг яна бир шакли - **консолидация** ажратиб кўрсатилади. Бу - ижтимоий муносабатларнинг бирдан-бир соҳасида амал қилувчи бир қанча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни мазмунини ўзгартирмаган ҳолда ягона йиғма меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатга бирлаштиришдир. Шаклига кўра, консолидация тизимли инкорпорацияга яқин туради. Зеро, консолидацияланггирилган ҳужжат йиғма меъёрий ҳужжат демакдир. Одат-

да кодлангирини зарурати ёки имконияти йўқ жойда қонунчилиқни консолидациялашдан фойдаланилади.

Ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўз қонунчилик тизимиға, яъни ҳуқуқ манбалари тизимиға эга. Қонунчилик тизими шунингдек **қонунчилик тармоқларига** бўлинади. Одатда қонунчиликнинг уч тармоғи фарқланади:

1. Тармоқ қонунчилиги - у ҳуқуқнинг фақат бир тармоғи метёрларидан иборат бўлади. Масалан, меҳнат қонуни фақат меҳнат ҳуқуқи метёрларини акс эттиради.

2. Тармоқ ички қонунчилиги - ҳуқуқ тармоғининг фақат муайян қисми метёрларини ифодалайди. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи таркибида тармоқ ички қонунилари бўлмиш муаллифлик қонуни, талбиркорлик тўғрисидаги қонуни кўрсатиш мумкин. Зеро, улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг айрим соҳаларини мувофиқлаштиради.

3. Мажмуий қонунчилик - у анча кам учрайди ҳамда бир қатор тармоқларға тегишли, лекин ҳуқуқнинг алоҳида мустақил тармоғига кирувчи метёрларни акс эттиради. Масалан, ҳарбий қонунчилик қисман маъмурий ҳуқуқ метёрларини ва ҳуқуқнинг қатор тармоқлари метёрларини ифодалайди.

Шундай қилиб, қонунчилик тармоғи шакл жиҳатидан ҳуқуқ тармоғига мос келиши мумкин, лекин мазмун жиҳатидан қонунчилик тармоғи ҳуқуқ тармоғидан торроқдир.

3. Маълумки, ҳуқуқ-тартибот ҳуқуқий бошқаришнинг бево-сита яқуни ҳамда ҳуқуқ ҳаракатининг оқибат натижаси ҳисобланади. Ҳуқуқ-тартибот барча фуқароларнинг қонуниларига қатъий ва тўла риоя этишларига, уларнинг хатти-ҳаракатларининг қонунийлигига асосланади. Қонуний хатти-ҳаракатнинг зиди ҳуқуқбузарликдир.

Ҳуқуқбузарлик жамият учун муайян хавф туғдирувчи ҳуқуққа зид ҳаракат (фаолият ёки фаолиятсизлик) дан иборат.

Ҳуқуқбузарликнинг белгилари:

1) ижтимоий хавфлилик. У нафақат бошқа одамға ёки бошқа шахсларға зарар келтиришда, балки ана шу зарар келтиришнинг мумкинлигининг ўзида ифодаланади.

2) ҳуқуққа зидлик. Қонун томонидан таъқиқланган ҳаракат ёки қонунда кўзда тутилган муайян ҳаракатларни содир этиш керак бўлгани ҳолда шахс уни содир этмаган тақдирда - фаолиятсизлик ҳуқуққа зид деб ҳисобланади.

3) айбдорлик. Ноқонуний ҳаракатни содир этаётганини англаб, ўз қилмишларини бошқара оладиган аниқ бир шахс айби билан содир этилган кирдикор ҳуқуқбузарлик деб эътироф этилади (айб тупшунчаси ва шакллари жинойи ҳуқуқ бўйича

лекцияда алоҳида қўриб чиқилади). Мазкур белги ҳуқуқбузарлик тушунчасини фақат ҳуқуқий салоҳиятли кишиларга нисбатан қўлланиши мумкинлигини кўрсатади.

4) жазога мустаҳқиқлик. Бу - ҳуқуқбузарлик ноқонуний ҳаракатни содир этган кишиларга нисбатан давлат таъсир чоралари қўрилишига олиб келишини аниқлатади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқбузарлик - шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар етказувчи ижтимоий хавфли, айбли, ҳуқуққа зид ҳаракатдир.**

Ҳуқуқбузарлик турлари. Ижтимоий хавфлилиги даражасига қараб ҳуқуқбузарликлар икки турга - **айбли ишлар ва жиноятларга** бўлинади.

Айбли ишлар ижтимоий хавфлилигининг паст даражаси билан тавсифланади. Уларга маъмурий ва интизомий айбли ишлар киради.

Маъмурий айбли ишлар ижро-фармойиш фаолияти соҳасида қопун билан белгиланган тартибга, шунингдек жамоат тартиби ва фуқаролар оқолинталигига раҳна солувчи ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Интизомий айбли ишлар - хизмат муносабатлари соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар. Одатда, булар - одамларнинг муайян гуруҳлари: ишчилар, ўқувчилар, ҳарбий хизматчилар ва ҳоказолар фаолиятининг белгиланган тартибларига қасд қилувчи кирдикорлардир.

Фуқаролик ҳуқуқбузарликлар - бировга зарар келтириш, шартнома бўйича мажбуриятларни бажармаслик, муаллифлик ҳуқуқларини бузиш ва ҳоказоларда ўз аксини топадиган ҳамда мулкчилик соҳасида ёки у билан боғлиқ номулкий муносабатлар соҳасида содир этиладиган ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Жиноятлар - ижтимоий хавфининг каттароқ даражаси билан фарқланувчи, жиноий жазо чораларини қўришга олиб келувчи ҳуқуқбузарликлар. Шунинг учун жиноят тушунчаси жиноий ҳуқуқ ваколатига киради.

Процессуал ҳуқуқбузарликлар ҳуқуқбузарликларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар фуқаролар ёки давлат органлари томонидан ҳуқуқбузар муносабатда бўлган томонлардан бирининг одил суд манфаатлари ёки процессуал ҳуқуқларини бузиш билан боғлиқ.

Халқаро ҳуқуқбузарликларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу халқаро ҳуқуқ субъектларининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига зарар келтирувчи ёки бошқа айнан ўзига ухшаш субъект ҳуқуқларини бузувчи халқаро ҳуқуқ меъёрларига зид кирдикорларидан иборат. Халқаро ҳуқуқбузарликлар **халқаро деликтлар** (масалан, халқаро савдо мажбуриятларини бузиш)

ва халқаро жиноятлар (халқаро терроризм, геноцид, ҳарбий агрессия ва ҳ.к.) га бўлинади. Суверен давлат ва халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида Ўзбекистон терроризм ва диний экстремизмга қарши курашни кучайтириш бўйича актив фаолият олиб бормоқда.

Ҳуқуқбузарликларни баҳолаш қуйидаги тўрт саволга жавоб беришни тақозо этувчи тadbир доирасидир:

1. Ноқонуний кирдикор ижтимоий муносабатларнинг соҳасига йўналтирилганми?

2. Ҳуқуққа қарши кирдикор билан ундан келиб чиққан зарarli оқибатлар ўртасида сабабий алоқа борми?

3. Ноқонуний кирдикорни содир этган шахс деликт қобилиятлими (ҳуқуқий салоҳиятлими)?

4. Ҳуқуқбузарликни содир этган шахс айбдорми, агар айбдор бўлса - унинг айби даражаси ва шакли қандай?

Ушбу саволларга жавоб бериб, ҳуқуқбузарликнинг асосий ўлчамини аниқлаш мумкин, у ҳуқуқбузарликнинг юридик таркиби деб аталади. Ҳуқуқбузарлик объекти, объектив томон, ҳуқуқбузарлик субъекти, субъектив томон - ҳуқуқбузарлик таркиби қисмларидир.

Шундай қилиб, ҳуқуқбузарликни баҳолаш улар юридик таркиби қисмларини аниқлашдан бошқа нарса эмас. (Ҳуқуқбузарлик таркиби қисмларини аниқлаш жиноятларни баҳолашда энг кўп аҳамият касб этади. Шунинг учун кўрсатиб ўтилган қисмлар таҳлили жиноят ҳуқуқи ҳақидаги лекцияда тақдим этилади).

Юридик жавобгарлик. У ёки бу шахс томонидан ҳуқуқбузарлик белгиси акс этган ҳуқуққа зид айбли кирдикорнинг содир этилиши уни юридик жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Юридик жавобгарлик ҳуқуқни бошқариш доирасида одамларнинг ҳуқуққа зид кирдикорларининг олдини олувчи ҳамда уларнинг ижтимоий фойдали ҳаракатларини рағбатлантирувчи омил ҳисобланади. Кенг маънода юридик жавобгарлик деганда, шахснинг жамиятта, давлатта ва бошқа шахсларга улар олдидagi ўз бурчини онгли равишда бажариш пуқтан-пазаридаги муносабатда бўлиш тупунилади. Юқоридагидан торроқ, махсус маънода юридик жавобгарлик давлатнинг содир этилган ҳуқуқбузарликка жавоб ҳаракати сифатида тупунилади. Юридик жавобгарликни амалиётда амалга ошириш ҳуқуқий меъёрлар санкцияларида акс этган давлат таъсири чораларини ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланишни билдиради.

Юридик жавобгарлик белгилари:

1. Давлат мажбурлови юридик жавобгарлик мазмунини ташкил этади. Унда давлат ўзининг ваколатли органлари тимсолида

қонуний ҳуқуқли томон сифатида, ҳуқуқбузар эса - мажбур томон сифатида майдонга чиқадилад.

2. Юридик жавобгарлик **айбдор чиданга мажбур бўлган муайян маҳрумликлар** билан тавсифланади. Ҳуқуқбузарни муайян қулайликлардан маҳрум этиш жавобгарликнинг объектив хусусиятидир. Бошқача қилиб айтганда, юридик жавобгарлик ҳуқуқбузар учун ҳуқуқни бузишдан олдин унинг учун йўқ бўлган юридик мажбуриятни ифодалайди (масалан, жарима тулаш, келтирилган зарарни қоплаш мажбурияти ва ҳ.к.).

3. Юридик жавобгарлик **фақат содир этилган ҳуқуқбузарликдан кейин бошланади**. Бу, ҳуқуқбузарликни содир этиш ниятини ошкор қилиб, лекин уни содир этмаган шахс юридик жавобгарликка тортилмайди демакдир. Худди шу тарзда охирига етмаган ҳуқуқбузарлик учун, агар у зарар келтиришга сабаб бўлмаган бўлса, юридик жавобгарлик қўлланилмайди. Қандай ҳуқуқбузарликни содир этиб бўлинган деб ҳисоблаш кераклиги ҳақида ҳуқуқшунослик фанида мунозаралар бўлиб туради. Зарур ҳолларда ушбу факт судлов тартибида аниқланиши мумкин.

4. **Юридик жавобгарлик чораларини фақат процессуал ҳуқуқ меъёрлари** (фуқаролик-процессуал ҳуқуқи, жиноий-процессуал ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги қонунчиликда аке этган процессуал меъёрлар) га **риоя қилинган тақдирдагина қўлланиши мумкин**.

Юридик жавобгарлик давлат мажбурлови куриинишларидан бири, холос. Юридик жавобгарлик билан бир қаторда давлат мажбурлов чораларига қуйидагилар киради:

- мажбурий таъминлаш чоралари (тинтув, олиб қўйиш, мулкни хатлаш);

- ҳимоя чоралари (алиментни мажбурий ундириш, фуқаролик-ҳуқуқий битимни ҳақиқий эмас деб эътироф этиш, ишдан ноқонуний бўшатишдан ходимни ўз ишига тиклаш бўйича суд ҳукмини бажаришнинг мажбурийлиги ва бошқалар).

Юридик жавобгарлик турлари ҳуқуқ тармоқлари номларига мос келади. Улар меъёрларини бузганлик учун тегишли жазо чоралари кўзда тутилган. Одатда юридик жавобгарликнинг қуйидаги турлари тилга олинади:

1. **Маъмурий жавобгарлик** ҳуқуқбузарларга нисбатан (огоҳлантиришдан тортиб маъмурий қамоққача) маъмурий таъсир чораларини қўлланишда ўз ифодасини топади.

2. **Интизомий жавобгарлик** интизомни бузиш оқибатида бошланади (меҳнат, ҳарбий, ўқув ва шу кабилар). Жарима, олиб қўйиш, ишдан бўшатиш, доимий ўзлашгира олмаганлик ёки олий ўқув юрти билан алоқани узганлик учун институтнинг

уқув юртидан студентни ҳайдаши, хизмат бўйича навбатсиз паряд тайинланган асосий интизомий чоралар ҳисобланади.

3. Молдий жавобгарлик шахсининг ўз хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида йўл қўйган ноқонуний ҳаракатлари натижасида келтирилган зарарни қоплашдан иборат. Молдий жавобгарлик ҳам, шунингдек, интизомий жавобгарлик ҳам асосан меҳнат ҳуқуқида қўлланилади.

4. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролар ва танкилотларнинг мулкӣ ва айрим шахсий номулкий ҳу-қуқларини бузишдан бошланади. Жавобгарликнинг бу тури қонун ёки шартномада белгиланган ва ҳуқуқбузар учун мулкӣ моҳиятга эга бўлган ёқимсиз оқибатларни келтириб чиқарувчи (масалан, зарарни қоплаш ва б.) таъсир чоралари орқали амалга оширилади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мақсади - бузилган мулкӣ ҳуқуқни тиклашдан иборат.

5. Жиноий жавобгарлик жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади.

Интизомий ва молдий жавобгарлик асосан суддан танқари тартибда қўлланилади. Маъмурий жавобгарлик суд ҳукми билан ҳам қўлланилиши мумкин. Фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарлик фақат судлов тартибида қўлланилади.

Юридик жавобгарлик турлари ҳуқуқнинг аниқ тармоқлари бўйича лекцияларда янада батафсилроқ кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар

Давлат ва ҳуқуқ, давлат моҳияти, механизми, давлат аппарати ва давлат функциялари; ижро этувчи, қонун чиқарувчи ҳамда суд ҳокимиятлари; ҳуқуқ ва аҳлоқ, ҳуқуққа амал қилиш, ҳамда ҳуқуқий муносабатлар.

Қайтариш учун саволлар

1. Давлатнинг пайдо бўлиши тўғрисида қандай назарияларни биласиз?
2. Давлат моҳияти, белгилари, давлат суверенитети ҳақида.
3. Ўзбекистон давлати функцияларини тушунтириб беринг.
4. Давлат механизми, аппарати ва маҳаллий органлари ҳақида.
5. Давлат ҳокимиятини учта бўлиш назарияси ҳақида.
6. Давлат шакллари, белгилари, турлари ва хусусиятлари.
7. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари ва функциялари.
8. Аҳлоқ ва ҳуқуқ нима?
9. Ҳуқуқ меъёрлари, тартиби, турлари, усуллари ҳақида.

10. Меъърий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари ва уларга амал қилиш.

11. Уч меъзон ҳақида замон, макон ва шахслар доираси.

12. Ҳуқуқий муносабат тупунчаси, асослари ва таркиби ҳақида.

13. Ўзбекистон ҳуқуқий тизими ҳақида нима биласиз?

14. Қонунчилик, ҳуқуқбузарлик, юридик жавобгарлик нима?

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992 й.
2. И. А. Каримов. Миллий давлатчилик, истиқлол мафқураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида, Т., 1999 й.
3. И. А. Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. Т., 1996 й.
4. И. А. Каримов. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Т., 1996 й.
5. И. А. Каримов. Ватан - саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., 3 т, 1996 й.
6. И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т., 4 т., 1996 й.
7. И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бунёдасида: ҳавфсизликка таҳдид, баркамоллик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997 й.
8. И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. Т., 1999 й.
9. С. С. Алексеев. Теория права. М., 1996 г.
10. Ш. З. Уразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., 1994 й.
11. Ш. З. Уразаев. Власть и закон. Т., 1991 г.
12. М. М. Файзиев. Мустақиллик нима? Т., 1992 й.
13. М. М. Файзиев. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1997 й.
14. У. Тожихонов. Закон. Человек. Государство. Т., 1997 г.
15. У. Тожихонов, А. Саидов. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2 т, Т., 1998 й.
16. З. М. Исмолов. Общество, государство, право. Т. 2 т, 1997, 1998 й.
17. З. М. Исмолов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Т., 2000 й.
18. А. Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т., 1993 й.
19. А. Х. Саидов. Мустақиллик қомуси. Т., 1993 й.
20. А. Х. Саидов, У. Тожихонов. Основы государства и право. Т., 1999 г.
21. В. М. Сырых. Теория государства и право. М., 1998 г.
22. Темури тузуқлари, Т., 1991 й.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

5-МАВЗУ

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ

Режа:

1. Конституциявий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, услуги, субъектлари ва манбалари. Конституциявий ҳуқуқ ва конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар.
2. Конституция моҳияти.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тавсифи ва мазмуни.

Конституциявий ҳуқуқ - ҳуқуқ тармоғи бўлиб, у инсоннинг жамиятдаги ва давлатдаги ҳуқуқий мавқеини, тузум асосларини, давлат органлари ва ўзини-ўзи бошқарувчи органлар тизимини ташкил этиш ва фаолияти асосларини мустаҳкамловчи ҳуқуқий меъёрлар мажмуидан иборат¹.

Конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқнинг бошқа барча тармоқларига нисбатан **стакчи тармоқ ҳисобланади**. Зеро, биринчидан, конституциявий ҳуқуқ меъёрлари билан бошқариладиган ижтимоий муносабатлар давлат фаолиятининг энг муҳим жиҳатларини ифодалайди; иккинчидан, конституциявий ҳуқуқ ўз манбаи - конституцияга кўра **стакчидир**; учинчидан, конституциявий ҳуқуқ меъёрлари умуман ҳуқуқий бошқаришнинг асосий тамойилларини белгилаб беради, чунки конституцияда ҳуқуқ барча тармоқларининг асос меъёрлари акс эттандир. Ушбу меъёрлар ҳуқуқнинг махсус тармоқларида ривожлантирилади ва аниқлаштирилади. Шунинг учун ҳам конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқ тизимининг ядросини ташкил этади, деб даъво қилишади.

Жамиятда ҳукмрон муносабатлар сифатида майдонга чиқувчи, жамият ва давлат табиатининг туб моҳиятини, унинг сиёсий, иқтисодий тизимлари. Шахснинг жамиятдаги мавқеини белгилаб берувчи ижтимоий муносабатлар тизими **конституциявий ҳуқуқ предмети**ни ташкил этади. Бинобарин, қуйидагилар конституциявий ҳуқуқ **предметлари** ҳисобланади:

¹ Қаранг: Основы права (Под редакцией Д.П. Котова) - М., 1998. - С.67.

- конституциявий тузум асосларини тавсифловчи муносабатлар;
- шахнинг жамият ва давлат билан ўзаро муносабатлари (фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари);
- давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларини ташкил этиш масалалари.

Конституциявий ҳуқуқ услуби. Биринчилар қатори мажбурият юклаш усулини келтириш мумкин. Конституциявий ҳуқуқнинг қатор метёрлари айнан шу шаклда эълон қилинади (масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида туғридан-туғри шундай дейилади: «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар»).

Конституциявий ҳуқуқда асосан фуқаролар статусини бошқариш ёки давлат органлари ваколатларини белгилаш учун қўлланиладиган **ижозат** усули ҳам бор (масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддаси: «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли...»).

Конституциявий ҳуқуқда таъқиқлаш усули ҳам қўлланилади (масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддаси: «Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас»).

Мажбурият юклаш ва таъқиқлаш конституциявий-ҳуқуқий бошқариш усуллари сифатида субординация асосида, яъни ҳуқуқли, амр-фармон қонулар асосида юридик таъсир ўтказиш орқали амалга оширилади. Ижозат усули мувофиқлаштириш асосида амалга оширилади ҳамда конституциявий ҳуқуқий муносабатлар субъектларига қонун чегарасида ўзларининг фаол ҳаракатлари ҳуқуқи берилишидан иборатдир.

Конституциявий ҳуқуқ субъектлари:

- фуқаролар;
- (давлат ва нодавлат) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар;
- давлат органлари;
- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари;
- жамоат бирлашмалари;
- ҳудудий тузилмалар.

Конституциявий ҳуқуқ манбалари:

- Конституция (Асосий Қонун);
- конституциявий қонулар;
- ижтимоий муносабатларни бошқарувчи, конституциявий ҳуқуқ предмети ташкил этувчи оддий қонулар (масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги қонуни);

- конституциявий ҳуқуқ меъёрларини аке эттирувчи қонунга қўшимча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар (Президент фармонлари, Ҳукумат қарорлари ва бошқалар).

Конституциявий ҳуқуқ меъёрларининг ўзига хос хусусиятлари:

- конституциявий ҳуқуқ меъёрларининг катта қисми умумлашма характерга эга бўлиб, улар тамойиллар қўринишида баён этилади (мисол учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддаси: «Халқ - давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир»).

- Қоида тариқасида конституциявий ҳуқуқ меъёрлари уч аъзолик таркибга эга эмас. Уларда фараз ва диспозиция мавжуд бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг фақат бир нечта моддасигина санкцияни ҳам ифодалайди;

- Конституциявий ҳуқуқ меъёрлари ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари меъёрларига нисбатан олий юридик кучга эга. Улар **тўғридан-тўғри амал қилувчи** меъёрлардир, яъни бевосита, ҳуқуқнинг махсус тармоқлари тасдиғисиз қўлланини керак. Айниқса, шакс эркинлиги, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳақида гап кетганда Конституциявий ҳуқуқ меъёрларига нисбатан устуворликка эга бўлган халқаро ҳуқуқ меъёрлари бундан мустаснодир;

- Конституциявий ҳуқуқ меъёрлари таъсисчилик моҳиятига эга, яъни конституциявий ҳуқуқ ҳар бир субъектининг ҳуқуқий статусини белгилаб беради.

Конституциявий ҳуқуқ меъёрларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларни фақат давлат ва маҳаллий органлар қўллаш оладилар. Фуқаролар фақат улардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Конституциявий ҳуқуқ меъёрларининг турлари:

1. **Тамойил меъёрлар** ҳуқуқий бошқаришнинг энг умумий қоидаларини аке этиради (масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-боби).

2. **Тарихий маълумот бўлган меъёрлар** (ушбу меъёрлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида аке этап ва мавжуд муносабатларнинг бузилмаслигини кўрсатади).

3. **Дастурий характерлиги меъёрлар** (мазкур меъёрлар ўзида жамият тараққиёти истиқболлари бўйича кўрсатмаларни ифодалайди).

4. **Қайд этилган меъёрлар** (Конституция қабул қилиниши пайтидаги мавжуд муносабатларни мустаҳкамлайди).

5. **Аниқловчи меъёрлар** (давлат органларини шакллантириш тартиби ва улар ваколатлари доирасини белгилайди, шунингдек фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳам белгилайди).

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар - булар конституциявий ҳуқуқ меъёрлари томонидан мувофиқлантирилган ижти-

мой муносабатлардир, ёки улар асосида конституциявий ҳуқуқ субъектлари ўртасида юзага келадиган алоқалардир. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, уларнинг аксарияти ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳамма учун барабар тааллуқлилигини билдиради, яъни ушбу муносабатларда ё конституциявий ҳуқуқнинг барча субъектлари ёки одамларнинг катта гуруҳлари иштирак этиши мумкин. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат ҳокимияти сиёсий ташкилоти доирасида ҳуқуқий бошқаринг асосини ташкил этади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий институт мажмуидан иборат конституциявий **ҳуқуқ тизими**ни ташкил этади. Ушбу институтлар муайян тартибда жойлашади ва ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлади.

Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқий институти - булар ҳуқуқнинг мазкур тармоғи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларнинг муайян турларини бошқарувчи конституциявий меъёрларнинг махсус қисмидир.

Конституциявий ҳуқуқ қуйидаги ҳуқуқий институтлардан иборат:

- давлат ва жамоат тузилиши институти;
- шахснинг жамиятдаги ҳуқуқий мавқеи (фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари);
- сиёсий хилма-хиллик ва қўшпартиявийлик;
- парламентчилик;
- президентлик;
- фуқаролик ва бошқа институтлар.

Бинобарин, конституциявий ҳуқуқ тизими алоҳида таркибий бўлинмаларига бўлинишининг объектив мезонлари билан белгиланади. Улар асосида реал ижтимоий муносабатлар ётади.

Конституциянинг моҳияти. Ҳар бир тарихий давр ижтимоий алоқаларнинг ўзига хос таркиби ҳамда ташкил этувчи қисмларнинг ўзига хос тузилишига эгадир. Ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган барча томонлари биргаликда олинган жамият ўз тузилишига эга, яъни албатта муайян тартибда тузилган бўлади. *Ижтимоий тизим тарихий тараққиётининг муайян босқичида уни ташкил этувчи ижтимоий алоқаларнинг шу тарздаги тартиблилиги жамиятнинг ҳақиқий конституциясида бошқа нарса эмас.*

Бу ерда «конституция» сўзи икки хил маънони англатишига эътиборни қаратиш керак. Бир маънода «конституция» *тузилиши, конструкция, шакл, тузум* сифатида тушунилади. Жамият-

нинг ўзи таркиб топиши билан бирга пайдо бўладиган ҳақиқий конституция шунинг ўзгинасидир.

Иккинчи маънода конституция дейилганда, мавжуд ижтимоий муносабатлар табиати ва ўзига хослигини ёзма равишда белгилаш, мустаҳкамлаш тушунилади. Ҳақиқий конституциядан фарқли ўлароқ, бу **юридик конституциядир**. Шунинг учун ҳам юридик конституция жамият ҳақиқий конституциясининг ифодаси ва ҳуқуқ меъёрларида мустаҳкамланишидир¹.

Шу боис ҳам ҳақиқий конституциянинг умри кўп минг йилликлар билан ҳисобланадиган бўлса, юридик конституциянинг ёши жами бўлиб атиги икки юз йилдан кўпроқни ташкил этади.

Бизнинг эраизмнинг I-III асрларидаёқ Рим императорларининг баъзи фармонларига нисбатан «конституция» сўзи қўлланилгани рост, лекин бу асосан, ўша фармонларнинг алоҳида аҳамиятини таъкидлаш учунгина қилинарди. Айнан шунга ўхшаш ҳужжатлар ўрта асрлар даврида ҳам учрайди. Чунончи, 1215 йили Англияда «Эркинликлар буюк хартияси» қабул қилинганди. Лекин илк юридик конституцияларнинг қабул қилинишини буржуазия тузумининг вужудга келиши билан боғлаш одат тусига кирган.

АҚШ Конституцияси (1787 й.) ҳамда Франция Конституцияси (1791 й.) дастлабки юридик конституциялар ҳисобланади.

Феодал муносабатлар ўрнига келган янги буржуазия муносабатларини қонуний мустаҳкамлаш, ҳокимиятнинг янги тизimini ҳамда кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг янги тизимини ўрнатиш зарурати (инсоннинг асосий ҳуқуқлари, фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги ва ҳ.к.) илк юридик конституцияларнинг яратилишига олиб келди. Бироқ, булар юридик ҳужжат сифатида конституциянинг **ташқи тавсифи**, холос.

Ўз моҳиятига кўра, конституция сиёсий ва ҳуқуқий ҳужжатдан иборат. Сиёсий ҳужжат сифатида конституция жамиятнинг асосий қадриятларини эълон қилувчи декларациядир. Юридик ҳужжат сифатида у давлатнинг Асосий Қонуни ҳисобланади.

Дастлаб Ф. Лассал ўзининг «Конституциянинг моҳияти тўғрисида» деган китобида шуларни таъкидлаганди. Китобда у юридик конституция иккита хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтади. Бир томондан у реал, бор нарса бўлса, иккинчи томондан эса - сохта нарса. Юридик конституция давлатдаги ижтимоий кучларнинг ҳақиқий нисбатини акс эттиргани учун **реал** ҳисобланади. Агар у жамиятдаги сиёсий кучлар нисбатини

¹ Қаранг: Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правоведение. - М., 1999, с.49.

мутапосиб ифодалай олмаса - **сохта** конституция бўлиб майдонга чиқади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, у ҳақиқий конституцияга мос келмайди. Агар юридик конституция узок вақт ўзгаришсиз қолиб кетса, ёки унга вақтида тузатишлар киритилиб турмаса шундай аҳвол рўй беради.

Юридик конституциянинг моҳияти яна шундан иборатки, унинг пайдо бўлиши ва ривож ижтимоий кучлар муайян нисбатининг ўзгариши билан боғлиқ. Бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Янги конституциянинг яратилиши ижтимоий кучларнинг ҳаракатланиши ва ўзгаришига олиб келади¹.

Конституциялар ҳаммиса ўз матнида ҳам реал, ҳам сохта қоидаларни ифодалани жаҳондаги мавжуд барча конституцияларга хос хусусият эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Жаҳондаги биронта юридик конституция фақат реал бўлиши мумкин эмас. Бу - табиий ҳол. Аҳволнинг шундай бўлишига иккита сабабни келтириш мумкин: бири объектив сабаб бўлиб, унинг асосида шундай ҳақиқат ётадики, унга кўра, жамият тараққиётида доимий равишда янги ижтимоий кучлар ва алоқалар пайдо бўлиб туради. Қонун чиқарувчи, иқтисодий ривожланишнинг барча келажакдаги йўналишларини олдиндан пайқаб, уларни конституция матнларида акс эттира олмайди. Иккинчиси - субъектив сабаб бўлиб, унинг моҳиятига кўра, қонун чиқарувчи конституция матнига онгли равишда дастурий характердаги қоидаларни қўшади. Бошқача айтганда, реал ҳаётда ҳали йўғу, аммо бўлиши керак ҳамда интилиш лозим бўлган нарсалар киритилади. Лекин барибир, юридик конституция шундай сохта қоидаларни ўзида қанчалик кўп акс эттирса, у шунчалик даражада сиёсий ҳужжатга айланиб, юридик ҳужжат моҳиятини йўқота боради. Собик шўро конституциялари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Нимани биз конституция деб атаيمиз? Ҳуқуқшунослик адабиётларида кўплаб таърифлар мавжуд. Лекин уларнинг асосий моҳияти қуйидагича: **Конституция - бу олий юридик кучга эга бўлиб, тарихий тараққиётнинг муайян босқичида давлатнинг энг муҳим ижтимоий муносабатларни бошқарувчи Асосий қонунидир.**

Мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов конституцияга берган таърифи диққатга сазовор: «Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу

¹ Қараг: Лассаль Ф. О сущности конституции. - СПб, 1906.

маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир»¹.

Конституциянинг сиёсий-ҳуқуқий хусусиятлари

1. Конституция - бирдан-бир меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат.

2. Янги конституциянинг қабул қилиниши мустақкам ҳуқуқий асосга қурилган меъёр ижодкорлиги жараёнининг туғаниши эмас, балки бу жараён яна давом этишини билдиради. Конституция шу жараённинг меъёрий асоси ҳисобланади. Давлатда янги конституция қабул қилинганидан кейин барча қонунлар янги Конституцияга мос келиш нуқтаи назаридан қайта қўриб чиқиши керак. Конституция қоидаларига зид бўлган барча қонунлар аҳамиятсиз деб эълон қилиниб, улар юридик оқибатларга олиб келолмайди.

3. Асосий Қонун сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси устуворликка эга. Бу - давлатимиз чегаралари доирасида юридик кучига кўра конституциядан юқори турадиган ёки у билан барабар ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган бирорта ҳужжат бўлмаслиги керак, демакдир.

4. Конституция қонунийлик деб аталувчи хусусиятга эга бўлиб, у икки жиҳатда намоён бўлади:

- конституция уни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган тегишли орган - Олий Мажлисдан келиб чиқиши керак;

- конституцияда жамиятни ташкил этувчи барча ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, элатларнинг келишилган манфаатлари ва иродаси мустақкамланиши лозим. Шу маънода конституция «синфий кураш қуроли» сифатида эмас, балки фуқаролик тоғувлиги ва осойишталигига эришини ва уни сақлаб туриш учун яратилган ҳужжат сифатида майдонга чиқади.

5. Конституция сиёсий ҳужжат бўлмай, кўп даражада юридик мазмунга эга бўлган тақдирдагина тўғридан-тўғри амал қилувчи ҳужжат бўлиши мумкин.

6. Конституциянинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат сифатидаги муҳим хусусияти унинг барқарорлигидир. Бонҳа барча қонунлар тез-тез ўзгариб туриши мумкин. Узоқ истиқболга мўлжалланган конституция эса бонҳа гап. Унинг меъёрлари доимий бўлиши керак. Зеро, улар жамиятдаги тўб, асосий муносабатларни ифодалайди. Конституциянинг барқарорлиги.

¹ Ислам Каримов. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Тошкент, 1996, 2-том. 93-бет.

шунингдек, унинг матнига қўшимчалар, тузатишлар ва ўзгартишлар киритиш тартибини алоҳида мураккаблаштириш билан ҳам таъминланади (Ўзбекистон Республикасининг олтинчи бобига қаранг).

7. Конституция ўзининг алоҳида муҳим аҳамиятига кўра, умумхалқ миқёсида ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши, яъни мамлакат аҳолисининг умумий, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан (референдум ўтказиш йўли билан) қабул қилиниши мумкин бўлган ягона метёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси референдумда қабул қилинмаган бўлса-да, унинг муҳокамасида республикамизнинг бутун аҳолиси қатнашдики, бу Президентимизнинг қуйидаги гаплари учун асос бўлди: «...Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий оғи ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир»¹.

Ўзбекистон Республикасида конституциявий ислохотлар босқичлари.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг илк Конституцияси икки йилдан кўпроқ вақт мобайнида яратилди. Шунинг учун конституциявий ислохот ўз вақт чегараларига эга ва муайян босқичларга бўлинади.

Б. Тожихоновнинг «Ўзбекистон Республикаси - суверен давлат» деган китобида бу босқичлар шундай таърифланади: «Бизнинг назаримизда, Ўзбекистонда конституциявий-ҳуқуқий ислохот уч босқичда ўтказилди. Биринчи босқич - Ўзбекистон ССР Олий Кенгашига сайлашдан то «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги конституциявий қонуннинг қабул қилинишигача бўлган давр. Иккинчи босқич давлат мустақиллиги эълон қилинган пайтдан бонлаб 1992 йилги Конституцияни қабул қилингача бўлган даврни ўз ичига олади. Учинчи босқич 1992 йилги Ўзбекистон Конституцияси қоидаларини ҳаётга тадбиқ этиш билан боғлиқ»².

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тавсифи ва таркиби. 1992 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-

¹ Ислоҳ Қаримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, 1996, 2-том, 93-бет.

² Қаранг: Таджиханов Б. Республика Ўзбекистон - суверенное государство. Тошкент, 1997. С.19.

нинг қабул қилиниши Ўзбекистоннинг суверен давлат сифатидаги ривожда муҳим босқич бўлди. Ижтимоий-сиёсий вазият ривож мантикий тақозоси эди. Конституциямиз - Ўзбекистон Республикаси Асосий Қонунининг моҳияти унинг асосий тамойиллари тизимида аниқ-равшан очиб берилди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи бўлими худди шундай «Асосий принциплар» деб аталади.

«Тамойил» («принцип») - бу раҳбар ғоя. Раҳбар ғоя деганда, файласуфлар, ҳуқуқшунослар ва социологлар тадқиқ қилинаётган объектнинг ички мантиқи, мавжудлик қонуни тушунилади. «Тамойил» категорияси «Қонунийлик» ва «моҳият» категориялари билан мустаҳам боғлиқдир. Шунинг учун ҳам Конституция моҳияти унинг асосига қўйилган тамойиллар орқали очиб берилди¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий тамойиллари қуйидагиларни билдиради:

1. Давлат суверенитети тамойили. Ҳокимият суверенлиги (мустақиллиги), биринчидан, унинг устуворлиги ва мамлакат ичкарасида мустақиллигини, иккинчидан, ушбу ҳокимиятнинг ташқи сиёсий фаолиятда, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларда мустақиллигини билдиради.

Бу 70 йиллик шўро тузumi мобайнида мустақилликдан маҳрум этиб келинган бизнинг республикаимиз жуда муҳим тамойил. Айнан шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида: «Ўзбекистон - суверен демократик республика», - деб қайд этилган.

2. Ҳокимият халқчилиги тамойили. Халқчил ҳокимият ғояси Конституциянинг бутун мазмуни бўйлаб ип бўлиб ўтади. «Халқчил ҳокимият - бутун ҳокимиятнинг амалда ва юридик жиҳатдан тўлалитича халққа тегишли эканлигидир. Халқ ҳокимиятни ҳам бевосита, ҳам ўзи сайлаган давлат органлари орқали оширади»².

Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикасини Конституциясининг 7-моддасида таъкидланган. Ушбу тамойилга кўра, биринчидан, умуман давлат ҳокимиятининг асосий ифодаси сифатида халқ ҳокимияти, иккинчидан, халқ суверенитетининг юридик ифодаси сифатида Ўзбекистон давлатининг суверенитети таъминланади.

3. Инсон ва фуқаро ҳуқуқ ҳамда эркинликлари устуворлиги ва пойдорлиги тамойили.

¹ Қарағ: Апилкариев Х. Новая Конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. - Ташкент. 1993. - с. 18.

² Қарағ: Апилкариев Х. Новая Конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. - Ташкент, 1993. - с. 19.

«Инсон ҳуқуқларига барча қадриятлар мезони деб қараб ҳамда инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси ва бошқа умум эътироф этилган ҳужжатларга амал қилиб, бизнинг Конституциямизда инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари халқаро андозалар даражасида таърифланган»¹.

Ўзбекистон Конституциявий амалиётида биринчи бор республикамиз ҳар бир фуқаросининг табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади. Бу - янаш ҳуқуқи; инсоннинг жисмоний ва маънавий дахлсизлиги; шахснинг шахсий ҳаёт ҳуқуқи; фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи, ахборот олин ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи ва ҳ.к.

Инсон ва фуқаронинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларига Конституциянинг Иккинчи бўлими бағишланган.

Бизнинг Асосий Қонунимиз, барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенг эканликларини эълон қилади (18-модда).

Фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳақ-ҳуқуқлари жуда аниқ ва лунда баён этилган. Фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишлари (32-модда), митинглар, йиғилишлар ва намойишларда қатнашиб ўз сиёсий фаолликларини намоён қилишлари мумкин (33-модда).

Ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар бутунги кун реалликлари ҳамда бозор иқтисодиётини шакллантириш манфаатларини назарда тутилган ҳолда таърифланган. Улар фуқароларнинг мулкка эгаллик ва уни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан тўлдирилди (36 ва 53-моддалар).

4. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг уч тармоғи (қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти мавжуд 11-модда). Улар ўз вазифаларини мустақил адо этадилар. Айни пайтда президентлик ҳокимиятининг борлиги қонуний мустаҳкамланади. Давлат бошлиғи бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат ҳокимияти органларининг келишилган тарзда ишлаши ва ўзаро ҳамкорлигини таъминлайди (89-модда).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бешинчи бўлими давлат ҳокимиятини ташкил этиш масаласига бағишланган. Унда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

¹ Қараг: Адилкариев Х. Новая Конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. - Ташкент, 1993. - с.20.

(XVIII боб), Вазирлар Маҳкамасининг мақоми ва ваколатлари батафсил қараб чиқилган (XX боб) ҳамда жойлардаги давлат ҳокимияти асослари таърифлаб берилган (XXI боб). Бу ерда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тамойиллари мустаҳкамланиши билан бирга ҳокимлик институти киритилади (102-модда).

5. Сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик тамойили. Ўзбекистон Республикасида қонун билан таъқиқланганларидан ташқари ҳар қандай жамоат бирлашмалари фаолиятига рухсат этилган. «Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас» (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддаси).

6. Демократизм - Ўзбекистон Республикаси янги Конституцияси асосий тамойилларидан биридир.

Конституциямизнинг муқаддимасида Ўзбекистон халқининг демократия, инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий адолат гояларига содиқлиги эътибор қилинади. «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кура инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонулар билан ҳимоя қилинади» (13-модда).

Демократияни чуқурлаштириш мақсадида Конституцияда турли хил сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг, шу жумладан, муҳолифатдагиларнинг қонун доирасида яшаш ва фаол сиёсий ҳаёти Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган (60-модда).

Диний ташкилотларга нисбатан ҳам жуда босиқ сиёсат юритилади. «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди» (61-модда).

7. Давлат ва шахснинг ўзаро масъулиятлари тамойили. Конституциянинг 19-моддасида Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлатнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқликлари қонуний мустаҳкамланган. «Жамият ва шахс эркинлигини қонуний тарзда белгилар экан, давлатнинг ўзи ўз қарорлари ва ҳаракатларида чеклашлардан озод бўла олмайди. Қонун воситасида у ўз зиммасига мажбуриятлар олиши, фуқаро билан, жамоат бирлашмалари, бошқа давлатлар ва бутун халқаро ҳамжамият билан муносабатларда адолатни таъминлаш керак»¹.

¹ Қараг: Адилқариев Х. Новая Конституция - великий символ суверенитета Узбекистана. - Ташкент, 1993. - с.22.

Давлат ўз расмий вакиллариининг давлат ва унинг органлари номидан содир этган хатти-ҳаракатлари учун жавобгарликнинг ҳуқуқий чора-тадбирларини белгилайди.

Давлат-ҳуқуқий тузилишининг тамойили сифатида Конституциянинг устуңлиги «Ўзбекистон Республикасида Республиканинг Конституцияси ва қонунларининг устуңли сўзсиз тан олиниши»ни англатади (15-модда).

Бундан ташқари «бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас» (16-модда).

Мамлакатимизда Конституциянинг устуңлиги алоҳида ҳимоя механизми - Конституциявий суд орқали таъминланади. Унинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 108 ва 109-моддалари билан мустаҳкамлаб қўйилган.

Сўнги - олтинчи бўлимга «Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби» деган сарлавҳа қўйилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қоидаларини ўз ичига олади. У 127 ва 128-моддалардан иборат бўлиб, уларга кўра, ўзгартиришлар ва тузатишлар фақат юқоридаги моддаларда кўрсатилган барча талаблар ҳамда процедураларга қатъий риоя этган ҳолдагина киритилиши мумкин.

Шундай қилиб, суверен Ўзбекистон Конституцияси - давлатимизнинг Асосий Қонуни, инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқларининг демократик партияси, инсонпарварлик ҳуқуқий-демократик давлатни шакллантириш дастуридир. У улкан сиёсий, юридик ва халқаро аҳамиятта молик. Конституциямиз яшамокда ва иншоялти. Ўзбекистон фуқаролари унинг юксак тамойилларига муносиб бўлиш учун ушбу муқаддас китобимизнинг ҳар бир қоидаси, ҳар бир моддасини яхши билишлари керак.

Таянч сўзлар

Конституция, Конституциявий ҳуқуқ, Конституциявий ҳуқуқ ва конституциявий-ҳуқуқий муносабат, Конституциявий ҳуқуқ субъекти, конституциявий ҳуқуқ манбаълари.

Қайтариш учун саволлар

1. Конституциявий ҳуқуқ - ҳуқуқий соҳа, тармоқ сифатида.
2. Конституциявий ҳуқуқнинг предмети, услуби ҳақида.
3. Конституциявий ҳуқуқ субъектлари ва манбаълари.
4. Конституциявий ҳуқуқ ва конституциявий ҳуқуқий муносабати ҳақида.

5. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил ҳаракатидаги Конституция.

6. Ўзбекистон Конституциясининг моҳияти, тавсифи ва мазмуни ҳақида.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ, Т., 1997 й.
3. И.А. Каримов. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида, Т., 1999 й.
4. И.А. Каримов. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида, Т., 1996 й.
5. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, Т., 1995 й.
6. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997 й.
7. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, Т., 1999 й.
8. Ш. З. Ўрозаев. Конституциямизни дунёга келиши «Ҳаёт ва қонун» № 1, 1994 й.
9. Ш. З. Ўрозаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси, Т., 1994 й.
10. Х.Т. Адилкаримов. Новая Конституция — Великий символ суверенитета Узбекистана, Т., 1993 г.
11. Х.Т. Адилкаримов. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни, Т., 1995 й.
12. Х.А. Алимов. Конституция и организация Государственной власти в Республике Узбекистан, Т., 1997 г.
13. М.М. Файзиев. Конституция независимой Республики Узбекистан, Т., 1997 г.
14. А.Х. Саидов. Жаҳон Конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни, Т., 1992.
15. Г.М. Тансиқбаева. Конституция и мў, Т., 1996 й.
16. У. Таджиханов. Конституция суверенного Узбекистана, Т., 1995 й.
17. Р.К. Каюмов. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи, Т., 1998 й.
18. А.Х. Саидов, У. Таджиханов. Давлат ва ҳуқуқ асослари, Т., 1998 й.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

6-МАВЗУ

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

Режа:

1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, манбалари, субъектлари ва тамойиллари. Маъмурий ҳуқуқ тизими.

2. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тавсифи. Маъмурий-ҳуқуқий меъёрлар турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

3. Маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва маъмурий жазо турлари.

1. Маъмурий ҳуқуқ - давлат бошқаруви тизимининг ташкил этилиши ва фаолият юритиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳуқуқ тармоғидир.

«Маъмурият» «бошқариш» маъносини англатади. Шундан келиб чиққан ҳолда асосли равишда маъмурий ҳуқуқни бошқарув ҳуқуқи ҳам деб аташади. Шу ернинг ўзидаёқ кенг маънода давлат бошқаруви ижроия ҳокимияти тушунчасига яқин туришини таъкидлаб ва эслатиб ўтмоқчимиз. Лекин тор (аниқ) маънода оладиган бўлсак - ҳукумат давлат бошқарувининг олий органи ҳисобланади.

Давлат бошқаруви органлари учта асосий белгига эгадир:

- улар бошқарув (маъмурий) маҳкамага эга;
- маҳкама фаолияти ижро-фармойиш моҳиятига эга бўлади;
- ҳокимият маҳкама фаолиятидан фойдаланади.

Давлат бошқаруви органларининг мақсад ва вазифалари бир-галикдаги фаолиятларида одамларнинг ўзаро уйғун ҳаракатларини таъминлаш ҳамда уларнинг бу ҳаракатларини умумий вазифаларни бажаришга йўналтиришдан иборат. Бу бир вақтнинг ўзида ҳам бирон-бир муассаса (корхона) ишига, шунингдек умуман жамият ҳаётига ҳам тааллуқлидир.

Давлат бошқаруви органларининг функциялари:

- иқтисодиётнинг турли соҳаларини бошқариш;
- ижтимоий ва маданий қурилиш вазифаларини бажариш;
- жамоат тартибини ва жамоа хавфсизлигини таъминлаш;

- ташқи сиёсатни амалга ошириш, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ва бошқа алоқаларни ривожлантириш.

Маъмурий ҳуқуқ предметини, биринчидан, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижроия ҳокимиятнинг тизимининг фаолият юритиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўладиган муносабатлар; иккинчидан, давлат ва маҳаллий бошқарув органларини ташкил этиш ҳамда улар фаолияти жараёнидан таркиб топадиган муносабатлар; учинчидан, нодавлат тузилмалар (жамоат бирлашмалари, тижорат таркиботлари ва ноҳукумат ташкилотлари) нинг фаолият юритиши билан боғлиқ равишда юзга келадиган муносабатлардан иборат.

Маъмурий ҳуқуқ манбалари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Конституциявий қонунлар (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасида шундай ёзиб қўйилган: «Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади».
3. Маъмурий ҳуқуқ меъёрларини ифодаловчи қонунлар.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг маъмурий бошқарини предметиға тааллуқли фармонлари.
5. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг давлат бошқаруви масалаларига доир қарорлари.
6. Кодекслаштирилган ҳужжатлар (1994 йил 22 сентябрдаги Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси).
7. Вазирликлар ва идораларнинг буйруқ ва қарорлари.
8. Маҳаллий бошқарув органлари (яъни, шаҳар ва туман ҳокимликлари) нинг фармойиш ва қарорлари.
9. Давлат ва нодавлат корхоналари (муассасалари) раҳбарларининг буйруқлари.
10. Корхоналар (муассасалар) бўлинмалари раҳбарларининг оғзаки ёки ёзма шаклдаги фармойишлари.

Маъмурий бошқарув субъектлари:

- ижроия ҳокимияти органлари;
- маҳаллий бошқарув ва ўзини-ўзи бошқарини органлари;
- (давлат ва нодавлат) корхоналар ва муассасалар;
- жамоат бирлашмалари (ташкилотлари);
- давлат хизматчилари (яъни мансабдор шахслар);
- фуқаролар.

Маъмурий бошқарув тамойиллари:

1. Қуйи органларнинг юқори органларга буйсуниши ва тегишли равишда улар олдида ҳисобдорлиги тамойили.

2. Бошқарувда аҳоли иштироки тамойили. Фуқаролар эркин демократик сайловлар жараёнида ўзлари сайлаб қўйган вакиллари орқали давлатни бошқаришда иштирок этадилар. Фуқароларнинг бошқарувдаги иштироки шунингдек жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, митинглар, иш ташлашлар ва қонун томонидан таъқиқланмаган бошқа оммавий тадбирлар орқали амалга оширилиши мумкин.

3. Бошқаришда қонунийлик тамойили. Ҳокимият маъмурий органларининг бутун ижроия-фармойиш фаолияти қонун асосида ва шу қонунни бажариш йўлида амалга оширилиши лозим.

Республикамызда маъмурий ислохотларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Президент Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги нугқи бунинг ёрқин далили бўла олади. Унда, жумладан: «мамлакатимизда демократик тамойилларига асосланган, аввало, амалдаги Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдор, ҳатто энг кўза кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив хоҳиш-истагига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиладиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига халақит бераётган барча иллат ва эски асоратларни бартараф этишга қурби етадиган самарали тизимни вужудга келтириш¹» зарурати таъкидланди.

Маъмурий ҳуқуқ тизими. Маъмурий ҳуқуқ умумий ва махсус қисмларга бўлинади.

Маъмурий ҳуқуқнинг умумий қисмини:

1) фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий мақоми (яъни, муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги);

2) ижроия ҳокимияти (давлат бошқаруви маҳкамаси) ни ташкил этиш ва унинг фаолиятининг ҳуқуқий асослари;

3) подават ташкилотларининг маъмурий-ҳуқуқий мақоми;

4) маъмурий ҳуқуқ меъёрларини қўлланиш тартиби (қайси давлат органлари ёки мансабдор шахслар маъмурий ҳуқуқ меъёрларини қўлай олиши, бу органларнинг қандай ваколатларга эгаллиги ва ҳ. к.) ни бошқарувчи меъёрлар ташкил этади.

¹ Қаранг: Президент Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. "Халқ сўзи" газетаси. 2000 йил 23 январ сони.

Маъмурий ҳуқуқнинг махсус қисми бошқарувнинг алоҳида соҳалари доирасида амал қилувчи метёрлардан иборатдир. Маъмурий ҳуқуқ махсус қисми:

1) фуқаролар, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлашдан (ушбу метёрлар асосан Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси мазмунини ташкил этади);

2) давлат маъмуриятининг ташкилий-хўжалик фаолиятидан (мазкур метёрлар асосан идоралар ички йўриқномалари ва қонунга қўшимча ҳужжатларда акс этган);

3) ижтимоий-маданий ва хайрия фаолиятидан (ижтимоий таъминот бўлимлари, кам таъминланган фуқароларини ҳимоялаш қўмиталари, табиий офатлар қурбонларига ёрдам жамғармалари ва ҳ. к. лар фаолиятини бошқарувчи метёрлар);

4) бошқа мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа алоқаларни йўлга қўйиш ва амалга ошириш бўйича давлат маъмуриятларининг фаолиятини бошқарувчи метёрлардан иборат.

2. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар шундан иборатки, ижроия ҳокимияти органи (субъекти) мажбурий равишда ушбу муносабатларнинг бир томони сифатида майдонга чиқади ва у ўзига юкланган вазифаларга мувофиқ ўзининг ҳуқуқли ваколатларини амалга оширади. Томонларда бирида ҳуқуқли ваколатларнинг мавжудлиги (яъни, ижро-фармойиш функцияларига эгалик) маъмурий муносабатлар юзага келишининг зарур шартидир.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари:

1. Агар фуқаролардан бири иккинчисига нисбатан ҳуқуқли ваколатга эга бўлмаса, улар ўртасида маъмурий муносабатлар вуждуга келиши мумкин эмас. Бунда бошқа томоннинг розилиги шарт эмас. Бу, ижроия ҳокимияти субъекти талабномаси йўналтирилган томон ўз хоҳиш-истагидан қатъий назар, ушбу талабни бажаришга мажбурлигини англатади. Шунинг учун ҳам маъмурий муносабатларни ҳокимият муносабатлари деб ҳам аташади. Бу хусусият давлат-бошқарув фаолиятининг ташқи устуворликлари билан белгиланган ҳамда охир-оқибатда бутун маъмурий-давлат маҳкамаси фаолият юритишининг бош шarti ҳисобланади. Мабодо, бошқарувнинг қандайдир босқичида «ҳокимият-бўйсуниш» тамойили иш бермай қолса, демак, у ҳолда бутун давлат бошқаруви тизими издан чиқади ва бу билан маъмурият занжирининг бўйсунмай қўйган халқасини алмаштириш масаласи юзага келади.

2. *Томонлар тенгсизлиги*, зеро бошқарув ҳамда биргаликдаги фаолият ишгирокчилиари иродасининг ягона бошқаринг иродасига бўйсунинини тақозо этади. Ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон шундай ваколатлари бўлмаган ҳамда ўзига тобе бошқа томонга нисбатан устувор мавқега эга бўлади.

3. Маъмурий муносабатларнинг пайдо бўлиши учун *томонлардан бирининг иродаси* (аниқроғи - бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон иродаси) *кифоя қилади*. Бу ҳолат маъмурий муносабатларнинг одатда томонларнинг ўзаро розилиги билан юзага келадиган бошқа барча ҳуқуқий муносабатлардан тубдан фарқланишига олиб келади.

4. Ўз моҳият-этибори билан маъмурий муносабатлар *ташқилий муносабатлардан* иборат, яъни энг аввало ҳуқуқни бажариш жараёнини ташкил этишга йўналтирилгандир. Вазифадорлик маъносиди булар давлат бошқаруви соҳаси билан боғланган барча кишиларнинг ҳаракатларини бошқарувчи таъсирига ўтказиш демакдир.

5. Фуқаролик-ҳуқуқий, меҳнат ёки оилавий ҳуқуқий муносабатлардан фарқли ўлароқ, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда юзага келадиган *низолар, одатда, суддан ташқари тартибда ҳал этилади*. Гарчи сўнгги вақтларда судда ечимини топадиган маъмурий-ҳуқуқий низолар доирасининг кенгайиш тенденцияси кузатилаётган бўлса-да, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари поймол этган мансабдор шахс устидан шикоят қилишнинг махсус маъмурий тартиби мавжуд.

6. Агар томонлардан бири ҳуқуқий муносабатлар бўйича иккинчи томонга зарар етказган ҳолда маъмурий меъёр талабларини бузадиган бўлса, *у бошқа томон олдиди эмас, балки бевоқифа давлат олдиди жавоб беради*.

Бинобарин маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар дейилганда, томонлар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби сифатида иштирок этадиган бошқарув муносабатлари тушунилади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар таркиб топадиган давлат бошқаруви соҳаси охир-оқибатда кишиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган функцияларни амалга оширишдан иборат бўлиб қолади.

Маъмурий муносабатлар турлари хилма-хилдир. Ушбу муносабатлар ишгирокчилиарининг ўзига хос хусусиятларига қараб тенг ҳуқуқда бўйсунувчи субъектлар муносабатлари ҳамда тенг ҳуқуқда бўйсунмайдиган субъектлар муносабатлари фарқланади.

Ижроия ҳокимиятининг тенг ҳуқуқли ва бир-бирига бўйсунмайдиган икки ва ундан ориқ субъектлари ўртасидаги муносабатлар маъмурий алоқаларнинг *тенг ҳуқуқда бўйсунмайдиган* (горизонтал) *турига* киради (масалан, вазирликлар ўртасидаги ўзаро алоқалар).

Маъмурий алоқаларнинг *тенг ҳуқуқда бўйсунувчи* (вертикал) *тури* қуйидаги қўринишларда намоён бўлиши мумкин:

1. Ижроия ҳокимияти юқори субъектининг ижроия ҳокимиятининг қўйи субъектлари билан муносабатлари (масалан, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг вазирликлар ва идоралар билан муносабатлари).

2. Ижроия ҳокимияти субъектининг ўз тобелигидаги корхона (муассаса) билан муносабатлари (масалан, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг олий ўқув юртлари билан муносабатлари).

3. Ижроия ҳокимияти субъектининг ўзига тобе бўлмаган корхона (муассаса) билан ўзаро муносабатлари (чунончи, молиявий назорат органларининг корхона билан муносабатлари). Бу - тенг ҳуқуқда бўйсунилишнинг ташқи шакли. Ва у ижрочи ижроия ҳокимияти субъектига тўғридан-тўғри қарам бўлмаслигини билдиради.

4. Республика (вилоят) миқёсидаги ижроия ҳокимияти субъектининг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан ўзаро муносабатлари.

5. Ижроия ҳокимияти субъектининг подавлат бирлашмалари (тижорат ташкилотлари, ижтимоий-маданий бирлашмалар, жамоат ташкилотлари ва шу кабилар) билан ўзаро муносабатлари.

6. Ижроия ҳокимияти субъекти (мансабдор шахс) нинг фуқаролар билан ўзаро муносабатлари. Бу - тенг ҳуқуқда бўйсунилишнинг ҳам ички, ҳам ташқи шакли бўлиши мумкин (масалан, бошлиқнинг ўз қўли остидагилар билан муносабати - тенг ҳуқуқда бўйсунилишнинг ички шакли, ДАН ходимининг ҳайдовчилар билан муносабати - тенг ҳуқуқда бўйсунилишнинг ташқи шакли).

Бошқарув муносабатларининг барча турларида ижроия ҳокимиятнинг у ёки бу субъекти албатта иштирок этади. Бусиз маъмурий муносабатда бошқарув муносабатлари пайдо бўлиши мумкин эмас. Зеро, фақат ижроия ҳокимияти субъектигина давлат иродаси ва манфаатларини юридик шаклда ифода этиш ваколатига эга. Яъни амалда унинг ўзи давлат ҳокимиятини ижро қўринишида амалга оширади.

Давлат бошқарувининг таркибий-функционал ифодаси *маъмурий-ҳуқуқий меъёрлар*да мустаҳкамланади. Ушбу меъёрларда маъмурий ҳуқуқнинг бошқарувчи роли бевосита ўз ифодасини топади.

Маъмурий-ҳуқуқий меъёрларнинг турлари:

1. Мақсадли вазифаси бўйича - бошқарувчи ва муҳофаза этувчи меъёрлар.

2. Таъсир кўрсатиш усули бўйича - мажбурловчи ва таъқиқловчи меъёрлар.

3. Амал қилиш четаралари бўйича: а) муайян ҳудудда амал қилувчи меъёрлар; б) фақат муайян шахслар доираси учун мажбурий меъёрлар; в) маҳкаманинг ички меъёрлари; г) умуммажбурий меъёрлар.

4. Юридик кучи бўйича - кўпроқ юридик кучга эга бўлган меъёрлар ҳамда камроқ кучга эга бўлган меъёрлар. Мазкур ҳолат ушбу меъёрларни қабул қилувчи давлат ҳокимияти қонунчилик органига боғлиқ. Чунинчи, вилоят органи томонидан қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Олий Мажлис қабул қилган қонунларга нисбатан камроқ юридик кучга эга бўлади.

5. Аҳамиятлилик даражаси бўйича - қонуний ва қонунга қўшимча меъёрлар. Агар улар қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган орган (Олий Мажлис) дан келиб чиқадиган бўлса қонуний ҳисобланади. Мабодо, маъмурий меъёрлар ижроия ҳокимияти органлари, меъёрий ҳужжатларида, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорларида акс этган бўлса - улар қонунга қўшимча меъёрлар ҳисобланади.

6. Умумлаштирилганлик даражаси бўйича - умумий ва махсус меъёрлар. Масалан, савдо қоидаларини бузиш - бу умумий меъёр, савдо қоидаларини ўқотар қурол савдоси билан бузиш эса - махсус меъёрдир. Умумий ва махсус меъёрлар бир-бирига мос келмай қолган тақдирда - махсус меъёр қўланади.

7. Ҳуқуқий режим характери бўйича - моддий ва процессуал меъёрлар. Маъмурий ҳуқуқнинг кўпчилик меъёрлари моддий меъёрлар ҳисобланади. Чунки улар маъмурий муносабатлар интироқчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуини юридик жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилади. Процессуал меъёрлар маъмурий ҳуқуқ моддий меъёрлари белгилаб берган ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш тартибини белгилайди.

Маъмурий ҳуқуқ меъёрлари таркиби ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари таркибига ўхшашдир (фараз, диспозиция, санкция). Бироқ, маъмурий ҳуқуқ меъёрлари ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Маъмурий ҳуқуқ меъёрларининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Ушбу меъёрлар икки ёқлама вазифага эга. Бир томондан улар ижро этиш ва амалда қўлланиш учун чоп этилади, иккинчи томондан эса - ҳуқуқий ижодкорлик жараёнининг ўзини бошқариш ва регламентлаш учун нашр этилади (чунончи, қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартибини, давлат ҳокимияти органларининг ваколат ва мақомини ва ҳ. к. ларни белгилаб берувчи меъёрлар).

2. Маъмурий ҳуқуқ меъёрлари, одатда, тўғридан-тўғри амал қилмайди, яъни улар принципиал характердаги ҳуқ-атвор умумий қоидаларидан иборат бўлади. Бу, улар маҳаллий характерга эга бўлган ҳамда ушбу меъёрлар қўлланиши керак бўлган бўлинмаларнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутувчи янада аниқроқ қонунга қўшимча ҳужжатлар воситачилигига муҳтож демакдир.

3. Маъмурий-ҳуқуқий меъёрлар энг аввало ижроия ҳокимияти субъектларига қаратилган ҳатти-ҳаракатлар қоидаларини ўзида акс этиради. Бу - мазкур меъёрлар соф «маҳкамачилик» моҳиятига эга деган гаидир. Улар ҳам алоҳида фуқароларга, ҳам шунингдек жамоат ташкилотларига қаратилган бўлиши мумкин. Бироқ, айнан ижроия ҳокимияти мақсадларини рўёбга чиқаришга йўналтирилганлиги билан ҳам маъмурий ҳуқуқ меъёрлари фуқаролар, жамият ва давлат ҳафсизлигини таъминлашга хизмат қилади ҳамда зарур фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш учун шарт-шароит яратади.

Маъмурий ҳуқуқ меъёрлари бир қанча усуллар билан амалга оширилади:

1. Ижро. Унинг моҳияти ҳуқуқий меъёрларда акс этган қоидаларни бажариш бўйича ҳуқуқ субъектларининг фаол ҳаракатларида ифодаланади (масалан, шаҳар транспортда йўлқира ҳақини тўлаш мажбурияти).

2. Риоя этиш. Риоя этишнинг мақсади субъектни таъқиқланган ҳаракатлардан тийиб туришдан иборат (мисол учун қизил чироқда кўчани кесиб ўтишнинг таъқиқланганлиги).

3. Фойдаланиш. Фойдаланишда ўзига берилган ҳуқуқдан фойдаланиш ёки фойдаланмаслиқни субъектнинг ўзи ҳал қилади (масалан, мабодо, фуқаро ов билан шугулланиш ҳуқуқига эга бўлса, у мазкур ҳуқуқдан фойдаланмаслиги мум-

киш, лекин у ўзининг ов қилиш ҳуқуқини бошқа бировга бериши мумкин эмас).

4. **Қўлланиш.** Бу усул ваколатли органлар (қонуний ҳуқуқли шахслар) томонидан амалдаги маъмурий метёрлар асосида юридик ҳуқуқли қарорларнинг қабул қилинишидан иборат (чунончи, газ ускунасида фойдаланиш қоидаларига риоя этмаганлик учун шаҳар газ хўжалиги хизмати қоидабузарларга нисбатан жазо чорасини қўлланиш ҳуқуқига эгадир).

Маъмурий ҳуқуқ метёрлари уларнинг таъсир кучи йўналтирилган барча шахслар учун мажбурийдир. Маъмурий ҳуқуқ метёрларига риоя этилмаган тақдирда маъмурий жавобгарлик юзага келади.

3. Маъмурий ҳуқуқбузарлик намоён бўлиши билан **маъмурий жавобгарлик** кучга киради. **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** - бу жамоат тартибига тажовуз қилувчи тайриҳуқуқий, айбони (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида) **маъмурий қонунчилик** (масалан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси) билан таъқиқланган ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан иборат. Ўзбекистон Республикасида маъмурий жавобгарлик фуқароларга нисбатан 16 ёшга тўлгандан бошлаб кучга киради (маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 13-моддаси). 16 ёшгача бўлган шахслар учун ҳуқуқбузарнинг ота-онаси ёки васийси жавобгарликка тортилади. Ун олти ёшдан ун саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан Вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар тўғрисидаги низомда назарда тутилган чоралар қўлланилади.

Ҳарбий хизматчилар ва ИИБ ходимлари қатор ҳолатларда маъмурий ноҳўя иш учун маъмурий жавобгарликка тортилмай, интизомий жавобгарликка мустаҳиқ этилади. Лекин шу билан бирга, «мазкур шахслар йўл ҳаракати қоидаларини, ов қилиш, балиқ туғиш ва балиқ заҳираларини сақлаш қоидаларини, божхона қоидаларини бузганликлари учун умумий асосларда маъмурий жавобгар бўлади. Юқорида кўрсатилган шахсларга нисбатан маъмурий қамоққа олиш чоралари қўлланилиши мумкин эмас. Муддатли хизматдаги ҳарбий хизматчиларга жарима солиниши мумкин эмас¹.

Маъмурий ҳуқуқ айбсиз айбдор деб аталувчи тушунчани ҳам кўзда туғади. Мисол учун агар автокорхона ҳайдовчиси йўл-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси. "Адолат". Тошкент. 1999 й. 10-бет.

транспорт ҳодисасини содир этишда айбдор деб эътироф этиладиган бўлса, шу корхона раҳбари маъмурий жавобгар бўлади.

Лекин, шунга қарамай, қуйидаги ҳолатларда маъмурий жавобгарлик қўлланилиши мумкин эмас:

- зарур муҳофаза чегараларига риоя этилганда;
- охири заруратда (мазкур ҳолатда шахс маъмурий жавобгар бўлмайди, лекин учинчи шахслар олдидagi моддий жавобгарликдан озод этилмайди);

- ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда шахс ақли порасолик ҳолатида бўлганда;

- агар ҳуқуқбузарлик келтирган зарарли оқибатлар арзимас бўлса ёки умуман зарар келтирмаган бўлса (йўл ҳаракати қоидаларининг бузилиши бундан мустасно);

- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни қараб чиқиш учун жамоат ташкилотларига (меҳнат жамоаларига, фуқаролар йиғинига, маҳаллага ва ҳ. к. ларга) топширилганда.

Ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар маъмурий жавобгарликка умумий асосларда тортиладилар. «Иммунитетга эга бўлган шахсларга нисбатан ушбу Кодекснинг Ўзбекистон Республикаси қатнашчи бўлган халқаро шартномалар ва битимларга зид бўлмаган қисми қўлла-нилади»ган ҳолатлар бундан мустасно.

Маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик мезони чораси ҳисобланади.

Маъмурий жазо турлари:

1. Жарима - бу маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан давлат фойдасига ундириладиган пуллик жазо чораси. Жариманинг миқдори маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун эса бу ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтдаги белгилаб қўйилган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Жариманинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг эъликлдан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса - ундан бир қисмидан кам булмаслиги керак.

Жариманинг энг кўп миқдори энг кам иш ҳақининг беш бараваридан, мансабдор шахсларга эса - ўн бараваридан ошмаслиги керак. Фақат қонунларда кўзда тутилган айрим ҳоллардаги у фуқароларга нисбатан энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача

ва мансабдор шахсларга нисбатан - ун беш бараваригача бўлган миқдорни ташкил этиши мумкин¹.

2. Ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш - ҳуқуқбузарлик қуроли бўлган ашёни мажбурий равишда олиб қўйилдан иборат бўлган маъмурий жазо чораси. Олиб қўйилган ашё сотилиб, ундан тушган пул сотиш учун кетган харажатларни чегириб ташлаган ҳолда эгасига қайтарилади. Масалан, ов милтиғи, агар уни сақлашга рухсатнома бўлмаса - шундай йўл билан олиб қўйилади. Бироқ, мазкур маъмурий жазо чораси овчилик асосий тирикчилик манбаи бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

3. Мусодара қилиш - маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли бўлган ашёни мажбурий тарзда пулини тўламай давлат мулкига айлантиришдан иборат. Ушбу жазо чораси туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан қўлланилади. Бунда фақат ҳуқуқбузарнинг мулки бўлган ашёгина мусодара қилиниши мумкин.

Ўқотар қуроллар ва ўқ-дориларни, бошқа ов қуролларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбаган қўлланилиши мумкин эмас (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг 27-моддаси).

Мусодара қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 53-моддасининг «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин» деган қисмга мувофиқ амалга оширилиши керак².

4. Махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш) туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан уч йилгача муддатга қўлланилади ва бу муддат 15 кундан кам бўлиши мумкин эмас.

Ногиронлиги сабабли транспорт воситаларидан фойдаланиладиган шахсларга транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилиши мумкин эмас, транспорт воситаларини алкоголь ичимликлардан, гиёвандлик воситаси таъсиридан маст бўлган ҳолда ёки ўзгача маст бўлган ҳолда бошқариш ҳоллари, шунингдек ўзлари илгирокчи бўлган

¹ Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси. "Адолат". Тошкент. 1999 йил. 13-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент. 1992. 19-бет.

йул-транспорт ҳодисалари содир этилган жойдан кетиб қолиш ҳоллари бундан мустасно.

Асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш чораси қўлланилиши мумкин эмас. (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг 28-моддаси)¹

5. Маъмурий қамоққа олиш - жиноятларга яқин ҳуқуқбузарликларга ёки такрорий қўпол маъмурий ҳуқуқбузарликларга нисбатан қўлланилади. Энг кўп муддат - ўн беш суткагача, лекин фавқуллодда ҳолат тартиби шароитида жамоат тартибига тажовуз қилганлиги учун ўттиз суткагача муддатга қўлланилади.

Маъмурий қамоққа олиш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан тайинланади.

Маъмурий қамоққа олиш: а) ҳомиладор аёлларга; б) уч ёшгача боласи бўлган ёки боласини 14 ёшгача ёлғиз тарбиялаётган аёлларга; в) 18 ёшга тулмаган шахсларга; г) I ва II гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Қонун ҳужжатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун ажабий фуқароларни ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тарзда чиқариб юбориш назарда тутилиши мумкин (МЖКнинг 23, 29-моддалари)².

Маъмурий жазоларни **маъмурий олдинги олиш чоралари**дан фарқлиқ билиш керак. Улар маъмурий жазони қўлланишдан олдин қилинади ва ҳуқуқбузарликни тўхтатиб қолишга йўналтирилади.

Маъмурий ҳуқуқда шунингдек **маъмурий тутиб туриш** деб аталган тадбириий чора ҳам кўзда тутилади. Бу жазо чораси бўлмай, фақат иш юз берган ҳолатни аниқлаш ёки тутиб турилган киши шахсини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Одатда, жиноят содир этганликда гумон қилинаётган шахслар ёхуд вазият тақозоси билан у ёки бу ғайри ҳуқуқий кирдикорларга араланиб қолганлар маъмурий тутиб туришга мустаҳиқ этилади. Тутиб туриш билан биргаликда текширув ва камида икки кишидан иборат ҳолис гувоҳлар ишгиرويкида албатта далолатнома тузган ҳолда тутиб турилган киши буюмлари текширувдан

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс. "Адолат", Тошкент, 1999 й. 14-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс. "Адолат". Тошкент, 1999 й., 12-бет.

ўтказилади. Маъмурий жазони қўлланиш судланганликни келтириб чиқармайди ҳамда ишдан бўшатишга олиб келмайди. Маъмурий жазо қўлланилган шахс белгиланган муддат давомида жазо чораси бор шахс ҳисобланади. Давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органларининг мансабдор шахслари маъмурий жазони қўлланишлари мумкин.

Умумий хулосалар. Маъмурий ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутadi. Агар Конституциявий ҳуқуқ давлат механизми фаолиятининг асосий тамойилларини ўрнатадиган бўлса, маъмурий ҳуқуқ эса ушбу механизмни ҳаракатга келтиради, ижроия ҳокимияти органларининг мавжуд тизимини бевосита мустаҳкамлайди, ички бошқарув соҳасида давлат фаолиятини ва ушбу фаолиятдан келиб чиқадиган ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги юридик муносабатларни мувофиқлантиради. Маъмурий ҳуқуқ шахс ҳуқуқларини мустаҳкамлайди, фуқароларга мансабдор шахслар зуравонлигидан муҳофаза этиш кафолатларини беради, давлат органлари фаолияти устидан назорат ўрнатади.

Бизнинг республикамызда ушбу масалаларга жуда катта аҳамият бериб келинмоқда. Мазкур муаммолар Олий Мажлисининг қарийб барча сессиялари кун тартибида турганлиги, Президентимизнинг кўплаб асарлари уларга бағишланганлиги бунинг ёрқин далили бўла олади. Шунга қарамай, иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг биринчи сессиясида «маъмурий соҳада амалга ошириляётган ислохотларнинг самарадорлигини кучайтириш» зарурати тўғрисидаги масала яна кўтарилади. Президент Ислам Каримов, «бугунги кунда мамлакатимизда маъмурий бўлиниш ва ҳокимият тузилмалари бошқарувининг етарли даражада ихчам тизимини ишлаб чиқилди. Уларнинг юқоридан қуйига ва ўзаро муносабатлари тартиби белгиланди», деб таъкидлаш, шу билан бирга, - дея яна таъкидлади Президент, - марказда ва жойларда амалдаги бошқарув тизимининг ҳар бир бўғини ўз вазифаси, ваколатлари ва масъулиятини яхши ва чуқур англайдиган, уни юқори малака билан бажарадиган яхлит самарали механизм сифатида фаолият курсата олмаётганини ҳам тан олинч керак»¹.

¹ Қаранг: Президент Ислам Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. "Халқ сўзи" газетаси, 2000 йил, 3 январ сони.

Албатта, бунинг сабаблари қўп. Улардан бири шундаки, «маъмурий-бўйруқбозлик тизими шароитида суяғи қотган ижрочилар қарор қабул қилишда мустақил, масъулиятни зиммасига олган ҳолда фаолият ва ташаббус кўрсата олмаяпти. Улар ҳамон юқоридан кўрсатма кутиб ўтириш одатидан халос бўлолмаяпти».

Айни пайтда, давлат бошқаруви органлари тизимида, давлат маҳкамасининг бостириш ва мажбурлов органи сифатидаги функцияларини кучайтиришда ваколатларнинг ҳалдан ташқари бир жойда тушланиб қолганлиги ҳақида кетаяпти, деб ўйлаш хато бўларди. Аксинча, тап «демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сийсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш тadbиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бериш»¹ ҳақида кетаяпти.

Бу гоят табиийдир. Жаҳондаги бирон-бир давлат самарали бошқарувга эга бўлмай яшай олмаслиги яхши маълум. Қонушларга оғишмай риоя этувчи, шу қонушларга итоаткор фуқаролар онгига ўз иродаларини етказар экан, давлат ҳокимияти қанчалик кучли бўлса, ижроия органлари қанчалик ишонч ва малака билан ҳаракат қилишса - давлат шунчалик қудратли бўлишини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Мана шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти ўша сессияда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтганди: «Биз давлат тузилмалари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларидаги ноҳуш ҳолатлар - аҳоли кўз ўнгиде ҳокимиятни обрўсизлантираётган порахўрлик, таъмагирлик ва коррупция кўринишлари билан бундан буён асло муроса қила олмаймиз.

Биз бундай иснод келтирувчи ҳолисаларга қарши бутун жамият билан биргаликда кескин курашмоғимиз даркор»².

Таянч сўзлар

Маъмурий ҳуқуқ, маъмурий жавобгарлик, маъмурий ҳуқуқ муносабатлари, маъмурий ҳуқуқ метёрлари.

¹ Қаранг: Президент Исрол Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясидаги маърузаси. "Халқ сўзи" газетаси. 2000 йил. 23 январ сони.

² Қаранг: "Халқ сўзи" газетаси. 2000 йил 23 январ сони.

Қайтариш учун саволлар

1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, предмети, усуллари ва манбаълари ҳақида.
2. Маъмурий ҳуқуқ тамойиллари ва субъектлари.
3. Маъмурий ҳуқуқ тизими, муносабатлари ва тавсифи.
4. Маъмурий ҳуқуқ меъёрлар турлари ва уларнинг узига хос хусусиятлари ҳақида.
5. Маъмурий жавобгарлик ва жазо турлари ҳақида.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992 й.
2. И. А. Каримов. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида, Т., 1999 й.
3. И. А. Каримов. Ўзбекистон Миллий мутақиллик, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура, Т., 1996 й.
4. И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусафасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997 й.
5. И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга нигилмоқда, Т., 1999 й.
6. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси. «Адолат», 1999 й.
7. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳар томонлама камол топган авлод — Ўзбекистон тараққиётининг асоси. Т., 1997 й.
8. Х. Р. Алимов. Маъмурий ҳуқуқ, дарслик, Т., 1995 й.
9. У. Тожионов. Государственная служба: истоки, проблемы, решения. Т., 1996 й.
10. В. С. Четверкин. Административная право. Учебная пособия. М., 1998 й.
11. Административное право Республики Узбекистан, Т., 1999 й.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

7-МАВЗУ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

Режа:

1. *Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва усули.*
2. *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати тушунчаси ва турларга бўлиниши.*
3. *Юридик шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари сифатида.*
4. *Фуқаролик ҳуқуқида битимлар тушунчаси, уларнинг турлари, шакллари ва ҳақиқийлик шартлари.*

1. Фуқаролик ҳуқуқи - ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, у ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ўртасида тенглик, хоҳиш-ирода мухторийлиги (автоном) ва мулкий мустақиллик асосларида юзага келадиган мулкий муносабатлар ҳамда улар билан боғлиқ шахсий помулкий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик ҳуқуқи узоқ тарихга эга. Рим ҳуқуқи давларида-ноқ у ёки бу ашё хусусида субъектлар ўртасидаги муносабатларни белгилаб берарди. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқини «ашёвий» ёхуд «цивил» ҳуқуқи деб ҳам аташади. Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ тизимида муҳим мавқега эга бўлиб, алоҳида роль ўйнайди. Масалан, меҳнат, oilавий, табиатни муҳофаза этиш ва мулк билан боғлиқ бошқа муносабатларни вужудга келган муносабатларни у ҳуқуқ соҳалари тўлиқ асосда тартибга сола олмаслик ҳолатлари вужудга келса, бундай ҳолларда Фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари қўлланилади.

Ҳуқуқ субъектининг аниқ бир буюмга алоқаси моҳиятини аниқловчи, ашёнинг (мулкнинг) бир хил шахслардан бошқаларга ўтишини тартибга солувчи, фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларини тузиш ва улар бўйича олинган мажбуриятларни бажариш қоидаларини белгиловчи, шунингдек етказилган мулкий ва маънавий зарарни қоплаш тартибини кўрсатиб берувчи ижтимоий муносабатларнинг жуда кенг доираси фуқаролик-ҳуқуқининг предмети бўлиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи метёрлари билан бошқариладиган ижтимоий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

1. Мулкнинг аниқ шахсларга тегишлилиги ёки мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши, ёхуд ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва бошқа ҳаракатлар билан боғлиқ мулкীয় муносабатлар.

2. Номулкীয় характерга эга бўлган мулк, қиймат, эквивалент билан боғлиқ бўлмаган шахслардан бошқа шахсларга «ўтказиб ва бериб бўлмайдиган» шахсий ҳуқуқীয় муносабатлардан иборат.

Бу ҳуқуқীয় муносабатларга асосан шахснинг ор-номуси, виждони, шайни, қадр-қиммати ва баҳоланиши ниҳоятда мураккаб бўлган ижтимоий муносабатлардир.

Юқоридаги ҳолатларга кўра мулкীয় муносабатлар ўзи ҳам икки гуруҳга бўлинади:

- мулкীয় муносабатлар (ашёвий ҳуқуқлар) га;
- мажбуриятли муносабатлар (шартномалар асосида).

Мулкীয় муносабатлар мулк эгаси томонидан бошқа шахслар иштирокисиз мустақил равишда амалга оширилади. У шахсларда муайян мол-мулкка эгаллик ҳуқуқининг мавжудлиги ёки мол-мулкнинг унинг эгалари бўлмаган шахслар қўлига қонунсиз равишда ўтиб қолишениги ҳамда ундан виндикацион даъво асосида ўзининг дастлабки эгасига қайтарилиши лозим эканлиги муносабати билан юзага келади. Биринчи ҳолатда мулкীয় муносабатлар **мутлақ моҳиятга** эга бўлади. Чунки муайян мулк эгасига шу мулкнинг эгаси бўлмаган шахсларнинг чекланмаган доираси қарама-қарши туради. Бошқача қилиб айтганда, булар бошқа шахснинг мулкка эгаллик ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва унинг амалга ошишига тўсқинлик қилмаслик мажбурияти зиммаларида бўлган бошқа барча субъектлардир.

Мажбуриятли муносабатлар камида икки шахс иштирок этган жойдагина юзага келади. Кўп ҳолларда улар мулкни қайта тақсимлаш ёки фаолияти натижаларини алмашиш жараёни билан боғлиқ бўлади. Мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ мажбуриятли муносабатлар турли асосларга кўра юзага келиши мумкин. Мажбуриятли муносабатларнинг энг салмоқли гуруҳи фуқаролик-ҳуқуқীয় битимлари (мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар тўғрисида шартномалар) тузиш асосида вужудга келади.

Бир шахснинг бошқасига зарар етказиши оқибатида, шунингдек асоссиз (яъни, етарли даражада қонуний асосларга эга бўлмай) мулкни сотиб олиш ёки туланиш натижасида юзага ке-

ладиган муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг аксариятини ташкил этади. Мулкни меросга қолдириш билан боғлиқ муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг махсус гуруҳини ташкил қилади. Мулк бир шахсдан бошқасига мерос тартибида ё қонун асосида, ёки васиятнома бўйича ва фақат мерос қолдирувчининг вафотидан сўнггина ўтиши мумкин.

2. Шахсий номулкий муносабатлар гарчи иқтисодий мазмунини йўқотган бўлса-да, бироқ айни пайтда мулкий муносабатлар билан боғлиқдир. Шахсдан ажралмас номолдий неъматлар шахсий номулкий муносабатлар бўлиб майдонга чиқади.

Шахсий номулкий муносабатлар қўйидагиларга бўлинади:

а) бевосита мулкий муносабатлар билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар (масалан, муаллифнинг сабаб асарига эгаллик ҳуқуқи ёки ихтирочи ўзига молддий мукофот туланиши ҳақидаги масаланинг ҳал этилишини кўзда тутати);

б) мулкий муносабатлар билан бевосита боғланмаган, лекин барибир мулкий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган шахсий номулкий муносабатлар (чунончи, қалрқиммати, шайини ерга уриш, ишдаги обрўсини тукиш, маънавий зарар етказиш ва ҳ. к. билан боғлиқ муносабатлар).

Шуни таъкидлаш жоизки, бевосита мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқи фақат ҳимоя қилади, ҳамда тартибга солади.

Фуқаролик ҳуқуқининг бошқаруви усули - фуқаролик ҳуқуқи тамойилига асосланган ҳамда давлат томонидан белгиланган мулкий ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларга таъсир кўрсатиш усуллари йиғиндисидан иборат.

Фуқаролик-ҳуқуқий бошқарув усулининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Фуқаролик муомаласининг барча иштирокчилари ҳуқуқнинг эркин ва мустақил субъектлари деб эътироф этилади. Бу уларга қонун билан таъқиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиш имкониятини туғдиради. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги уларнинг ҳаракатларига (агар улар раъиқонуний бўлмаса) ҳеч ким (давлат ҳам, ўзаро шартнома тузган икки тарафнинг ҳар бири ҳам, учинчи томон ҳам) аралаша олмаслигида намоён бўлади.

2. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг сонидан қатъий назар, улар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган икки томонга бўлинадилар. Турли томондан қатнашувчи фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бир хил

ҳажмдаги ваколатларга эга бўлмасликлари мумкин (масалан, фуқаро давлат билан ёки бир қанча ташкилотлар билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришини мумкин). Бироқ, бунда *тарафларнинг юридик тенглиги тамоийли* амал қилади.

Аммо фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига киришадиган пайтда ҳуқуқ субъекти сифатида статус нуқтаи назаридан тенг бўлиб қатнашадилар, аммо мулкий муносабатлар бўйича улар тенг эмаслиги тамоийлига асосланадилар.

3. Томонлар ўртасида пайдо бўладиган мунозарали масалалар ўзаро келишини асосида, агар бундай шартлашувга келина олмаган тақдирда - фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини ҳал этувчи мустақил бўлган органлар (умумий юрисдикцияга эга бўлган судлар, ҳужалик судлари ва ҳакамлар суди ҳ. к.) томонидан ҳал этилиши мумкин.

4. Мулкий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг салмоқли қисмини ташкил этганлиги угул *фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, яъни мулкий жавобгарлик асосий урини эгаллайди*.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тарғибга солувчи бутун қонунчилик мажмуи *фуқаролик ҳуқуқининг манбалари* бўлиб майдонга чиқади. Ҳеч шубҳасиз, бунда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси етакчи роль ўйнайди. Чунончи, унинг 36-молдасида, «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли», дейилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 ва 27-молдалари шахни, қадр-қиммати, хусусий ҳаётининг шахсий дахлсизлиги, ёзинималар сири каби маънавий қадриятлар юзага келадиган шахсий номулкий муносабатларни бошқариш асосларини белгилаб беради¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси: 1995 йил 21 декабрдаги № 163-1-биринчи қисм; 1996 йил 29 августдаги № 256-1-иккинчи қисмдан иборат Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси фуқаролик ҳуқуқининг асосий манбаси ҳисобланади.

Кодекслаштирилган метёрий ҳужжатлардан ташқари, қонунлар, Ҳукумат қарорлари ва Президент Фармонлари бошқаришга йўналтирилган метёрларни узида аке эттирган барча норматив ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқи манбаларига киради.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқининг барча манбалари биргаликда фуқаролик қонун ҳужжатларини ташкил этади. Фуқаролик қонун ҳужжатлари айнан шу маънода тушунилиши

¹ Қарағи: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент. 1992, 11-14-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 3-моддасида ўз ифодасини тошган. Унда шундай кўрсатиб ўтилади: «Фуқаролик қонун ҳужжатлари ушбу Кодекдан, ушбу Кодекс 2-моддасининг биринчи, тўртинчи, бешинчи қисмларида кўрсатилган муносабатларни тартибга солувчи бошқа қонунлар ҳамда қонун ҳужжатларидан иборат»¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик қонун ҳужжатлари меъёрлари Фуқаролик кодексига мос бўлиши керак (ФКнинг 3-моддаси).

2. Фуқаролик қонун ҳужжатлари орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар амалга киритилгандан кейин вужудга келган муносабатларга нисбатан қўлланилади.

Қонун, у амалга киритилгунга қадар, вужудга келган муносабатларга қонунида тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина тадбиқ этилади (ФКнинг 4-моддаси).

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 5-моддаси қонунга ўхшашлиги бўйича фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашга ижозат беради. Қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаган ҳолларда тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий моҳияти ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги) га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

4. Иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар (яъни, тадбиркорлик фаолиятининг бирон-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган хулқ-атвор қонидаси) фуқаролик қонун ҳужжатларига зид бўлмаган тақдирда қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси).

5. Агар халқаро шартномада ёки битимда фуқаролик қонун ҳужжатларидагига қараганда бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади (ФКнинг 7-моддаси).

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг барча тармоқларига хос умумий характердаги функцияларни бажаради. Уларга, жумладан, қўйидагилар кириди:

- жамиятдаги конкрет ҳаракатларни тартибга солиш;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Биринчи ва иккинчи қисмлар. Тошкент. 1996. 5-6-бетлар.

- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;
- фуқаролар ва юридик шахсларнинг жамият учун ижобий ҳатти-ҳаракатларини фаоллаштириш;
- ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурлов моҳиятига эга бўлган чораларни қўллаш ва бошқа функциялар.

Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқи яна махсус функцияларни ҳам бажаради:

- жамиятдаги цивилизацияланган иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш;
- мулкӣ ва айрим номулкий ҳуқуқларни муҳофаза этиш;
- мулк шакллари хилма-хиллигини ҳуқуқӣ жиҳатдан тенглик асосида мустаҳкамлаб қўйиш ва уларни барабар юридик ҳимоя қилиш.

Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидан, шу жумладан, бўйсунуш ва ҳисобдорлик тамойили асосига қурилган маъмурий ҳуқуқдан асосий фарқи шундан иборатки, фуқаролик ҳуқуқи бирон-бир давлат мажбурловисиз фуқаролик муомаласи иштирокчиларига таъсир кўрсатишнинг юридик механизмига эга.

2. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат - иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиблари бўлган ҳамда фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатлардир. Шундан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатга мулкӣ ва айрим номулкий шахсий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли, мустақил субъектларининг юридик боғлиқлиги деб қараш керак бўлади. Бу боғлиқлик уларда субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлигида ҳамда шу ҳуқуқ ва мажбуриятларни бузувчиларга нисбатан мулкӣ ҳарактердаги давлат-ҳуқуқӣ мажбурлов чораларини кўриш имконияти таъминланганида ўз ифодасини топади. Одатда, фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатлари уларда қатнашувчи шахслар хоҳиш-иродаси билан вужудга келади. Шартнома фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларининг пайдо бўлиши учун типик асосларидан бири ҳисобланади. Лекин, баъзан, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат унинг иштирокчилари хоҳиш-иродаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келиши воқеалари ҳам учраб туради. Масалан, бир шахснинг бошқасига зарар етказиш ҳолати.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатининг асосий хусусияти унинг иштирокчиларининг юридик тенглигидан иборат. Мабодо, бундай тенглик бўлмас экан - фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатнинг ўзи ҳам бўлмайди. Фуқаролик муносабатидан у бошқа (маъму-

рий, меҳнат ва шу каби) ҳуқуқий муносабатларга айланиб кетади. Масалан, агар фуқаро маҳаллий ҳокимиятдан квартира со-тиб оладиган бўлса, унда тарафлар юридик жиҳатдан тенгдир-лар ва, демак, мазкур ҳуқуқий муносабат - фуқаролик-ҳуқуқий муносабатига киради. Бироқ, агар фуқаро квартирани маҳаллий ҳокимиятдан шундай оладиган бўлса, бу энди маъмурий-ҳуқуқий муносабатга киради ҳамда у тарафларнинг юридик тенгсизлиги тамойили асосига қурилади ва уларнинг бири бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат таркиби: а) ҳуқуқий муносабат иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларидан; б) ҳуқуқий муносабат объектларидан; в) ҳуқуқий муносабат субъектларидан иборат.

Ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиларининг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари унинг мазмунини ташкил этади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда бир тараф *қонуний ваколат эгаси* бўлса, бошқаси - *мажбур тараф* бўлади.

Субъектив ҳуқуқлар - бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектининг ижозат берилган хатти-ҳаракати мезони бўлиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектлари унинг доирасида ўзларига бериб қўйилган ҳуқуқлар қўламадан фойдаланишнинг потенциал имкониятларига эга бўладилар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъекти эга бўлган ҳуқуқлар доираси **қонуний ҳуқуқчилик** дейилади.

Қонуний ҳуқуқчилик уч гуруҳга бўлинади:

1. Талаб қилиш қонуний ҳуқуқчилиги - мажбур тарафдан ўзига юкланган мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш имконияти.

2. Ўз ҳаракатлари учун қонуний ҳуқуқчилик - у ёки бу юри-дик аҳамиятга молик ҳаракатларни мустақил содир этиш имко-нияти.

3. Ўзини ҳимоя қилишга қонуний ҳуқуқчилик - суд органла-рига бузилган субъектив ҳуқуқини тиклаш мақсадида ва ҳуқуқбузарга нисбатан давлат-мажбурлов чорасини қўллашни талаб қилиб мурожаат этиш имконияти.

Албатта, ҳар уччала қонуний ҳуқуқчилик бирданига бир ҳуқуқий муносабатда мавжуд бўлиши мутлақо шарт эмас.

Субъектив мажбуриятлар - бу фуқаролик-ҳуқуқий муносаба-ти субъектининг тегишли хатти-ҳаракатлари мезонидир. Аниқ хатти-ҳаракатларни содир этиш зарурати ёки қандайдир хатти-

ҳаракатларни содир этишдан тийилиб туриш зарурати субъектив мажбуриятнинг мазмуни-моҳиятини ташкил этади.

Мажбуриятларнинг икки хили мавжуд:

1. Пассив хилдаги мажбуриятлар фуқаролик-ҳуқуқий таъқиқлардан вужудга келади ва қонуний ҳуқуқли тараф ёки давлат манфаатларига зарар келтирувчи ҳаракатларни содир этишнинг юридик мумкин эмаслигини билдиради.

2. Фаол хилдаги мажбуриятлар ижтимоий фойдали хатти-ҳаракатларни содир этишга уйдандан иборат. Одатда уларда мулкни тошириш ёки муайян ишларни бажариш ва ҳ. к. ларни содир этиш талаби ўз ифодасини топади. Мажбур тараф учун улар қонуний ҳуқуқли тараф манфаатлари йўлида ҳаракат қилиш заруратини англатади. Зеро, бу ҳаракатлар мажбурий чоралар ёки бажармаганлик учун жазо билан таъминланиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат мазмуни деб, субъектлар томонидан кириштирилган муносабат натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқ ва бурчларнинг йиғиндисига айтилади. Юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуқий муносабат мазмуни икки қисмга бўлинади, яъни **умумий мазмун** ва **субъектив ҳуқуқ ва бурчга** бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари - булар мазкур ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишига сабаб бўлган, ушбу ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари йўналтирилган нарсалардир ёки ҳаракат нимага қаратилаётган бўлса, ҳамда нималар асосида вужудга келган бўлса, бу муносабатлар объект деб аталади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 81-моддасида фуқаролик ҳуқуқи объектларининг турлари қуйидагича санаб ўтилган: «... ашёлар, шу жумладан пул ва қимматли қорғозлар, бошқа буюмлар, мол-мулк, шу жумладан мулкӣ ҳуқуқлар, ишлар ва хизматлар, ихтиролар, саноат намуналари, фан, маданият, санъат асарлари ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, шунингдек шахсий номулкий ҳуқуқлар ва бошқа моддий бойликлар қиради»¹.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Номулкий объектлар - булар ижодий фаолият натижалари, ахборотлар, шунингдек, шахсий номулкий неъматлар. Интеллектуал меҳнат натижалари, дастурий таъминлаш, ихтиро ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Тошкент, 1996, 47-бет.

санъат асарларига муаллифлик ҳуқуқи ва ҳоказолар ижодий фаолият натижаларига кирази. Шахсий нсъматларга шаъни, қадр-қиммат, ишдаги обрӯ, етказилган маънавий зарарни қолган ва бошқалар кирази.

2. Мулкый объектлар - булар конкрет ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар, ишлар, хизматлар, шунингдек мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Шуни таъкидлан жоизки, «мулк» атамаси фуқаролик ҳуқуқида икки хил маънода қўлланилади. Биринчидан, конкрет ашёга нисбатан. Иккинчиси, моддий нсъматларнинг бутун мажмуига нисбатан қўлланилади (ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар ва шу кабиларга нисбатан, мисол учун Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 93-моддаси ҳайвонларни ҳам мулклар сирасига киритади). Бундан ташқари, айрим ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи ҳам мулк сирасига кирази. Масалан, ворисга мулкни мерос қилиб қолдиришда қарзларни қайтариб олиш ҳуқуқи ҳам айнан қарзларни тўлаш мажбурияти сингари ворисга ўтади. Моддий нсъматларнинг ҳаммаси ва талаб қилиш ҳуқуқларининг ҳаммаси *мулк активини* ташкил этади. Мулк таркибига кирувчи қарзлар *мулк пассиви* ҳисобланади.

Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқида ашёни тор маънода (яъни конкрет ашё сифатида) тушунишдан ташқари бошқа - ашёнинг кенгайтирилган тушунчаси ҳам мавжуд. Кенгайтирилган маънода тушунини мазкур тушунчага универсал юридик категория мақомини беради. «Бундай ҳолатда «ашё» деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келишига сабаб бўладиган моддий дунё ашёларининг ҳаммаси тушунилади. Ашёларни сотиб олиш, фойдаланиш ёки уларни мусодара қилиш жараёнида қонун чиқарувчи субъектларнинг муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Бу ашёларнинг ҳуқуқий режими» деб аталади»¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (86-модда) га мувофиқ ашёларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин:

1. Хусусий аломатлари ва ўзига хос турлари билан белгиланган ашёлар. Алоҳида, фақат ўзигагина хос, уни бир хил ашёлар орасидан ажратиб турадиган ва шу тариқа хусусий аломатларга эга бўлган ашё **хусусий аломатлари билан белгиланган ашё** ҳисобланади. Бундай ашёлар сирасига ноёб, ўзига хос як-

¹ Қарағ: Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правоведение. М., 1999, с.77.

каю ягона, бир дона бўлган ашёлар, шунингдек муайян усул билан ажратиб қўйилган ашёлар (муҳр босиш, алоҳида белгилар тушириш, рақам бериш ва шу кабилар) киради.

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлардир.

Бир турдаги ҳамма ашёларга хос аломатларга эга бўлган ҳамда сони, оғирлиги, ўлчови ва шу кабилар билан белгиланадиган ашёлар **турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар** ҳисобланади (ФКнинг 87-моддаси).

2. Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини йўқотмайдиган ашё бўлинадиган ашё ҳисобланади.

Бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашёнинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФКнинг 88-моддаси).

3. Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар. Бир бор фойдаланиш натижасида йўқ бўлиб кетадиган ёки дастлабки ҳолатида мавжуд бўлмай қоладиган ашёлар (хом ашё, ёқилғи, озиқ-овқат маҳсулотлари ва ҳоказолар) *истеъмол қилинадиган ашёлар* ҳисобланади.

Қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган, бунда ўзининг дастлабки ҳолатини узоқ вақт давомида сақлаб қоладиган ҳамда аста-секин емирилиб борадиган ашёлар (бинолар, ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ. к.) *истеъмол қилинмайдиган ашёлар* деб эътироф этилади (ФКнинг 89-моддаси).

Асосий ва мансуб ашёлар. Фойдаланиш туфайли вужудга келадиган муносабатларнинг моҳияти билан бошқа ашё (мансуб ашё) га боғлиқ мустақил ашё *асосий ашё* ҳисобланади.

Асосий ашёга хизмат қилиши керак бўлган ва у билан умумий хўжалик вазифаси орқали боғлиқ ашё *мансуб ашё* дейилади (ФКнинг 90-моддаси).

Мураккаб ашёлар. Яхлит бир бутунни ташкил этадиган турли хил ашёлардан иборат ашё умумий вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган бўлса, улар *мураккаб ашё* ҳисобланади (масалан, мебел гарнитури).

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари орасида *қимматли қоғозлар* алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 96-моддаси қимматли қоғозлар турлари рўйхати келтирилади. Бунда мазкур рўйхат очик - ош-

кора рўйхатдир. Чунки реал иқтисодиётда қимматли қоғозларнинг бир хил турлари йўқолиб, бошқалари пайдо бўлиб туриши мумкин. Вексель, чек, акциялар, давлат облигациялари, депозит ва жамғарма сертификатлари қимматли қоғозларнинг энг кенг тарқалган турлари ҳисобланади.

«Мулккий ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий рек-визитларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи ҳужжатлар қимматли қоғозлар ҳисобланиб, уларни тақдим этган тақдирдагина мазкур ҳуқуқларни амалга ошириш ёки бошқа шахсларга бериш мумкин бўлади.

Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томо-нидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади»¹.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъектлари - ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслардир. Қўйиладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўлишлари мумкин:

- жисмоний шахслар;
- юридик шахслар;
- ўз органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари тимсолида давлат.

Рўйхатнинг охиридан ўрин олган субъектлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъектлари сифатида майдонга чиқар экан, ўзига хос иккита хусусиятга эга: 1) улар ҳокимият вако-латларига эга, яъни қонун ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни қабул қилиш ҳуқуқига эга; 2) ўзлари томонидан мулк ҳуқуқига ҳўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида таш-кил этилган юридик шахсларга мустаҳкамлаб бериб қўйилган мулкдан, шунингдек, фақат давлат ёки муниципал мулкчилиги-да туриши керак бўлган мулкдан ташқари мулкка эгаллик ҳуқуқи асосида улар ўзларига тегишли мулк юзасидан ўз мажбуриятла-ри бўйича жавоб берадилар.

Жисмоний шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар киради (ФКнинг 16-моддаси).

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъекти бўлиш учун ҳуқуқий *объектчиликка* эга бўлиш керак. Унинг мазмуни ҳуқуқий *лаёқати* ва муомала лаёқати тушунчалари орқали очилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий лаёқати - бу фуқаролик ҳуқуқ ва мажбу-риятларга эга бўлиш лаёқатидир. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Тошкент, 1996, 51-бет.

тутилган пайтдан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди (ФКнинг 17-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси барча фуқароларининг ҳуқуқ лаёқати тенг равишда эътироф этилади. Уни чеклашга фақат қонунда белгиланган тартибдагина йўл қўйилиши мумкин. Чунинчи, жиноят қонуни жиноятнинг муайян турини содир этиб судланган кишиларга фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш ҳуқуқини таъқиқлаш (чеклаш) ни назарда тутди.

Фуқаролик муомала лаёқати - бу фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини эгаллаш ва амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик мажбуриятларини яратини ва уларни бажарини лаёқатидир. Муомала лаёқати балоғат ёшига тулгандан кейин, яъни ўн саккиз ёшга тулгандан кейин тула ҳажмда вужудга келади (ФКнинг 22-моддаси). Мустақил равишда битим тузиш (битим лаёқати) мумкинлиги, ҳамда етказилган зарар учун мустақил мулкӣ жавобгарликни зиммасига олиш имконияти (жиноят учун жавобгарлик лаёқати) фуқароларнинг муомала лаёқати мазмунининг энг муҳим қисмлари ҳисобланади. Фуқаронинг ўз муомала лаёқатини чеклаш имкониятини ҳам, унинг ўз иродаси билан ўзини муомалага лаёқатсиз деб эътироф этишини ҳам қонун кўзда тутмайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси муомала лаёқатининг бир қанча турларини белгилайди:

- 1) тула ҳажмдаги муомала лаёқати (ФКнинг 22-моддаси);
- 2) балоғат ёшига етмаганлар муомала лаёқати (ФКнинг 27-моддаси);
- 3) кичик ёшдаги болалар лаёқати (ФКнинг 29-моддаси).

Тула ҳажмдаги муомала лаёқати ҳеч қандай чеклашларсиз барча битимларни амалга оширишни кўзда тутди. Юқорида таъкидлаганимиздек, тула муомала лаёқати ўн саккиз ёшдан бошланади. Бироқ, шу ёшга етмасдан олдин ҳам қонун тула муомала лаёқатига эга деб эълон қилишга ҳам йўл қўяди. Бунини **эмансипация** (ФКнинг 28-моддаси) деб аташади. Эмансипация 16 ёшга тулган кундан бошланади, яъни балоғатга етмаган шахс меҳнат шартномаси асосида ишлаётган бўлса ёки ўзининг қонуний вакиллари розилиги билан тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса.

Фуқаролик тула муомала лаёқати доимий ўзгармас ўлчамдир. Лекин қонун чиқарувчи фуқароларнинг муомала лаёқатини чеклаш мумкин бўлган ҳолатларни белгилаб қўйган. Бундай

ҳолат ФКнинг 31-моддасида кўрсатилади ва спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўядиган фуқароларга тааллуқидир. Шундай ҳолларда бундай фуқароларга ҳомийлик белгиланади. Шу моддага тўғри келадиган шахслар учун фақат майда маиший битимларни тузиш ҳуқуқигина тан олинади. Бошқа битимларни тузиш, шунингдек, иш ҳақи, пенсия ва бошқа даромадлар олиш ва уларни мустақил этишни тасарруфга у фақат ҳомийнинг розилиги билангина амалга оширади.

Махсус ҳолларда **фуқарони муомалага лаёқатсиз** деб эътироф этиш мумкин. ФКнинг 30-моддасига биноан муомалага лаёқатсизликдан маҳрум этишга қўйилагича йўл қўйилади: «руҳий касаллиги ёки ақлий заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин ва бундай фуқарога васийлик белгиланади».

Агар даволаниб чиққанидан кейин фуқаро ўз ҳаракатларини назорат қилишга лаёқатли бўлиб қолса, суд уни муомалага лаёқатли деб топиб, унга белгиланган васийликни бекор қилади.

Васийлик ва ҳомийликнинг бир-биридан фарқланишини кўрсатиб ўтиш жоиз. Васийлик кичик ёшдаги болалар устидан, шунингдек суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар устидан ўрнатилади. Ҳомийлик эса 14 дан 18 ёшгача балоғат ёшига етмаганлар устидан, шунингдек муомала лаёқати чекланган фуқаролар устидан ўрнатилади. (ФКнинг 32-моддаси). Васийдан фарқли ўлароқ, ҳомий фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга киришмайди, балки фақат фуқаронинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишига кўмаклашмоқда.

3. **Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектлари сифатида юридик шахслар** алоҳида тузилмалар бўлиб, улар махсус тартибда юзага келадиган ва тугайдиган бир қатор аломатларга эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 39-моддасига кўра, «ўз мулкида, ҳужалик юртигида ёки оператив бошқарувда алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, суд-

да даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади».

Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати у ташкил топган пайтдан (мазкур кодексининг 44-моддаси тўртинчи қисми) бошланиб, юридик шахсни тугатиш тамомланган пайтдан тухталади (мазкур Кодекснинг 55-моддаси учинчи қисми).

Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг низоми ёки қонун билан белгиланади.

Юридик шахс қонун ҳужжати билан рўйхати белгиланадиган фаолиятининг айрим турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин.

Қонунида назарда тутилган ҳолат ва тартибдагина юридик шахс ҳуқуқлари чекланиши мумкин (ФКнинг 41-моддаси).

Юридик шахснинг муомала лаёқати - бу юридик шахснинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини яратиш, эгаллаш ва бажариш лаёқатидир. Жисмоний шахслардан фарқли улароқ, юридик шахснинг муомала лаёқати унинг ҳуқуқ лаёқати билан бир вақтда бошланади ва тугайди.

Юридик шахс фаолияти - унинг муассислари ва иштирокчиларининг оғли иродали ҳаракатларидан иборат. Муассислар - юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган шахслар. Иштирокчилар - муассисларни ҳам қўшган ҳолда юридик шахс таркибига кирувчи барча шахслар.

Юридик шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларини эгаллаш раҳбар органнинг вазифасидир. Ушбу орган яккабошчилик ёки коллегияликка асосланиши мумкин. Юридик шахс мажбуриятларини бажариш унинг барча иштирокчиларининг мақсади бўлади. Иштирокчилар ҳаракатларига юридик шахснинг ўзининг ҳаракатлари сифатида қаралади. Хизмат ёки меҳнат мажбуриятлари доирасида иштирокчилар томошидан содир этиладиган ҳаракатлар учун масъулиятнинг юридик шахс зиммасига тушиши шундан келиб чиқади.

Юридик шахслар турлари. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига барча юридик шахслар *тижорат ва нотижорат* юридик шахсларга бўлинади.

Асосий мақсади фойда олишдан иборат бўлган ташкилотлар *тижоратчи юридик шахс* ҳисобланади.

Тижоратчи юридик шахслар:

1. **Ҳўжалик ширкатлари** - бу бир қанча (жисмоний ва (ёки) юридик) шахсларнинг умумий ном билан биргаликда тадбир-

корлик фаолияти юритиш бўйича шартномавий бирлашмаларидир. Хужалик ширкатлари:

- тулик ширкат;
- коммандит ширкатларга бўлинади.

Тулик ширкат - иштирокчилари ўз урталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкатдир (ФКнинг 60-моддаси).

Тулик ширкат маблағларни тушлан асосида ташкил этилади. Қўшилган маблағ улушига боғлиқ ҳолда (агар пизомда бошқа нарсалар кўзда тутилмаган бўлса) фойдани тақсимлаш амалга оширилади.

Тулик ширкатни тузиш учун таъсис шартномасини тузишнинг ўзи кифоя. Қонунда тулик ширкат учун уставнинг бўлиши назарда тутилмаган. Тулик ширкатнинг таъсис шартномаси қўйидагиларни ўзида аке эгтириши керак: 1) барча иштирокчилар фамилияларини ёки бир иштирокчи фамилияси «ва компания» сўзлари қўшилган ҳолда бир иштирокчи фамилиясини (масалан, Иброҳимов ва компания тулик ширкати); 2) тушланма маблағга ҳар бир иштирокчи қўшган улуш; 3) ширкат иштирокчилари ўртасида қўрилган фойда ёки зарарни тақсимлаш шартлари; 4) ширкат ишлаб туриши керак бўлган муддатни ифодалани лозим.

Янги иштирокчининг киритилишига, худди ундан чиқиб кетиш каби ширкатнинг барча иштирокчилари розилиги билан йўл қўйилади. Тулик ширкат умумий асосларда ёхуд ширкат биров-бир иштирокчисининг чиқиб кетиши ёки вафоти муносабати билан тугатилади. Тулик ширкат-иштирокчиларининг сони одатда кўп бўлмайди (икки кишидан беш кишигача). Якка тadbиркорлар ва (ёки) тижорат ташкилотлари тулик ширкатларнинг иштирокчилари бўлишлари мумкин (ФКнинг 58-моддаси).

Коммандит ширкат - ширкат номидан тadbиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тулик шериклар) бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалари доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тadbиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмайдиган бир ёки бир

нечта иштирокчи (ҳисса қўшувчи, командитчи) мавжуд бўлган ширкатдир.

Командит ширкатни тузиш учун ҳеч бўлмаса бир тўлиқ шерик ва бир ҳисса қўшувчи бўлиши кифоя. Бироқ, маблағ қўювчи ширкат ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрумдир. Ташкил этишнинг бу шакли ўз мулкини жуда ҳам хавф остида қолдиришни истамайдиган анчагина шахсларни ширкат ишида қатнашишига жалб этиш имконини беради.

Командит ширкатда қатнашувчи тўлиқ шериклар ҳуқуқлари ҳамда ширкат мажбуриятлари бўйича уларнинг масъулиятлари мазкур Кодекке қоидалари билан белгиланади.

Шахс фақат битта командит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Командит ширкатдаги тўлиқ шерик шу ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас (ФКнинг 61-моддаси).

Командит ширкат ё ундан барча тўлиқ шериклар чиқиб кетиши билан, ёхуд ундан ҳамма ҳисса қўшувчилар чиқиб кетганидан ўз фаолиятини тўхтатади. Иккинчи ҳолатда у тўлиқ ширкатга айлантирилиши мумкин. Командит ширкатни жумладан ночорлик ҳолат учун тугатилаётганда кредиторлар талаблари қондирилгандан кейин ҳисса қўшувчилар ширкат мулкидан ўз улушларини олинда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

2. Хўжалик жамиятлари - иштирокчилар маблағларини бирлаштириш асосида ташкил этиладиган тижоратчи ташкилотлардир.

Хўжалик жамиятлари қуйидаги шаклларда ташкил этилиши мумкин:

- масъулияти чекланган жамият;
- қўшимча масъулиятли жамият;
- акциядорлар жамияти.

Бизнинг давримизда энг кенг тарқалган хўжалик жамияти - масъулияти чекланган жамиятдир. Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият - масъулияти чекланган жамият ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар (ФКнинг 62-моддасида).

Масъулияти чекланган жамият учун устав капиталининг энг кам миқдори белгилаб қўйилган. Шунинг учун агар у қўрган

зарар устав маблағини шу миқдордан пасайтириб юборадиган бўлса - жамият тугатилади.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди таъсис ҳужжатларида белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият қўшимча масъулиятли жамият ҳисобланади. Бундай жамиятнинг ишгирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган қаррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар. Ишгирокчилардан бири почор (банкрот) бўлиб қолганда унинг жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарликни тақсимлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа ишгирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Қўшимча мажбуриятли жамиятга мазкур Кодекснинг масъулияти чекланган жамият туғрисидаги қоидалари қўлланилади, зеро, ушбу моддада бошқа нарса назарда тутилмаган (ФКнинг 63-моддаси).

Акциядорлар жамияти (АЖ) - устав фонди муайян акциялар сонига бўлинган жамиятдир. Ўз моҳиятига қара, АЖ масъулияти чекланган жамиятга ўхшайди ва ундан ишгирокчиларининг сони билан фарқланади. АЖ ишгирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар ҳамда ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Акциядорлар жамияти очиқ ва ёпиқ жамият бўлади. Ёпиқ АЖ ўз акцияларини фақат ўз муассислари ўртасида ёки олдиндан белгиланган ишгирокчилар доирасида тақсимлайди.

Очиқ АЖларда акцияларни тақсимлаш ва ўзгаларга бериш чекланмаган шахслар доирасида эркин амалга оширадилар (ФКнинг 64,65, 66-моддалари).

Очиқ акциядорлар жамияти ишгирокчиларининг сони чекланмаган. Ёпиқ акциядорлик жамиятлари ишгирокчиларининг сони эллик кишидан ошмаслиги керак.

Акциядорлар йиғилиши очиқ акциядорлик жамиятининг олий органидир. Акциядорлар йиғилишида кўпчилик овоз билан жамиятнинг ижроия органи сайланади. Мазкур орган коллегиял (бошқарув, дирекция) ёки яқка бошчилик (директор) шаклида бўлиши мумкин.

Хўжалик жамиятлари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган шўба ва қарам жамиятларга эга бўлишлари мумкин.

«Агар бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши тўғрисида ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти **шўба хўжалик жамияти** ҳисобланади» (ФКнинг 67-моддаси).

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти **қарам жамият** деб ҳисобланади (ФКнинг 68-моддаси).

3. Ишлаб чиқариш кооперативлари - фуқароларнинг шахсий иштирок этиш ҳамда аъзоларнинг (иштирокчиларнинг) мулк билан қўшилинадиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргаликда ишлаб чиқариш ёки бошқа хўжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмасидир. Қонун ва ишлаб чиқариш кооперативи таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик негизида шунингдек, юридик шахсларнинг қатнашиши ҳам назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 69-моддаси).

Устав ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Кооператив акциялар чиқариш ҳуқуқига эга эмас. Кооператив аъзоси шу кооператив рўйхатдан ўтиш пайтига пай бадалининг камида 10 фоизини, қолган қисmini эса - рўйхатдан ўтилган кундан кейин бир йил давомида тўлаши керак. Ишлаб чиқариш кооперативлари пай бадаллари асосида ташкил этилади. Лекин бу ерда аъзолар ўртасида фойдани тақсимлашда кооперативга топширилган мулк миқдори эмас, балки ҳар бир аъзонинг шахсий меҳнатдаги иштироки муҳим аҳамиятга молик. Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда субсидиар (қўшимча) жавобгар бўлади.

Кооператив аъзоларининг умумий йиғилиши унинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Қарорлар қабул қилиш чоғида кооперативнинг ҳар бир аъзоси пай миқдорида

қатъий назар, бир овозга эга бўлади. Умумий мажлис бошқарув ва унинг раисини сайлади.

Кооператив аъзоси истаган вақтида кооперативдан чиқини, ўз пайи ёки унинг бир қисмини шу кооперативнинг бошқа аъзосига ёки (умумий мажлис розилиги билан) учинчи шахсга топширини (сотини) мумкин. Кооператив унинг аъзолари қарори асосида хўжалик ширкати ёки жамиятга айлангирилини мумкин.

4. Ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот **унитар корхона** деб аталади.

Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ҳодимлари ўртасида ҳам тақсимланини мумкин эмас.

Унитар корхона - тижоратчи ташкилотнинг алоҳида бир туридир. Унитар корхона мулки давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи мулкида жойлашган бўлади. Мулк эгаси томонидан тайинланадиган раҳбар унитар корхона бошқарув органи ҳисобланади. Барча унитар корхоналар хўжалик юритиши ҳуқуқига асосланган корхоналар ҳамда оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган корхоналарга бўлинади.

Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона мулк эгаси ёки унинг томонидан вакил қилинган орган томонидан ташкил этилади. Бундай корхона давлат рўйхатидан ўтгунигача унинг устав фонди мулк эгаси томонидан тўлиқ тўланган бўлини керак. Давлат органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи томонидан тасдиқланган устав таъсис ҳужжати ҳисобланади. Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган корхона мулкининг эгаси шу корхона мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайди. Корхона мулк эгасининг розилигисиз мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига эга эмас. Мулкдор корхонанинг хўжалик ихтиёрида бўлган мулкдан фойдаланишдан тушган фойданинг бир қисмини олин ҳуқуқига эгадир.

Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган корхонанинг тугатилини ёки қайта ташкил этилини мулк эгасининг қарори билан рўй беради. Бироқ, корхонанинг соф активлари қиймати қонун белгиллаган миқдордан камайиб кетган ҳолатда у суд билан тугатилини мумкин (ФКнинг 71-моддаси).

Оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, давлат

органининг қарорига мувофиқ давлат мулки бўлган мол-мулк негизда оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин.

Давлат корхонасининг таъсис ҳужжати унинг уставидир.

Давлат корхонасининг унга бириктириб қўйилган мулкка бўлган ҳуқуқи мазкур Кодекснинг 178 ва 179-моддаларига мувофиқ белгиланади.

Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тутатилиши мумкин (ФКнинг 72-моддаси).

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар - булар фойда олишни асосий мақсад қилиб қўймайдиган ва ўз интирокчилари ўртасида фойдани тақсимламайдиган, ижтимоий, хайрия, маданий, маърифий ва бошқа фаолият юритиш мақсадида тузилган ташкилотлардир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида тижоратчи бўлмаган ташкилотлар рўйхати келтирилган бўлиб, бундай ташкилотларга: матлубот кооперативи, жамоат бирланмалари, ижтимоий фондлар, муассасалар, юридик шахслар бирланмалари (уюшма ва иттифоқлари), фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари киритилган.

1. Матлубот кооперативи интирокчиларнинг молдй (мулкй) эҳтиёжларини қондириш мақсадида фуқароларнинг аъзоликка асосланган ихтиёрий бирланмаси бўлиб, бу бирланш унинг аъзолари томонидан ўз мулкй (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширилади. Матлубот кооперативининг уставида ушбу Кодекс 43-моддасининг тўртинчи ва бешинчи қисмларида кўрсатилганларидан ташқари қўйидаги маълумотлар ҳам бўлиши керак: кооператив аъзолари қўнадиган пай бадалларининг миқдори тўғрисидаги, кооператив аъзолари пай бадалларининг таркиби ва уларни қўшиш тартиби ҳамда уларнинг бадални қўшиш мажбуриятини бузганлик учун жавобгарлиги тўғрисидаги; кооперативни бошқариш органларининг таркиби ҳамда ваколатлари, улар томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби; шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки овозларнинг маънавий кўпчилиги билан қабул қилинадиган масалалар тўғрисидаги; кооператив кўрган зарарларни кооператив аъзолари томонидан тўлаш тартиби тўғрисидаги маълумотлар.

Матлубот кооперативининг аъзолари қўрилган зарарни йиллик баланс тасдиқланганидан кейин уч ой мобайнида қўшимча

бадаллар тўлаш йўли билан қўшанилари шарт. Ушбу бурч бажарилмаган тақдирда кооператив кредиторларнинг талабларига мувофиқ суд томонидан тўлатилиши мумкин.

Матлубот кооперативининг аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича ҳар бир кооператив аъзоси тўлайдиган қўшимча бадалнинг тўланмаган қисми доирасида субсидиар жавобгар бўладилар. Матлубот кооперативи тижорат фаолиятига нисбатан мазкур Кодекснинг тижоратчи ташкилотлар тўғрисидаги қоидалари қўлланилади (ФКнинг 73-моддаси).

Агар жиддий мулоҳаза юритадиган бўлсак, умуман матлубот кооперативи тижоратчи ва потижорат ташкилотлари ўртасидаги оралиқ ўринни эгаллайди. Турар-жой қурилиши, гараж, чорбоғлар ва шунга ўхшаш кооперативлар матлубот кооперативига мисол бўла олади.

2. Жамоат бирлашмалари - булар маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қондириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир.

Жамоат бирлашмалари ўз уставларида назарда тутилган ишлаб чиқариш ёки ўзга тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ҳаққидирлар.

Жамоат бирлашмаларининг иштирокчилари (аъзолари) ушбу бирлашмаларга мулк қилиб берган мол-мулкларига, шу жумладан, аъзолик бадалларига бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолмайдилар. Улар ўзлари аъзо сифатида иштирок этаётган жамоат бирлашмаларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, мазкур бирлашмалар эса - ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Жамоат бирлашмалари ҳуқуқий мавқеининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 74-моддаси).

3. Ижтимоий фондлар - фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкый бадаллар қўшини асосида таъсис этилган, хайрия; ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни қўзлайдиган, аъзоликка эга бўлмаган ташкилотдир.

Фондга унинг муассислари томонидан берилган мол-мулк фондининг мулкидир. Муассислар ўзлари ташкил этган фонднинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, фонд эса - ўз муассисларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Ижтимоий фонд мол-мулкдан ўз уставида белгиланган мақсадлар учун фойдаланади. Фонд ўз уставида назарда тутилган тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Фондлар тadbиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун хўжалик жамиятлари тузишга ёки уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Фонд ҳар йили ўз мол-мулкидан қандай фойдалангани ҳисоботини босиб чиқариши шарт.

Ижтимоий фондни бошқариш ва унинг органларини шакллантириш тартиби унинг устави билан белгиланади. Юқорида айтилганлардан ташқари уставда яна қуйидаги маълумотлар акс этиши керак: фонднинг органлари тўғрисидаги, шу жумладан, фонднинг фаолиятини назорат қилиб борадиган ҳомийлик кенгаши ҳақидаги; фонднинг мансабдор шахсларини тайинлаш ва уларни озод қилиш тартиби; фонд тутатилганда унинг мол-мулкини тақсимлаш тўғрисидаги маълумотлар тартиби.

4. Муассасалар - булар ногижорат ташкилот бўлиб, мулк эгаси (давлат, юридик ва жисмоний шахс) томонидан бошқарув, ижтимоий-маданий ва бошқа вазифаларни амалга ошириш учун тузилади. Муассасалар тўла ёки қисман мулк эгаси томонидан молиявий таъминлаб турилади.

Муассасалар ўз мажбуриятлари бўйича ихтиёрларидаги пул маблағлари билан жавоб берадилар. Ушбу маблағлар старли бўлмаган тақдирда тегишли мол-мулк эгаси унинг мажбуриятлари юзасидан субсидияр жавобгар бўлади. Ўз моҳиятига кўра муассаса ўз мулкнинг эгаси бўлмаган давлат корхонасидир. Ўзбекистон Республикасида муассасаларнинг аксарияти давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органига қарашлидир. Булар - давлат бошқарувининг марказий ва маҳаллий органлари, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари. Хусусий муассасаларни, масалан, музейлар, кутубхоналар ва шу кабиларни ташкил этишга йўл қўйилади. Муассасанинг устави унинг таъсис ҳужжатиدير.

Айрим турдаги давлат муассасалари ва бошқа муассасалар ҳуқуқий мавқеининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

5. Юридик шахслар бирлашмалари (уюшма ва иттифоқлари). Юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириши, шунингдек муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин.

Агар иштирокчиларнинг қарорига мувофиқ уюшмага (иттифоққа) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш вазифаси юклатилса, бундай уюшма (иттифоқ) ушбу Кодексда назарда тутилган тартибда ҳўжалик ширкати ёки жамиятига айлантирилиши керак. Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун уюшмалар (иттифоқлар), башарти бу уларнинг устав мақсадларига зид келмаса, ҳўжалик жамиятлари тузиш ёки уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Уюшмалар аъзолари ўз мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Уюшма аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиялар жавобгар бўладилар.

Қонун ҳужжатларида юридик шахслар бирлашмалари ҳуқуқ мавқеининг хусусиятлари белгиланиши мумкин.

Устав ва таъсис шартномаси юридик шахслар бирлашмаларининг таъсис ҳужжатлари ҳисобланади.

6. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари юридик шахслар сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларидир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари яратган ёки сотиб олинган мулки унинг мулки ҳисобланади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мавқеи қонун ҳужжати билан белгиланади.

Юридик шахсларни ташкил этиш турли усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Бу юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига боғлиқ.

Юридик шахсларни ташкил этиш усуллари:

1. Фармойиш берил усули - юридик шахсни ташкил этиш учун мулк эгасининг фармойиши, масалан, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарори етарли бўлган ҳолатларда қўлланади. Яқин вақтларда ҳам худди шу усул кенг тарқалганди. Унда шу йўл билан кўпчилик давлат корхоналари ва муассасалари ташкил этиларди.

2. Рўхсат этиш усули. Бу усул юридик шахснинг у ёки бу вақолатли давлат органи, масалан, вазирлик ёки идора розилиги билан ташкил этилишини назарда тутди. Илгарилари жамоат ва кооператив ташкилотларнинг кўпчилиги шу йўл билан ташкил тошарди. Ҳозирги вақтда рўхсат этиш шакли фақат айрим

юридик шахсларнинг айрим турлари учушгина сақланиб қолган. Чунончи, тижорат ташкилотлари бирлашмаларини тузиш учун олдиндан Монополияга қарши сиёсат бўйича давлат қўмитасининг розилигини олиш керак бўлади.

3. Меъёрий-учрашув усули. (Нормативно-явочном порядке) - бу усулнинг моҳияти асосан давлат органларининг юридик шахсларни вужудга келтиришда уларнинг руҳсатини олиш талаб этилмайди. Шунинг учун бу усулни «меъёрий-учрашув» усули демасдан, «меъёрий-руҳсат этилиши талаб этилмайдиган усул» деб атаса мақсадга мувофиқдир. Бу ҳозирги вақтда энг кенг тарқалган усул. Унинг моҳияти шундаки, бир ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахс юридик шахсни ташкил этиш бўйича шартнома тузишади, унинг уставини ишлаб чиқишади ва барча зарур таъсис ҳужжатлари билан рўйхатдан ўтказувчи органга боришади. У ерда ҳужжатлар юридик экспертизадан ўтказилади ва кейин у ёки бу юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарилади.

Юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтиши унинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати юзага келиши учун, шунингдек, унинг фаолиятининг молиявий ҳамда солиқ назоратини таъминлаш учун керак.

Юридик шахсни рўйхатдан ўтказиш учун таъсис ҳужжатлари (устав ва (ёки) таъсис шартномаси) ни юридик шахсни ташкил этиш тўғрисидаги қабул қилинган қарор билан бирга таъсисчилар йиғилишининг далолатномаси, рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги ариза, рўйхатдан ўтказиш учун бож тўлаш ҳақидаги ариза ва бошқа ҳужжатлар тақдим этилади.

Юридик шахснинг таъсис шартномаси тузилади, устав эса таъсисчилар томонидан тасдиқланади.

Мазкур Кодексга мувофиқ бир муассис томонидан ташкил этилган юридик шахс шу муассис тасдиқлаган устав асосида иш олиб боради.

Юридик шахснинг устави ва бошқа таъсис ҳужжатларида юридик шахснинг номи, унинг жойлашган ери, юридик фаолиятини бошқариш тартиби белгиланган бўлиши, шунингдек уларда тегинчи турдаги юридик шахслар тўғрисида қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар бўлиши керак. Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ва унитар корхоналарнинг, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, бошқа тижоратчи ташкилотлар-

нинг ҳам таъсис ҳужжатларида юридик шахс фаолиятининг соҳаси ва мақсадлари белгилаб қўйилган бўлиши керак.

Таъсис шартномасида тарафлар (муассислар) юридик шахс ташкил этиш мажбуриятини оладилар, уни ташкил этиш соҳасида биргаликда фаолият кўрсатиш тартибини, унга ўз мол-мулкларини бериш ҳамда фаолиятида иштирок этиш шартларини белгилайдилар. Шартномага фойда ва зарарларни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш, юридик шахс фаолиятини бошқариш, муассисларнинг унинг таркибидан чиқиш шартлари ва тартиби ҳам белгилаб қўйилади. Таъсис шартномасига муассисларнинг келишувига мувофиқ бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин.

Таъсис ҳужжатларидаги ўзгаришлар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб, қонунда белгиланган ҳолларда эса - давлат рўйхатидан ўтказилишни амалга оширувчи орган ана шундай ўзгаришлар ҳақида хабардор қилинган пайтдан бошлаб учинчи шахслар учун кучга эга бўлади. Юридик шахслар ва уларнинг муассислари мазкур ўзгаришларни ҳисобга олиб иш юритган учинчи шахслар билан муносабатларда ана шундай ўзгаришлар рўйхатга олинмаганлигини важ қилиб кўрсатишга ҳақли эмаслар (ФКнинг 43-моддаси).

Юридик шахс фаолиятининг тўхтатилиши уни қайта ташкил этиш ёки тугатиш натижасида рўй беради. Бу ҳолат ихтиёрий равишда ҳам, шунингдек мажбурий асосда ҳам, яъни суд қарори билан амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахсни қайта ташкил этиш қўидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин:

1. Икки ёки ундан ортиқ юридик шахснинг **қўшилиши**. Бунда битта юридик шахс пайдо бўлади. Топшириш ҳужжатида мувофиқ қўшилишгача мавжуд бўлган барча юридик шахсларнинг ҳамма мулкӣ ҳуқуқлари ва бурчлари янги вужудга келган юридик шахсга ўтади.

2. **Қўшиб олиш**. Бу ҳолатда юридик шахслардан бири қўшиб олинган юридик шахс ёки юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг эгаси бўлиб қолади. Бу майда корхоналарни улардан йирик монополчи корхонани ютиб юборишда ҳам юз бериши мумкин.

3. **Бўлиниш**. Бир юридик шахс асосида икки ёки ундан ортиқ юридик шахслар вужудга келади. Қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

4. **Ажралиб чиқиш.** Юридик шахс таркибидан унинг айрим тузилмалари алоҳида ажралиб чиқади ва улар асосида бир ёки бир нечта юридик шахслар ташкил этилади. Қайта ташкил этиш бу шаклининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, олдинги юридик шахс яшаб қолаверади, лекин у кесик ҳолда бўлади, зеро, янги ташкил бўлган ҳар бир юридик шахсга қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бир қисми ўтади.

5. **Бир шаклдан иккинчи шаклга айлантириш** - бу юридик шахс ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш демакдир. Масалан, масъулияти чекланган жамият акциядорлар жамияти ёки ишлаб чиқариш кооперативига айланиш ҳуқуқига эга. Коммандит ширкати тўлиқ ширкатга айланиши мумкин ва ҳ. к. Янгидан ташкил топган юридик шахсга ҳуқуқ ва мажбуриятлар топшириш ҳужжатига асосан ўтади.

Қўшиб олиш шаклида қайта ташкил этиш ҳолларини истисно қилганда, янгидан вужудга келган юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташкил этилган ҳисобланади.

Юридик шахс унга бошқа юридик шахсни қўшиб олиш шаклида қайта ташкил этилганида қўшиб олинган юридик шахснинг фаолияти тўхтатилгани ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташкил этилган ҳисобланади (ФКнинг 49-моддаси).

Юридик шахсни тугатиш - бу юридик шахс фаолиятини унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа субъектларига ўтказмаган ҳолда тўхтатиши ҳаракатларидир.

Тугатиш ихтиёрий ва мажбурий бўлиши мумкин. Юридик шахс ташкил этилган фаолият муддатининг ўтиб бўлиши, унинг фаолият мақсадига эришилгани, устав мақсадларига эришиб бўлмаслиги ихтиёрий тугатишга асос бўлиши мумкин.

Юридик шахснинг тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) фаолият юритиши, устав мақсадларига зид фаолият, ёки фаолиятнинг таъқиқланган турлари билан шуғулланиш, шунингдек қонунни қўпол равишда бузган ҳолда фаолият юритиш **мажбурий тугатишга** асос бўлади.

Ночорлик (банкротлик) тугатишнинг махсус ҳолатига кирди. Бундай тугатиш тартиби қонун билан мувофиқлангирилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 53-моддасига мувофиқ юридик шахс қўйидаги ҳолларда тугатилиши мумкин: унинг муассислари (инггирокчилари) нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ, шунингдек жумладан юридик шахснинг амал қилиш муддати тугатиши, уни ташкил этишдан қўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан ёки юридик шахсни ташкил қилиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни барта- раф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб тоғанида;

фаолият рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилган ёки қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда, шунингдек ушбу Кодексадa тугилган бошқа ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ.

Суднинг юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарорида унинг муассислари (инггирокчилари) ёхуд юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари билан уни тугатилишига вакил қилинган орган зиммасига юридик шахсни тугатишни амалга ошириш вазифаси юклатилиши мумкин (ФКнинг 53-моддаси).

Юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (инггирокчилари) ёки уни тугатишга вакил қилинган орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга дарҳол ёзма хабар беришлари керак, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган юридик шахс тугатиш жараёнида эканлиги ҳақидаги маълумотларни юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киригиб қўяди.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (инггирокчилари) ёки орган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тугатиш комиссиясини (туғатувчини) тайинлайдилар ҳамда ушбу Кодекснинг 55-моддасига мувофиқ тугатиш тартиби ва муддатларини белгилайдилар. Мазкур модданинг асосий мазмунини қўйидагилар ташкил этади:

а) Тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахсни тугатиш ҳақида, шунингдек кредиторлар берадиган аризаларнинг тартиби ва муддатлари ҳақида хабарни босиб чиқарадилар. Бу муддат хабар эълон қилинганидан кейин икки ойдан ортиқ бўлиши мумкин эмас;

б) кредиторлар ўз талабларини тақдим этадиган муддат тутагач, тутатин комиссияси оралиқ тутатин балансини тузади. Бу баланс тутатилаётган юридик шахс мол-мулкининг таркиби, кредиторлар қўйган талаблар рўйхати, шунингдек уларни қараб чиқиш натижалари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади;

в) агар мазкур юридик шахснинг маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, тутатин комиссияси суд қарорларини бажариш учун белгиланган тартибда юридик шахс мол-мулкини ким ошди савдоси орқали сотади;

г) тутатилаётган юридик шахс кредиторларига пул суммаларини тўлаш мазкур Кодекснинг 56-моддасига мувофиқ навбат тартибда амалга оширилади.

Кредиторлар билан ҳисоб-китоблар тутаганидан сўнг тутатин комиссия тутаин балансини тузади. Тутатилаётган давлат корхонасининг мол-мулки ёки тутатилаётган муассасанинг пул маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, кредиторлар ўз талабларининг қолган қисмини ушбу корхона ёки муассасанинг мулк эгаси ҳисобидан қондириш тўғрисида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Кредиторлар талабларини қондиргандан кейин қоладиган мол-мулк унинг муассисларига (ингитрокчиларига) топширилади.

Юридик шахснинг тутатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиб қўйилганидан сўнг юридик шахсни тутатин тамомланган, юридик шахснинг фаолияти эса тутаган ҳисобланади (ФКпнинг 55-моддаси).

Тутатин тўғрисидаги масала билан боғлиқ равишда юридик шахснинг почорлиги (банкротлиги) тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиқиш керак бўлади. Фуқаролик кодексининг 57-моддасида банкротликнинг қуйидаги таърифи келтирилган: «Тижоратчи таъкилот бўлган юридик шахс, давлат корхонасидан ташқари, шунингдек матлубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бораётган юридик шахснинг кредиторлар талабларини қондиришга қурби етмаса, суднинг қарорига мувофиқ у почор (банкрот) деб ҳисобланиши мумкин».

Юридик шахснинг банкрот деб эътироф этилиши уни тутатилишига олиб келади.

Тижоратчи таъкилот бўлган юридик шахс, шунингдек матлубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бора-

ётган юридик шахс кредиторлар билан биргаликда ўзининг банкротлигини эълон қилиши мумкин.

Суднинг юридик шахсни банкрот деб эътироф этиши ёки юридик шахснинг ўз банкротлигини эълон қилиш асослари, шунингдек бундай юридик шахсни тугатиш тартиби қонунда белгиланади.

4. Маълумки, ҳуқуқ субъектлари ўз фаолиятларини юридик фактлар, омиллар асосига қурадилар. Ҳуқуқ назариясига кўра эга юридик фактлар (омиллар) ҳаракатлар ва ҳодисаларга бўлинади. Ҳаракатлар қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин. Юридик ишлар қонуний ҳаракатларнинг турларидан бирига киради. Улар маъмурий ишлар ва фуқаролик-ҳуқуқий битимларга бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий битимлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асослардан бири бўлиб ҳисобланади, ҳамда улар ўртасидаги муомаланинг асосий шаклидир. Ўз моҳиятига кўра, битим фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мавжудлигининг универсал шакли ҳисобланади. Зеро, улар бошқа ҳеч қандай шаклда мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 101-моддасига мувофиқ фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар битимлар деб тан олинади (ФКнинг 101-моддаси). Ашёни сотиб олиш, сотиш, хизмат кўрсатиш, ашёни вақтинча фойдаланиш учун топшириш, ҳадя қилиш ва шу каби ҳаракатлар битимлар мезонини ташкил этади.

Битим хоҳиш-ирода билан боғлиқ ҳаракатдан иборат, чунки у ҳуқуқ субъектининг муайян юридик оқибатларни келтириб чиқаришга интилишини ифодалайди. Ҳуқуқ субъектининг бундай мақсади ички ирода деб аталади. Ички ирода ташқарида намоён бўладиган усуллар хоҳиш-истак билдириш (хоҳиш-иродани изҳор этиш) дейилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг турлари:

1. *Бир тарафлама, икки тарафлама ва кўп тарафлама битимлар.* Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 102-моддасига биноан «битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланади».

Шартнома тузиш учун икки тарафнинг келишилган хоҳиши зарур бўлса, бу - икки тарафлама битим бўлади. Уч ёки ундан ортиқ тарафлар хоҳиши талаб қилинса - у кўп тарафлама битим

ҳисобланади. Бироқ, битимларнинг аксарияти икки тарафлама ёки кўптарофлама битимлар бўлади.

2. *Тўловли ва тўловсиз битимлар.* Тўловли битимда тарафлардан бири тўлов ёки бошқа муқобил таклиф олишни керак. Битимларнинг қўлчилиги тўловли бўлади (олди-сотди, алмашини). Ҳада қилиш тўловсиз битимга мисол бўлиши мумкин.

3. *Реал ва консенсуал битимлар.* Тарафлар қандайдир ўзаро биргаликдаги ҳаракатни амалга оширишга келишувга эришган пайтдан бошлаб консенсуал битим тузилган ҳисобланади. Масалан, ашёни сотиб олишни таклиф қилаётган сотувчи билан уни сотиб олишни ихтиёр қилган харидор ўртасида келишувга эришган пайтга. Ашёни (пулни) қўлдан-қўлга топшириш пайтидан реал битим тузилган ҳисобланади. Чунончи, ҳада қилиш, қарз бериш ёки олиш, сақлаш.

4. *Шартли ва шартсиз битимлар.* Аксарият битимлар шартсиз характерга эга. Бу эса ушбу битимлар бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари олдиндан ҳеч қандай қўшимча шартлар билан келишиб олинмаганини билдиради. Агар тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг юзага келиши ёки тўхтатилиши қачон юз бериши номаълум бўлган ҳолатларга боғлиқ бўлса, бундай битим шартли битим ҳисобланади. Шартли битимлар кечиктириш шарти билан тузилган ва бекор бўлиш шарти билан тузилган битимларга бўлинади.

«Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг келиб чиқишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим кечиктириш шарти билан тузилган ҳисобланади. Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим ҳисобланади» (ФКнинг 104-моддаси).

5. *Муддатсиз ва муддатли битимлар.* Муддатсиз битимда унинг кучга кириш пайти ва тўхтатилиш муддати белгиланмайдди. Муддатли битимлар ва юқорида таъкидланган ҳар икки пайт аке этган бўлади. Муддатли битимлар шартли битимларга ўхшаб кетади.) Бироқ, муддатли битим субъектлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вужудга келиши ва тўхтатилиш пайтини белгилар экан, уларни албатта юз бериши керак бўлган ҳолатларга боғлиқ қилиб қўйса, шартли битим эса, мана шу ҳар икки пайтни юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатларга боғлиқ қилиб қўяди.

Кўрсатиб ўтилган битимлардан ташқари баъзан адабиётларда **биржа битимлари**ни алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу ажратишнинг моҳияти бундай битимларни имзоланишнинг алоҳида тартиби ва уни амалга оширишнинг махсус шакли белгиланишидан иборат.

Битимнинг шакли - бу субъектларнинг эрки ва ўз хоҳиш-иродаларини ифодалаш услубидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида битимларнинг уч шакли назарда тутилган: оғзаки битимлар, оддий ёзма шаклда тузилган ва нотариал тасдиқланган битимлар (ФКнинг 105-моддаси).

Оғзаки битимлар шахс хоҳиш-иродасини оғзаки ифодалаш йўли билан тузилади. Фуқаролик кодексининг 106-моддасига мувофиқ, «қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувига ёзма шакл белгилаб қўйилмаган, жумладан у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин».

Жетон, патга ёки одатда қабул қилинган бошқа белги бериш йўли билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартномани бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин».

Сукут сақланга асосланган битимлар оғзаки битимларга тенглаштирилади. Яъни сўзсиз ҳаракатлар, шахснинг битим тузишга хоҳиш-иродасини ифодаловчи сўзсиз ҳаракатлар, имо-инпоралар, мимика йўли билан тузиладиган шартномалар. Бундай битимлар конклюдент битимлар деб аталади.

Битимнинг ёзма шакли ёзма шаклда тузилади ва агар иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, тарафлар ёки уларнинг вакиллари имзоланиш керак (ФКнинг 107-моддаси).

Агар қонун ҳужжатларига ёки ингирикчилардан бирининг талабларига зид бўлмаса, битим тузиш чоғида имзодан факсимиле усулида нусха кўчириш воситаларидан фойдаланишга йўл қўйилади.

Баъзан хатлар, телеграммалар телетайп-программалар, телефон-граммалар, факслар ёки субъектлар ва улар хоҳиш-иродаларини ифодалайдиган бошқа ҳужжатлар билан айирбон-лан ҳам ёзма шаклда битим тузишга тенглаштирилади. Қонун ҳужжатларида ва тарафларнинг келишувига битим шакли мос

келиши шарт бўлган қўшимча талаблар (муайян шаклдаги бланкада тузилиши, муҳр босиб тасдиқланиши ва бошқалар) белгилаб қўйилиши ва бу талабларга риоя этмаслик оқибатлари назарда тутилиши мумкин.

Агар фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли битимни шахсан ўзи имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан битимни бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бошқа фуқаронинг имзоси нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан гувоҳлантирилиб, битим тузувчи уни шахсан ўзи имзолай олмаслигининг сабаблари кўрсатилиши шарт. Битимларнинг оддий ёзма шакли юридик шахслар ўртасида, шунингдек фуқаролар ва юридик шахслар ўртасида тузиладиган барча битимларни назарда тутди. Фақат фуқаролар ўртасида тузиладиган битимларга келсак, қонун энг кам иш ҳақининг ун барабаридан ортиқ суммага, қонунда кўзда тутилган ҳолатларда эса битим суммасидан қатъий назар, барча битимларни ёзма равишда расмийлаштириш вазифасини юклайди.

Харидорга бериладиган чек ёзма шаклдаги битимнинг энг оддий мисоли бўла олади.

Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келмайди. Лекин ўзаро низо туғилганда, бу битимнинг тузилгани, мазмуни ва бажарилишини гувоҳлик кўрсатмалари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан тарафларни маҳрум этади.

Қонунда ёки тарафларнинг келишувига туғридан-туғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади (ФКнинг 109-моддаси).

Нотариал тасдиқланган битимлар ушбу Кодекснинг 107-моддасига мос келадиган ҳужжатда нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Қўйидаги ҳолларда битимларни нотариал тасдиқлаш шарт:

- 1) қонунда кўрсатилган ҳолларда;
- 2) тарафлардан исталган бирининг талаби бўйича (ФКнинг 110-моддаси).

Битим қонуний кучга эга бўлиши учун у ҳақиқий бўлиши керак.

Битимларнинг ҳақиқийлиги шартлари:

1) мазмун қонулар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга зид бўлмаган битимлар ҳақиқий деб эътироф этилади;

2) фақат муомала лаёқати ва ҳуқуқ лаёқати тўлиқ эга бўлган фуқаролар ёки қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган юридик шахслар битимларнинг ингирикчилари бўлиши мумкин;

3) битимда қатнашаётган шахсларнинг хоҳиш-иродаси уларнинг ички иродасига мос бўлиши керак;

4) хоҳиш-ирода икки хил маъноли ва ноаниқ тушунчалар орқали билдирилмаслиги лозим;

5) битимни тузган шахснинг хоҳиш-иродаси зўравонлик, қарамлик ва алдан, қўрқитиш ёки мажбурлаш курилишидаги (руҳий ёки жисмоний) тазйиқ шаклларида ҳоли бўлиши керак;

6) битим алдов таъсири остида, яъни бир тарафнинг бошқа тараф ёки шу битимни тузишдан манфаатдор шахс томонидан атайлаб адангирини асосида тузилмаслиги даркор;

7) битим қонунда назарда тутилган шаклда тузилиши керак.

Кўрсатиб ўтилган шартларнинг бирортасига риоя этмаслик битимни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлади. Тан олинishi учун суд қарори керак бўладиган битимлар **баҳсли (пизом) битим** дейилади. Ҳақиқий эмаслиги суддан ташқари тартибда тан олинган битим **аҳамиятсиз битим** бўлади. Фақат номигагина, тегишли ҳуқуқий оқибатлар учун асос яратиш мақсадини кўзламай тузилган битимлар **мавҳум, хаёлий битим** деб аталади. Бошқа битимни яширини мақсадида амалга оширилган битим **ясама битим** дейилади. Барча **мавҳум ва ясама битимлар аҳамиятсиз битимлар** ҳисобланади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган баловатта етмаган шахс билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги баҳсли деб ҳисобланади, яъни унинг ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари даъвоси билан суд томонидан ҳақиқий эмас деб тап олинishi керак (ФКнинг 118-моддаси). Муомала лаёқати суд томонидан чекланган фуқаро билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳам худди шу йўл билан эътироф этилади (ФКнинг 120-моддаси). Бундай ҳолатда битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳомий даъвоси бўйича тап олинади.

Фуқаролик қонунчилигида **асоратга солувчи битим** деб аталган тушунча учрайди, яъни жуда оғир ҳолатлар оқибатида ўзи учун гоят ноқулай шартларга кўнишга мажбур бўлган шахс тузган битим учраб туради. Агар бошқа тараф бундай вазиятдан

ўз манфаатлари йўлида, яъни масалан, бойиб қолиш ёки муайян фойдага эга бўлиш мақсадида фойдаланган бўлса, бундай битим суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Ҳақиқий бўлмаган битимлар оқибатлари

Битимни ҳақиқий эмас деб топиш пайтида тарафлар битим тузишдан олдинги ҳолатга қайтишлари керак. Бундай тадбир **реституция** деб аталади. У икки тарафлама (ҳар бир тараф битим натижасида сотиб олган мол-мулкни бошқасига қайтарадиган ёки унинг қийматини тўлайдиган ҳолат) ва бир тарафлама (агар суд битимнинг ҳақиқий эмаслигига бир тараф айбдор деб топса) бўлиши мумкин. Бир тарафлама реституция натижасида жабрланган томонга мол-мулк қайтарилади, айбдор томондан эса мол-мулк давлат фойдасига тортиб олинади. Агар ҳар икки тараф мол-мулк давлат фойдасига тортиб олинган бўлса, реституция қўлланилмайди. Битим ҳақиқий эмас деб эътироф этилган пайтда жабрланган томон кўрган зарарларини ундириб бериш-қоплашни талаб қилиши мумкин. Битимни ҳақиқий эмаслигини исботлашнинг бутун оғирлиги шу битимни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилаётган томонга тушади.

АШЁВИЙ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАР ТЎҒРИСИДАГИ УМУМИЙ ТАЪЛИМОТНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Режа:

1. Мулк ҳуқуқининг мазмуни, вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари.
2. Мулк ҳуқуқини муҳофаза этиш усуллари.
3. Мулк ҳуқуқи тавсифи ва унинг асосий элементлари.
4. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари ва уларнинг ба-жарилишини таъминлаш усуллари.

1. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонун ҳужжатларида шахснинг ашёга (мулкка) муносабатини муво-фиқлаштирувчи метёрларга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу муносабатлар ҳаминча фаол ва тезкор характерга эга бўлади. У ашёга нисбатан юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг муайян сирасига эга бўлган, яъни қонуний ҳуқуқли субъектнинг ўз манфаатларини қондириш мақсадида ашёга бевосита таъсири билан боғлиқ. У ёки бу ашё шу субъектнинг ҳужалик ҳукмронлиги доирасида бўлади. Қонуний ҳуқуқли субъектнинг (ўз эгалигида бўлган ёки шунингдек унинг мулки бўлмаган) ашёга нисбатан айнан шундай фаол муносабати мулк ҳуқуқининг асосий мазмунини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 165-моддаси мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига ҳужалик юритиш ҳуқуқи ва коператив бошқариш ҳуқуқи; мерос қилиб қолдириладиган ер участкаларига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи; бегона ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи - сервитутлар ҳамда мулкдор бўлмаган шахсларнинг бошқа ашё-вий ҳуқуқларини киритади. Мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари қонунбузарлардан ушбу Кодекснинг 232-моддасида кўзда тутилган тартибда ҳимоя қилинади¹.

Мулк ҳуқуқи мулкдор бўлган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига киради. Мулк - у ёки бу моддий неъматлар (ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки ўзлаштириш) нинг мансублиги бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Тошкент, 1996. 103-бет.

кишилар ўртасида мулккий муносабатларни тавсифловчи иқтисодий категориядир.

Мулк ҳуқуқи - бу ўз эгасига унга тегишли мулкка нисбатан эғалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш бўйича ваколатлар берувчи ашёвий ҳуқуқдир.

Мулк ҳуқуқи мазмуни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасида баён этилган. Шу модданинг ўзида мулк ҳуқуқининг муддатсиз эканлиги таъкидланади. Ушбу моддага мувофиқ мулк ҳуқуқи уч таркибий қисм: 1) мулкка эғалик қилиш; 2) ундан фойдаланиш; 3) мулкни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборат.

Эғалик қилиш ҳуқуқи - бу амалда ашёга эга бўлиш, унга бевосита таъсир ўтказиш имконияти (ушлаб қуриш, ҳис этиш, тараждаги сенинг автомобилнинг, сен ўз квартиранда ўтирибсан ва ҳ.к.). Бунинг устига эғалик ҳуқуқи ўз ашёси билан бевосита алоқада бўлишини талаб қилмайди. Масалан, дам олишга кетар экан мулкдор ўзи қолдириб кетаётган мулкнинг, қолдирилган квартиранинг эгаси бўлиб қолаверади. Мулкка эғалик қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин.

Амалдаги меъёрий ҳужжатлар ёки тарафлар келишувига биноан вужудга келадиган эғалик **қонуний эғалик** ҳисобланади. Буюмга берилган чек, кафолат талони, олди-сотди бўйича ёзма шартнома ва бошқа ҳужжатлар ашёнинг қонуний сотиб олинганини тасдиқловчи асос бўлиши мумкин.

Етарли ҳуқуқий асосларсиз ашёни эгаллаш **ноқонуний эғалик** ҳисобланади. Ҳужжатларни тегишли равишда расмийлаштирмасдан ашёни сотиб олиш, мулкни махфий ёки ошкора ўғирлаб олиш, уй ёки квартирага ўзбошимчалик билан кириб олиш (эгаллаш) ва ҳ. к. ноқонуний эғаликка киради. Ноқонуний эгаллаш инсофли (ҳалол) ва инсофсиз бўлиши мумкин.

Ўз мулкнинг ноқонунийлигини билмаган ва билиши мумкин ҳам бўлмаган шахс мулкнинг ҳалол **ноқонуний эгаси** деб тан олинади.

Ўз мулкнинг ноқонунийлигини билган ёки билиши керак бўлган шахс мулкнинг **инсофсиз ноқонуний эгаси** ҳисобланади. Эғалик ҳуқуқи мулкдордан мулкдор бўлмаган шахсга ўтиши мумкин (масалан, ашёларни сақлаш камерасига топшириш). Бунда мазкур ҳуқуқни топшираётган шахс ашёнинг мулк эгаси бўлиб қолаверади.

Фойдаланиш ҳуқуқи - бу ашёлар воситасида у ёки бу эҳтиёжларни қондириш, ашёдан унинг фойдали хусусиятларини ҳамда даромадини олиш ҳуқуқидир. Эгаллик ҳуқуқи сингари фойдаланиш ҳуқуқи ҳам мулкдор бўлмаган шахс томонидан масалан, ижара шартномаси бўйича тошширилиши мумкин (ФКнинг 535-моддаси).

Тасарруф этиш ҳуқуқи юридик ҳужжатлар асосида ашёнинг тақдирини тасарруф этиш йўлидаги қонуний ҳуқуқчиликдан фойдаланиш бўлиб ифодаланади. Тасарруф этиш ҳуқуқини амалга ошираркан, мулкдор ашёни ўзидан узоқлаштириши (сотиши, ҳадя қилиши, мерос бўйича тошширилиши ва ҳ. к.) ёки ижарага тошширилиши, худтас - то ашёни йўқ қилиб ташлашгача, яъни юридик ҳолатини ўзгартиришгача бориши мумкин.

Уччала қонуний ҳуқуқчиликнинг моҳияти шундаки, мулкдор муглақо ўз ихтиёри асосида мулкка эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади, шунингдек ўз мулкига нисбатан қонун ва бошқа метёрий ҳужжатларга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этишга ҳақлидир.

Лекин, шунга қарамай, мулкдорнинг ўзига тегишли ашёга нисбатан ҳокимияти чексиз-чегарасиз эмас. Мулк ҳуқуқини амалга ошириш бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширишда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олувчи чораларни куришга мажбур (ФКнинг 172-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси қонуларига мувофиқ мамлакатимизда мулкнинг ҳар қандай шакллари ҳимоя қилинади. Фуқаролик кодексининг 167-моддасига биноан «Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади». Бунда Фуқаролик кодексининг 213-моддасида баён қилинганидек, «республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалардан (муниципал мулк) иборат бўлган давлат мулки оммавий мулкдир».

Бошдан оқ қайд этиш керакки, «мулк шакли» тушунчаси юридик эмас, балки иқтисодий категориядир. Бироқ, ҳар бир мулк шакли ўзига мос мулк ҳуқуқининг пайдо бўлишига сабаб бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, муниципал тузилмалар (шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари) оммавий (давлат) ва муниципал мулк субъектлари

ҳисобланади. Фуқаролар ва юридик шахслар хусусий мулк субъектларидир.

Мулк ҳуқуқи асосида мулк бир эмас, икки ва undan ortiq шахсларга мансуб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мулкка нисбатан **умумий мулк ҳуқуқи** вужудга келади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-моддасига мувофиқ «мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (**улушли мулк**) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (**биргаликдаги мулк**) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин».

Умумий мулк турли хил асосларда вужудга келади. Масалан, никоҳда турган шахсларга нисбатан юзага келиши мумкин. Биргаликдаги харид натижасида, мулкни мерос қилиб қолдириш ва бошқа асосларда ҳам умумий мулк пайдо бўлади.

Умумий улушли мулк ё қонун кучи билан, ёки тарафлар келишуви бўйича белгиланади. Бу, умумий мулк мулкдорлар сонига мутаносиб равишда улушларга бўлинади, деган маънони билдиради. Улушлар ҳажми умумий мулкка ҳар бир мулкдор қўшган ҳиссасининг катта-кичиклигига боғлиқ ҳолда ёки қонун бўйича белгиланади. Агар қонун улушлар ҳажмини белгиламайдиган ва тарафлар ҳар бир мулкдор улуши ҳажмини олдиндан келишиб олган бўлмасалар, унда мулк барабар улушларда бўлинади. Бундай ҳолларда умумий мулк иштирокчилари сонининг ўзгаришига боғлиқ равишда улуш ҳажми ёки камайиб бориши мумкин (ФКнинг 217-моддаси).

Мазкур Кодекснинг 218-моддасига биноан, ҳар бир «улушли мулк иштирокчиси ўз хоҳишига қараб ўз улушини сотишга, совға қилишга, васият қилиб қолдиришга, гаровга беришга ёки бошқача тарзда тасарруф этишга, улушни ҳақ эвазига бошқа шахсга бериш чоғида ушбу Кодекснинг 224-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилган ҳолда ҳақни бўлади». 224-моддада эса «мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтида қолган мулкдорлар сотилаётган улушни у сотиладиган нархда ва бошқа шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эгадирлар, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно», дейилган.

Умумий мулкдаги улушини сотувчи иштирокчи бу ҳақда умумий мулкнинг қолган иштирокчиларини ёзма равишда хабардор қилиб, улушнинг нархини ва уни сотишнинг бошқа шартларини кўрсатишга мажбур. «Агар қолган мулкдорлар им-

тиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан қўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида, бошқа мол-мулкка нисбатан эса - ўн кун давомида амалга оширмасалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади» (ФКнинг 224-моддаси). Агар умумий мулк улушини сотиш чоғида сотувчи имтиёзли сотиб олиш қондасини бузган бўлса, бошқа мулкдорлар уч ой мобайнида харидорнинг қилган ҳаракатидан норози бўлиб, унга ўтказилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзларига ўтказишни суд тартибида талаб қилишга ҳақлидирлар.

Биргаликдаги мулк. Бунда биргаликдаги мулк иштирокчилари мулкдорлари улушларини аниқламаган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар ва фойдаланадилар. Эр-хотинлар мулки ва деҳқон, фермер хўжалиги мулки шундай мулк ҳисобланади. Биргаликдаги мулк иштирокчилари ўзаро келишган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар, фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар. «Биргаликдаги мулкнинг ҳар бир иштирокчиси, агар иштирокчиларнинг келишувидан бошқача тартиб англашилмаса, умумий мол-мулкни тасарруф этиш хусусида битимлар тузишга ҳақли».

Бироқ, «биргаликдаги мулк иштирокчиларидан бири тузган умумий мол-мулкни тасарруф этиш билан боғлиқ битим уни тузган иштирокчининг зарур ваколатлари йўқлиги сабабли, битимдаги иккинчи тараф буни билган ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган тақдирдагина қолган иштирокчиларнинг талабига мувофиқ ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин» (ФКнинг 225-моддаси).

Умумий мулк иштирокчисининг улушини ажратишга фақат унинг иштирокчилар таркибидан чиқиш чоғида мулкни барча иштирокчилар ўртасида барабар улушларга бўлган ҳолда йўл қўйилади (ФКнинг 226-моддаси).

Қонун мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва мулкни тасарруф этиш билан боғлайдиган қонуний ҳуқуқлилик бошланлиги билан боғлайдиган юридик фактлар **мулк ҳуқуқини эгаллаш учун асослар** ҳисобланади. Улар: «Меҳнат фаолияти, мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тadbиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти, шу жумладан, мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш; давлат мол-мулкни хусусийлаштириш; мерос қилиб олиш; эгалик қилиш

ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат; қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа асослар»дан иборат (ФКнинг 182-моддаси).

Адабиётларда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асосларини **бошланғич ва ясама** асосларга бўлиш одати қабул қилинган.

Мулк ҳуқуқини эгаллашнинг бошланғич усуллари олдинги мулкдор ҳуқуқларига боғлиқ бўлмайди. Мулк ҳуқуқи ё илк бор, ёки ашёнинг олдинги эгаси хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Ўзбекистон қонун ҳужжатлари мулк ҳуқуқини эгаллашнинг шундай усуллари қаторига қуйидагиларни киритади: 1) мулкни яратиш ва купайтириш (ФКнинг 183-моддаси); 2) мулкни битим бўйича сотиб олиш (ФКнинг 184-моддаси); 3) қучириб бўладиган ва қучмас мулкка очиқ (ошкора) узоқ ва узлуқсиз эгаллик қилиш (эгаллаш муддати) натижасида мулкни эгаллаш; 4) ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантириш (ФКнинг 189-моддаси); 5) эгасиз ашёлар, топилма, қаровсиз ҳайвонлар ва хазинага мулк ҳуқуқини эгаллаш (ФКнинг 191, 192, 193, 194, 195, 196-моддалари).

Мулк ҳуқуқини эгаллашнинг ясама усуллари шу билан фарқ қиладики, янги мулкдор ҳуқуқи олдинги мулкдор ҳуқуқига асосланади, яъни унинг хоҳиш-иродаси бўйича вужудга келади. Бундай ҳолларда мулк ҳуқуқи, одатда, шартнома асосида (олдидотди, алмашиш, ҳадя қилиш ва ҳ. к. бўйича шартномалар бўйича) ва мулкни мерос қилиб қолдириш тартиби асосида вужудга келади. Бундан ташқари, Ўзбекистон қонун ҳужжатларига мувофиқ мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг ясама усуллари қуйидагилар кирилади:

1. Национализация, (миллийлаштириш) «фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига утказишдан иборат.

Мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган тақдирда, агар қонушларда ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилишини талаб қилишга ҳақлидирлар» (ФКнинг 202-моддаси).

Шуни таъкидлаш жоизки, мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг бу усули (афтидан узоқ давом этган анъанага кўра) Фуқаролик кодексидаги мулк ҳуқуқини ясама усул билан қўлга киритилган мулк ҳуқуқи рўхатида биринчи ўринга қўйилган. Ваҳоланки, ҳозирги вақтдаги ижтимоий-иқтисодий

шарт-шароитлар бу усулнинг эндиликда камдан-кам учрашини тақозо этади. Умуман олганда эса, мазкур қонун ҳужжатига мувофиқ национализация мулк ҳуқуқининг ҳақ тўлаш билан ўтишини назарда тутати. Бу национализация тадбирини мулкни сотиб олишга жуда яқин қилиб қўяди.

2. Хусусийлаштириш - национализацияга қарама-қарши жараён, яъни давлат (республика ёки муниципал) мулкни фуқаролар ва юридик шахсларга махсус ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган тартибда топширишдир.

3. Реквизиция қўйидагиларни кўзда тутати: «Табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилиши мумкин (реквизиция).

Реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 203-моддаси).

Мусодара - бу маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят учун, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларига риоя этмаганлик учун суд қарорига биноан жазо сифатида ҳақ тўламай мулкни олиб қўйишдир (ФКнинг 201-моддаси).

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши. Мулк ҳуқуқини эгаллашнинг барча бошланғич усуллари мулкни бир шахсдан бошқасига ўтказиш фактидан келиб чиқади. Бу - бир шахсда мулк ҳуқуқининг вужудга келиши учун у бошқа шахсда бекор бўлиши кераклигини аниқлатади. Худди шунинг учун ҳам мулк ҳуқуқини эгаллашнинг юқорида кўрсатиб ўтилган усуллари бир вақтнинг ўзида бошқа шахс томонидан ўз мулкнинг ихтиёрий ёки мажбурий топширилиши натижасида унинг мулк ҳуқуқининг бекор бўлишига асос бўлиб ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 197-моддасида шундай баён қилинади: «Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий суратда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб

олиш) йўли билан, шунингдек мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади»¹.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари. Фуқаролик ҳуқуқи мулкдорни бошқа шахсларнинг ҳар қандай ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади. Бундай ҳаракатлар ашё мулкдор ихтиёридан унинг иродасига хилоф равишда чиқиб кетаётган вазиятда ўз ифодасини топиши мумкин. Масалан, ўғирлаш, талон-торож қилиш, товламачилик йўли билан ашёни олиб қўйиш ҳолларида. Мазкур ҳолатда мулкдорнинг поймол этилган ҳуқуқи суд тартибида виндикация (ҳимоя) даъвоси ёрдамида тикланади. **Виндикация даъвоси** - бу мулкдорнинг ўз мол-мулкни бошқа ҳар қандай шахснинг қонунсиз эгалигидан қайтаришни суд орқали талаб қилиб олиш ҳуқуқи (ФКнинг 228-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 231-моддасига кўра, «мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво)».

Мазкур ҳар икки даъво ашёвий-ҳуқуқий моҳиятга эга бўлиб, бизнинг назаримизда, уларга батафсилроқ тўхталиш ўринли бўларди.

Виндикация даъвоси - бу ўз мулкига эга бўлмаган мулкдорнинг шу мулкка қонунсиз эгалик қилиб турган мулкдор бўлмаган шахсдан мол-мулкни асли кўринишида қайтаришни талаб қилиб олишидир. Ўз мулкига эга бўлмаган мулкдор ёки шу мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс мазкур даъво бўйича даъвогар деб ҳисобланади. Қонунсиз инсофли (ФКнинг 229-моддаси) ёки инсофсиз мулкни эгалловчи (ФКнинг 230-моддаси) жавобгар бўлиб майдонга чиқади. Боз устига бунда даъво билан чиқиш чоғида мол-мулкни амалда эгаллаб турган шахс жавобгар бўлиши мумкин. Агар мулкдор ўз хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мол-мулкка эгалик ҳуқуқини йўқотган бўлса виндикация даъвоси билан чиқилади. Виндикация даъвоси билан чиқиш учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши керак:

- талаб қилинаётган мулк амалда бошқа шахснинг эгаллигида бўлиши керак;

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Тошкент, 1996, 89-бет.

- фақат бошқасига алмаштириб бўлмайдиган ашёлар ва турга хос аломатлари бўлган ашёлар даъво предмети бўлиши мумкин;

- мулкдор маҳрум бўлган мулк ўзининг асосий хусусиятларини ва сифат белгиларини йўқотмаган бўлиши лозим;

- мулкига эга бўлмаган мулкдор ва уни қонунсиз эгалловчи шахс даъво қилинаётган мол-мулк бўйича бир-бирлари билан шартнома ёки бошқа мажбуриятли ҳуқуқий муносабат билан боғланмаган бўлишлари керак.

Виндикация даъвосини қондиришда тегишли ҳисоб-китоблар амалга оширилиши керак. Даъвогар мол-мулкни асли ҳолида қайтариш билан бирга, агар жавобгар шу мол-мулкни инсофсиз эгаллаб турган бўлса, ундан мол-мулкка эгалик қилган бутун вақти давомида олган фойдалари (мевалари) ни қайтаришни ёки тўлашни талаб қилиши мумкин. Қонунсиз инсофли эгалловчи эса, мол-мулк эгасига бу шахс ё ўзининг эгаллиги қонуний эмаслигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан бошлаб ёхуд мулкдорнинг мол-мулкни талаб қилиб олиш ҳақидаги даъвоси бўйича талаб келган пайтдан бошлаб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган ҳамма даромадларни (меваларни) қайтариши керак бўлади. Айни пайтда инсофли эгалловчи ҳам, инсофсиз эгалловчи ҳам мол-мулкдан қанча вақт давомида олинган даромад мулкдорга қайтарилиши керак бўлса, шунча вақт давомида мол-мулкка қилинган зарур харажатларни тўлашни мулкдордан талаб қилишга ҳақли ва шу кабилар. Бундан ташқари инсофли эгалловчи мол-мулк сифат белгиларининг яхшилайдиган нарсаларни башарти мулкка зарар етказмай ажратиб олиш имкони бўлса, бу нарсаларни ўзида қолдириши мумкин ёки акс ҳолда шу мақсадга сарфланган харажатларни тўлашни талаб қилиши мумкин (ФКнинг 230-моддаси).

Негатор даъво - 231-модда мазмунидан келиб чиқинчи, ўз мулкига эгалик қилаётган мулкдорнинг шу мулкдан фойдаланиши ва уни тасарруф этишдаги қонуний ҳуқуқларини амалга оширишдаги тўсқинликларни бартараф этиш талабидир. Мол-мулкнинг амалдаги ва қонуний эгаси бўлган, лекин ундан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлган шахс ёки курсатиб ўтилган қонуний ҳуқуқларини амалга оширишга тўсқинлик қилинаётган шахс негатор даъвоси бўйича даъвогар ҳисобланади. Ўзининг ғайри ҳуқуқий хатти-ҳаракатлари билан мулкдорнинг ўз қонуний асосда фойдаланиш ҳуқуқини тўла

амалга оширишига имкон бермаётган шахс негатор даъво бўйича **жавобгар** бўлади.

Ер участкаси бўйича қўшнилاردан бирининг поқонуний кирдикорлари (ўтиш жойларини тўсиб қўядиган материаллар омборини ташкил қилиш, уйни қўшни участкасига зич қилиб қуриш, ўз участкасини ҳаддан ташқари баланд қилиб ўраш ва ҳ.к.) бундай вазиятга типик мисол бўла олади. Жавобгарнинг ҳаракатлари ёки фаолиятсизлиги поқонунийлигини исботлаш даъвогар мажбуриятига кирмайди. Агар жавобгар тескарисини исботлай олмаса, унинг ҳаракатлари поқонуний ҳисобланади. Агар жавобгар ўз ҳаракатларининг қонунийлигини исботлайдиган бўлса, негатор даъво қондирилмайди.

3. Мажбурият ҳуқуқининг мазмуни ашёвий ҳуқуқларнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан иборат. «Агар ашёвий ҳуқуқ муайян шахсга бириктирилган мулкнинг аҳволини қайд этадиган бўлса, мажбурият ҳуқуқи эса, мулкнинг ҳаракати ва қайта тақсимланиши жараёнини мувофиқлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, ашёвий ҳуқуқ турғунлик ҳолатидаги мулкрий муносабатларни, мажбурият ҳуқуқи эса шу мулкрий муносабатларнинг жўшқин ҳолатини мувофиқлаштиради.»¹

Мажбурият ҳуқуқининг асосида мажбурият тушунчаси ётади. «Мажбурият - фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириши, ишни бажариш, хизмаглар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса - қарздордан ўзини ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда ушбу Кодексда кўрсатилган бошқа асослардан келиб чиқади» (ФКнинг 234-моддаси).

Шу тариқа мажбуриятда икки тараф - **қарздор ва кредитор** қатнашади. Қарздор ва кредитор - мажбурият ҳуқуқи тушунчалари бўлиб, улар моддий бойликларни топшириш, товарларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш, хизмаглар кўрсатиш ва шу каби мулкрий муомала соҳасида қатнашаётган жисмоний ва юридик шахсларнинг муайян доирасини аниқлашга хизмат

¹ **Қараг:** Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правоведение. М., 1999. с.115

қилади. Қарздор томонида ҳам, худди шунингдек кредитор томонидан ҳам бир вақтнинг ўзида бир неча шахс ишгирок этиши мумкин.

Қонун субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келишини боғлайдиган юридик фактлар **мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос** бўлади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларига асосан мажбуриятлар:

- шартномалардан;
- етказилган зарар оқибатида;
- суд қарори асосида;
- фуқаролик қонунчилиги фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг бошланиши билан боғлайдиган боника ҳаракатлар ва ҳодисалар натижасида келиб чиқиши мумкин.

Шартнома мажбуриятларнинг вужудга келиши учун энг кенг тарқалган ва муҳим асослардан бири ҳисобланади. Мажбуриятлар купинча олди-сотди, ижара, айрибошлаш, иудрат ва шу кабилар бўйича шартномалардан иборат бўлади. Барча шартномалар охир оқибатда ягона бир вазифага эга мулкый муомалани ташкил этиши шакли бўлиб хизмат қилади.

Мажбуриятларнинг шартномасиз вужудга келиш шакллари ҳам анча кенг тарқалган. Масалан, **етказилган зарар оқибатидаги мажбурият** фуқаролар, ташкилотларнинг зарар етказилишига олиб келган онгли ёки ихтиёрсиз ҳаракатлари оқибатида пайдо бўлади. Юридик шахс саломатлиги, ҳаёти ёки мулкига зарар етказган шахс бундай зарарни тула ҳажмда тулаши керак. Маънавий зарар ҳам туланиши керак бўлган зарарлар қаторига киради. Унинг ҳажми суд томонидан зарар келтирилган конкрет шарт-шароитларни назарда тутган ҳолда аниқланади.

Давлат органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг **маъмурий ҳужжатлари** ҳам мажбуриятларнинг юзага келишига асос бўлиши мумкин. Мисол учун маҳаллий маъмуриятнинг фуқарога турар-жой бериш ҳақидаги қарор муниципал ижарачи фуқаро билан ижарага берувчи - муниципал уй эгаси ўртасидаги турар-жой мажбуриятларининг келиб чиқишига асос бўлиб хизмат қилади.

Мажбурият ҳуқуқининг муҳим қисмларидан бири **мажбуриятларнинг ижросини талаб** этишдан иборат бўлиб, у тегишли, тегишли бўлмаган ва реал бўлиши мумкин.

Мажбур шахс томонидан кредитор олдида шартнома, қонун ёки иш муомаласи одатларидан келиб чиқувчи белгиланган муддатда ва белгиланган жойда бажарган ҳаракатлари **лозим даражада бажариш** деб эътироф этилади.

Мажбур шахснинг шартномада белгиланган шартларни бузган ҳолда бажариши **лозим даражада бажарилмаган** деб аталади (Тегишли равишда бажарилмаган мажбуриятни мажбур шахснинг қабул қилган мажбуриятлари бўйича амалдаги фаолиятсизлигини билдирувчи мажбуриятларни бажармасликдан фарқлаш лозим).

Реал суратда бажариш қарздорнинг айнан мажбурият мазмуни ташкил этувчи ҳаракатни ушбу мажбуриятни етказилган зарарни қоплаш ёки жаримани тўлаш куралишида пул билан алмаштирмаган ҳолда амалга оширишни назарда тутати. Умуман, мажбуриятларнинг реал ва тегишли равишда бажаришларга бўлиниши кўп жиҳатдан шартли характерга эга. Чунки мажбуриятни реал амалга оширмай туриб, уни тегишли равишда ижро этиб бўлмайди.

Мажбуриятларнинг бажарилиши кредиторларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган ҳоллар ҳам маълум. Бундай вазиятда мажбуриятларни муқобил тарзда бажариш ҳақида сўз кетади (ФКнинг 256-моддаси). Масалан, олди-сотди шартномасига кўра, сотувчининг ашёни харидорга мулк сифатида топшириш мажбуриятини бажариши харидорнинг ҳам бунинг учун муайян миқдордаги пулни тўлаши билан боғлиқ.

Мажбуриятларнинг барқарорлиги, агар қонунда ёки мазкур шартноманинг ўзида бошқача тартибни кўзда тутмаган бўлмаса, бирон-бир тарафнинг ўзича бир томонлама тартибда шартнома шартларини ўзгартиришга ҳақли эмаслиги билан таъминланади. Шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга фақат қуйидаги ҳоллардагина рухсат этилган: мажбуриятларнинг муқобил тарафдан бажарилишининг кечиктирилиши; мажбуриятларни бажариш муддати ўтиб кетганда; тарафлардан бири томонидан шартнома шартлари жиддий бузилган тақдирда.

Қарздор ўз мажбуриятларини турлича йўл билан - бир йўла (бутунича) ёки бўлиб-бўлиб бажариши мумкин. Агар тарафлар мажбуриятни бажариш усулини олдиндан келишиб олмаган бўлсалар, кредитор мажбуриятни бўлиб-бўлиб бажарилишини қабул қилмаслик ҳамда қарздордан уни тўла ҳажмда бажаришни талаб қилишга ҳақлидир. Айрим ҳолларда қарздор **мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахсга топшириши мумкин** (ФКнинг

240-моддаси). Масалан, етказиб бериш шартномаси бўйича мажбуриятини қарздор юкни таниб берувчи зиммасига юклайди. Бундай ҳолатда шартнома икки томонлама тузилганича қолаверади. Зеро, юк тапшувчи мажбуриятдаги тарафлардан бири бўлмайди. Шунинг учун агар мажбуриятнинг бажарилиш шarti юк тапшувчи айби билан бузиладиган бўлса - кредитор ўз эътирозини юк тапшувчига эмас, қарздорга йўнаттиради.

Мабодо, кредитор юзага келган вазият тақозоси билан мажбуриятнинг бажарилишини шахсан қабул қилиб ола олмаса, мажбурият кимнинг олдида бажарилишни шарт бўлса - унга шахсни кўрсатиб беришга ҳақлидир. Буни ижро адресини ўзгартириш дейилади. Ушбу ҳолатда қарздор ўз мажбуриятларини ижросини ё кредитор томонидан, ёки бунга қонуний вакил қилинган шахс томонидан қабул қилинишини исботловдалилни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Зеро, агар қарздор бунга ишонч ҳосил қилмай туриб, ўз мажбуриятини қабул қилишга қонуний вакил қилинмаган шахс олдида ижро этадиган бўлса, мажбурият бажарилмаган ҳисобланади, мажбуриятни қабул қилган шахсга нисбатан суд даъвоси қондирилмайди.

Мажбуриятнинг бажарилиш муддати шартномада кўзда тутилган бўлиши керак. «Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш найти билан белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса - ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонуи, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англанилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажаришни шарт» (ФКнинг 242-моддаси).

Мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилмаслиги уни кечиктириш деб аталади. Мажбуриятни муқобил тарзда бажаришда қарздор ҳам, кредитор ҳам бажариш муддатини кечиктиришга йўл қўйишлари мумкин.

Фақат муддатни ўтказиб юборишгина эмас, балки мажбуриятни муддатидан илгари бажариш ҳам мажбуриятни бажариш муддатини бузишга киради. Мажбуриятни муддатидан олдин бажариш мумкинлиги шартномада белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 243-моддаси).

«Агар қонуи ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятни бажаришни кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажаришга йўл қўйилмайди.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд қарздорга мажбуриятни бажаришни кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажариш имконини беришга ҳақли» (ФКнинг 244-моддаси).

Мажбуриятни бажариш жойи, одатда, мажбуриятнинг ўзида ифодаланган бўлади. «Агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган бўлмаса, ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан аниқланмаса, ижро қўйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) қўчмас мол-мулкни тошшириш мажбуриятлари бўйича - мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни тошшириш мажбуриятлари бўйича - товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи тапшувчига тошшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни тошшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича - мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиши пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича - мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойида, агар кредитор юридик шахс бўлса, унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойланган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойланган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса - ижро этиш жойи ўзгартирилиши билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойланган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича - қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойланган ерида (ФКнинг 246-моддаси).

4. Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома - бу икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувидир (ФКнинг 353-моддаси).

Мажбуриятларнинг кўпчилиги шартнома асосида вужудга келади. Шартномага нисбатан битим турдош тушунча ҳисобланади. Кенгроқ маънода олганда умуман ҳар қандай шартнома битим бўла олади. Лекин ҳар қандай битим ҳам шартнома бўлавермайди. Шунга қарамай, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ мазкур Кодекснинг 9-

бобида кўзда тутилган икки ва кўптомонлама битимлар ҳақидаги қоида шартномаларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Шу тариқа битимлар, уларнинг туташи, уларнинг ҳақиқийлик шартлари ва ҳақиқий эмаслигининг оқибатларини тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлари шартномаларга ҳам тегишли ҳисобланади. Бундан ташқари, битимларнинг турлари ва шакллари шартномаларнинг тур ва шаклларига мос келади. Бироқ, шуларга қарамай, фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар ўзининг алоҳида ажралиб турувчи хусусиятларига ҳам эга.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари битимлар турларига мос келади, лекин бундан ташқари, аниқланиши бўйича бошқа асосларга эга. Юридик йўналтирилганлигига қараб шартномалар асосий ва дастлабки шартномаларга бўлинади. Шартномаларнинг мутлақ кўпчилиги асосий шартномалар ҳисобланади. Улар бевосита тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқаради.

Дастлабки шартнома - тарафларнинг келажакда асосий шартномани тузиш бўйича келишувидан иборат. Дастлабки шартномани тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 361-моддасида таърифланган. Дастлабки шартномани тузар экан, тарафлар асосий шартнома предмети ва муҳим шартларини, шунингдек унинг тузилиш муддатини белгилаб оладилар. Агар бундай муддат белгиланмаган бўлса, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб тузилиши керак бўлади.

Тарафларнинг келишувини дастлабки шартномадан фарқлай билиш керак. Мақсадлар ҳақидаги келишув тарафларнинг бирон-бир ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқармайди ва демакки, ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди.

Учинчи шахслар фойдасига тузиладиган шартномалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 362-моддасида назарда тутилган. «Тарафлар қарздор ижрони кредиторга эмас, балки шартномада кўрсатилган ёки кўрсатилмаган, қарздордан мажбуриятни ўз фойдасига бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган учинчи шахсга бажариши мажбур деб белгилаб қўйган шартнома» шундай шартнома деб эътироф этилади.

Шартномаларни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-бобида белгилаб берилган. Шартнома тузиш учун тарафлардан бири бошқа томонга **оферга** деб аталадиган ёзма таклифни жўнатиши керак (ФКнинг 364, 367-моддалари).

Офертани жўнатган тараф **оферент** деб аталади. Оферта шартноманинг муҳим шартларини ақс эттириши ҳамда бир ёки бир неча муайян шахслар билан шартнома тузиш мақсадини ифодалашни лозим. Шартноманинг муҳим шартлари ақс этмаган ва аниқ шахслар доирасига йўлланган таклифлар (масалан, реклама) ни **оферта қилиш бўйича таклиф** деб қараш керак.

Агар таклиф шартноманинг муҳим шартларини ақс эттириб, розилик билдирувчи ҳар қандай шахс билан шартнома тузиш мақсадини ифодаласа, бундай таклиф **оммавий оферта** деб тан олинади (ФКнинг 369-моддаси). Масалан, дукон пештахтала-рида нархлари кўрсатилиб жойлангирилган буюмлар, бекатда тўхтаб турган жамоат транспорти ва ҳ.к.

Оферта (яъни, таклиф, шартнома лойиҳаси) бошқа тарафга ик-ки нусхада жўнатилади. Агар офертани олган тараф шартнома шартларига рози бўлса, олинган нусхаларга имзо қўйиб босади ва бир нусхани ўзига қолдириб, бошқасини оферентга жўнатади. Ушбу ҳаракат тўла ва писандасиз келишувни билдиради ва **акцепт** деб аталади (ФКнинг 364,370-моддалари). Шартнома тузилишига розилик билдирган тараф **акцептанг** дейилади. Офертани писан-дсиз қабул қилишдан ташқари ҳар қандай бошқа хатти-ҳаракат (масалан, шартномани фақат айрим аниқлашлар ва ўзгартиришлар билан тузишга розилик) акцепт бўлмайди. Бундай жавоб рад этиш ва аини пайтда янги оферта деб эътироф этилади.

Агар офертада унга жавоб бериш муддати кўрсатилган бўлса-ю, шу муддатда жавоб олинмаса битим тузилмаган ҳисобланади. Жавоб бериш муддати белгилаб қўйилмаган офер-тага энг мақбул вақт мобайнида розилик билдирилиши керак. Мабодо, акцепт кечикиб олинган тақдирда оферентда бу ҳодисани эътиборсиз қолдириб шартноманинг тузилишига рози бўлиш ёки шартномани тузишдан бош тортишга ҳақи бор (ФКнинг 368-моддаси).

Қонунга мувофиқ оферта (шартнома лойиҳаси) йўлланган тараф учун шартнома тузиш мажбурий бўлган ҳолларда бу та-раф оферта олинган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга акцепт тўғрисидаги ёки акцептдан бош тортиши тўғрисидаги ёхуд офертани бошқа шартларда акцептлаши тўғрисида (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённома-си) билдириш йўллаши керак (ФКнинг 377-моддаси). Келиш-мовчиликлар баённомаси шартнома лойиҳаси (оферта) билан бирга оферентга жўнатилади. Оферент 30 кун мобайнида ё ак-

цепгант таклиф этган ўзгартиришларни қабул қилиш, ёки шартномани тузишдан бош тортиш ёхуд акцепгант 30 кун мобайнида жавоб беришга мажбур бўлган ўз келишмовчиликлар баённомасини жўнатиш даркор. Келишмовчиликлар баённомаси рад этилган тақдирда барча низоли масалалар қараб чиқиш учун судга оширилади (ФКнинг 377-моддаси).

«Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаган тараф шу туфайли етказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак» (ФКнинг 377-моддаси).

Мажбуриятлар ижросини таъминлаш усулларига қўйидагилар кирази: жарима, гаров, қарздор мулкани ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, бунак пули ва қонун ёки шартномада қўзда тутилган бошқа усуллар (ФКнинг 259-моддаси).

Неустойка - қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси»дир (ФКнинг 260-моддаси). Неустойка миқдори тўридан-тўри қонунда ёки шартномада кўрсатилади. Ҳатто асосий мажбурият оғзаки гузилган тақдирда ҳам неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши шарт (ФКнинг 262-моддаси).

Неустойка қўйидаги шаклларда бўлади:

1) **жарима** - «қарздор мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда тўлайдиган, ва қоида тариқасида, қатъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка жарима ҳисобланади» (ФКнинг 261-моддаси).

2) **пеня** - «қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир кунини учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз ҳисобланадиган неустойка пеня ҳисобланади» (ФКнинг 261-моддаси).

3) **қонуний неустойка** - кредитор шартномада қўзда тутилгани ёки тутилмаганидан қатъий назар талаб қилишга ҳақли бўлган неустойкалардир.

Неустойкани эътироз билдириш - даъво қилиш, яъни судга мурожаат қилиш орқали қарздор ҳисобидаги маблағларни ҳисобдан чиқариш орқали неустойкани бевосита ундириб олиш неустойкани ундириш усуллари бўлиши мумкин.

«Бир шахсининг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни бажаришни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади» (ФКнинг 264-моддаси). Мулк эгаси ёки

мулк эгасининг розилиги билан мулкка нисбатан ҳужалик юртиш ҳуқуқига эга бўлган шахс гаровга қўювчи бўлиши мумкин. Гаров билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси метёрилари билан мувофиқлаштирилади (ФКнинг 264-289-моддалари).

Гаровнинг икки асосий тури бўлади:

1) закатат, бунда гаровга қўйилган мулк гаровга олувчи ихтиёрига ўтади;

2) гаровга қўйилган нарсасини гаровга олувчига топширилмайдиган гаров (ФКнинг 269-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 265-моддасига мувофиқ «гаров закатат, ипотека, шунингдек ҳуқуқлар гарови тарзида амал қилиши мумкин».

Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закатат деб ҳисобланади.

Кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади.

Закататда, агар шартномада кўзда тутилган бўлса, гаровга олувчи гаров нарсасидан фойдаланиши мумкин. Нарсаларни гаровга қўйиб, ломбарддан олинадиган қарзлар закататнинг энг кенг тарқалган туридир. Мулкни гаровга қўювчида қолдириладиган гаровда гаровга олувчи қолдирилган мулкни назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлади ва гаровга қўйилган мулкни асраш чораларини кўришни гаровга қўювчидан талаб қилишга ҳақтидир.

Гаровга қўйилиши мумкин бўлган мулкни қўйидаги турларга бўлиш мумкин: кўчмас мулк гарови (ипотека); транспорт воситаларини гаровга қўйиш; муомаладаги товарлар гарови; қимматли қоғозларни гаровга қўйиш; мулккий ҳуқуқларни гаровга қўйиш; пул маблағларини гаровга қўйиш. Бунда кўчмас мулк ва муомаладаги маблағлар гаровга топширилмайди.

«Гаров тўғрисидаги шартнома» ёзма шаклда тузилиши керак.

Ипотека тўғрисида шартнома, нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинадиган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт» (ФКнинг 271-моддаси).

Ипотека тўғрисидаги шартнома тегишли мулклар билангина тааллуқли битимларни рўйхатга олиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши керак.

Гаров тўғрисидаги шартномага гаров предмети ва унинг қиймати, шунингдек, гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг ҳажми ва бажариш муддати кўрсатилган бўлиши керак.

Мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули сифатида **ушлаб қолиш** «қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши

лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли»лигидан иборат (ФКнинг 290-моддаси).

Қабул қилиб олувчи юкни ташиб берганлик учун тўланиши керак бўлган ҳақни тўлашдан бош тортган ёки ўзини олиб қочганда юк ташувчи юкни бермай қўйиши ушлаб қолишга мисол бўла олади. Мулкни ушлаб қолиш гаров билан кўпгина умумий хусусиятларга эга. Қатор ҳолларда ушлаб қолиш гаровга айланиб кетади. Ушлаб қолишнинг фарқи шундаки, мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмагани амалдаги факт сифатида кўриниб қолгандан кейингина уни қўлланилади, гаров ҳақидаги шартнома эса мажбурият бажарилишидан олдин тузилади. Мажбурият бажарилмаган ҳолларда мулкни ушлаб турган кредитор манфаатлари гаровга қўйилган мулк учун кузда тутилган қоидалар бўйича амалга оширилади.

Кафиллик бу шундай келишув бўлиб, унга кўра, «кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади.

Кафиллик шартномаси келгусида вужудга келадиган мажбуриятни таъминлаш учун ҳам тузилиши мумкин.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кафиллик шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади» (ФКнинг 292-моддаси).

Кафил ва у кафил бўлган қарздор кредитор олдида солидар жавобгарлик ҳисобланишади. Кредитор томонидан кафил олдида талаблар қўйилганда кафиллик берувчи бунга қарздорни аралаштирмаган ҳолда ўз ихтиёрича ҳаракат қилишга ҳақлидир.

Мажбуриятнинг ўзига тегишли қисmini бажарган кафил бажарилган қисм бўйича чиқимларни қоплашни талаб этиши мумкин. Мажбуриятни тўлиқ бажарган кафилга кредитор ҳуқуқлари ўтади. Бу ҳуқуқ унга мажбуриятларни бажариш учун сарф бўлган харажатларни тўлиқ қоплашни қарздордан талаб қилиш имконини беради. Бундан ташқари, қарздорга мажбуриятни бажаришда кўмаклашар экан, кафил шу жараёнда сарфланган харажатларнигина эмас, балки қарздордан мажбуриятни бажариш билан боғлиқ бошқа зарарларни ҳам тўлашни талаб қилишга ҳақли. У шунингдек, кредиторга тўланган сумма бўйича фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳам ҳақлидир (ФКнинг 295-моддаси).

Қарздор кафиллик билан таъминланганида мажбуриятни ўзи бажариши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ко-

дексининг 296-моддасига мувофиқ «кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабардор қилиш шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинганни кредитордан ундириб олишга ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда қарздор асоссиз олинганнигина кредитордан ундириб олишга ҳақли».

Кафолат. «Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (**кафил**) бошқа шахс (**принципал**) нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (**бенефициар**) пул суммасини тулаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради» (ФКнинг 292-моддаси).

Кафолат шартномаси суғурта шартномасига ўхшаб кетади. Уларнинг фарқи шундаки, кафолат мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули бўлиб хизмат қилади. Чунки, мажбурият бажарилмаган тақдирда қарздор-принципал бенефициарга туланган суммани кафилга тулашга мажбур бўлади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 299-310-моддалари кафолатга бағишланган.

Шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси **закалат** ҳисобланади (ФКнинг 311-моддаси).

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида закалат фақат жисмоний шахслар ўртасидаги битимларда қўлланилади. Закалат суммасидан қатъий назар, закалат ҳақидаги келишув ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя этилмаган ҳолатларда закалат берувчи топширган сумма аванс (ширинкома) сифатда қаралади ва бинобарин, закалат ҳақидаги келишув билан боғлиқ ҳеч қандай юридик оқибатларга олиб келмайди.

Закалат учта вазифани бажаради - тулов вазифасини (мулк қийматининг бир қисми бўлади); тасдиқловчи вазифасини, (яъни, у шартнома тузилганлиги фактини тасдиқлайди) ва таъминловчи вазифасини бажаради. Ҳар қалай, энг сўнгисини энг муҳими ҳисобланади. Чунки шартноманинг бажарилмагани учун жавобгар бўлган закалат берган тараф пулидан айрилади, мажбуриятнинг бажарилмаслигига айбдор бўлган закалат олган тараф шу закалатни икки баравар қилиб қайтаришга мажбур бўлади.

Умумий хулосалар. Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизимида ва умуман ҳар қандай ҳуқуқий давлат ёки уни қуришни амалга ошираётган давлат ҳуқуқ тизимида фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. Инсоният ўзининг ҳарбий

галабалари ва буюк жанглари тез орада унутиши, лекин одамлар у муаллифи бўлган фуқаролик кодексини абадий унутмасликлари ҳақидаги Наполеон айтган гапларни эслайлик. Орадан кўп йиллар ўтиб кетди, лекин бу гапларнинг долзарблиги ҳамон ўз кучини йўқотгани йўқ.

Ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини истаган ҳар бир фуқаро фуқаролик ҳуқуқини билиши шарт.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш шароитида фуқаролик ҳуқуқининг аҳамияти янада ошади. Зеро, айнан фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари асосида цивилизациялашган бозор муносабатлари барпо этилади. Фуқаролик ҳуқуқи алоҳида эътибор билан муносабатда бўлишга лойиқдир, унинг меъёрларини билиш республикаимиз ҳар бир фуқаросига қўйиладиган асосий талаб бўлиб, унинг ҳуқуқий маданияти кўрсаткичидир.

Таянч сўзлар

Фуқаровий ҳуқуқ, фуқаровий ҳуқуқ муносабатлари, фуқаровий ҳуқуқ субъекти, битимлар, шартномалар, ашёвий ҳуқуқ ва шартномалар.

Қайтариш учун саволлар

1. Фуқаровий ҳуқуқнинг тушунчаси, предмети, усуллари.
2. Ҳуқуқий муносабатларнинг турлари.
3. Юридик шахс фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар.
4. Битимлар тушунчаси ҳақида.
5. Ашёвий ҳуқуқ тушунчаси.
6. Мулк ҳуқуқи ҳақида.
7. Шартнома турлари ҳақида.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 1992 й.
2. Х. Р. Раҳмонкулов. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1-ва 2-қисмларига умумий тавсиф ва шарҳлар, 2 жилд, Т., 1997-1999 й.
3. И. Б. Зокиров. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи, дарслик, 1-қисм, 1996 й.
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи, дарслик, 2-қисм, Т., 1999 й.
5. Гражданское право, Учебник, часть 1, Издание второе (под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого) М., 1996 г.
6. Словарь гражданского права под. ред. В. В. Зелеского. М., 1998 г.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

9-МАВЗУ

МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбалари, тамойиллари ва функциялари.
2. Жамoa шартномалари ва келишувлари.
3. Меҳнат шартномаси (контракти). Уни тузиш ва бекор қилиш тартиби.
4. Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий мувофиқлаштириш.
5. Меҳнат интизоми ва меҳнат низоларини ҳал этиш.

1. Меҳнат ҳуқуқи - Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг энг муҳим, кенг ҳажмли ва мураккаб тармоқларидан бири. У (корхона қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда бўлишидан қатъий назар) ходимлар ва иш берувчилар меҳнат муносабатларини мувофиқлаштиришда асосий рол ўйнайди. Меҳнат ҳуқуқи меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амал қилиши ва бекор қилинишини тартибга солади, ходимларнинг биргаликдаги меҳнатлари режимини белгилайди, меҳнат мезони, меҳнатни муҳофаза этиш қоидалари ва меҳнат низоларини кўраб чиқиш тартибини ўрнатади.

Шуни таъкидлаш жоизки, меҳнат ҳуқуқи меъёрлари технологик жараёнларни эмас, балки меҳнат муносабатлари субъектларининг ижтимоий алоқаларини, яъни меҳнатнинг ижтимоий шаклларини бошқаради. Бу меҳнат ҳуқуқи боғ-полиз участкасидаги меҳнатни, уй бекасининг меҳнатини, билимларини ўзлаштириш бўйича талаба меҳнатини бошқармайди деган маънони билдиради. Меҳнат ҳуқуқи меҳнатни ижтимоий-иқтисодий ташкил этишдаги меҳнат бўйича муносабатларни мувофиқлаштиради, яъни жамиятда мавжуд бўлган биргаликдаги меҳнат жараёнидаги кишилар ўртасидаги алоқани бошқаради.

Меҳнат фаолияти жараёнида ўз меҳнат лавозинини қўлланишида келиб чиқадиган меҳнат муносабатлари **меҳнат ҳуқуқи предмети** бўлиб майдонга чиқади. Унга қуйидагилар киради:

- ходим ва иш берувчи ўртасидаги муносабатлар;
- меҳнат жамоаси манфаатларини ифодаловчи касаба уюшмаси органи ходимларнинг меҳнат шaroитлари, турмуши ва дам олишини яхшилаш юзасидан корхона рўёбга келадиган ташкилий-бошқарув муносабатлари;
- ишчи кучларини қайта тақсимлаш бўйича муносабатлар;
- аҳолини ишга жойлаштириш бўйича муносабатлар;
- моддий зарарни қоплаш билан боғлиқ муносабатлар;
- меҳнат низоларини ҳал этишда вужудга келадиган процессуал муносабатлар.

Меҳнат ҳуқуқи усули. Меҳнатнинг бошқа ҳар қандай тармоғи сингари меҳнат ҳуқуқи ҳам фақат ўзигагина хос бўлган ўз усулига эга. Маълумки усулнинг мазмуни - муносабатлар қандай усуллар билан мувофиқлаштирилади ёки бошқарилади - деган саволга жавобда ўз ифодасини топади. Ушбу усулнинг асосий хусусиятлари қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

1. *Фуқароларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш директив кўрсатма ёрдамида эмас, балки эркин манфаатдорлик асосида, яъни меҳнат муносабатлари иштирокчиларига шартномавий эркинликни бериш орқали амалга оширилади. Меҳнат муносабатларининг ихтиёрий ва шартномавий моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.*

2. *Тарафларнинг юридик тенглиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар каби меҳнат муносабатларига ҳам хосдир.*

3. *Меҳнат ҳуқуқи марказлашган ва локал бошқарувнинг қўшиб олиб борилиши билан ажралиб туради. Локал ҳужжатларда тарафлар келишувига биноан иш куни тартиби белгиланади, дам олиш (танаффус) вақти аниқланади, таътиллار графиги ҳамда ходимлар меҳнат шaroитини батафсил ишдан-игнасиғача тартибга солувчи бошқа масалалар келишилади. Лекин бунда локал ҳужжатлар нормалари республика қонун ҳужжатларига зид бўлмаслиги муҳимдир.*

4. *Меҳнат шартномалари тарафларининг мажбуриятларни бажариш воситаси сифатида қўлландиган санкциялар моҳияти. Санкцияларни қўлланиш ва ходимлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суддан ташқари тартибда амалга оширилади. Ходимни ишга қайта тиклаш билан боғлиқ масалалар бундан мустасно. Меҳнат*

ҳуқуқи буйича жавобгарлик чоралари моддий, интизомий характерга эга бўлади.

Меҳнат ҳуқуқи манбалари. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 1-моддасига мувофиқ «Ўзбекистон Республикасида меҳнатга оид муносабатлар, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади».

Меҳнат ҳуқуқи манбалари республика ва локал манбаларга бўлинади.

Республика миқёсидаги манбаларга қуйидагилар киради:

1) Меҳнатга доир қонун ҳужжатларининг юридик базаси ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;

2) меҳнат ҳуқуқи нормаларини акс эттирувчи қонунлар;

3) Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси;

4) Ўзбекистон Республикаси Президентининг меҳнат муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган норматив Фармонлари;

5) Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ва Қорақалпоғистон Республикаси Ҳукуматининг меҳнат ҳуқуқи предметини ташкил этувчи муносабатларни тартибга солишга қаратилган қарорлари;

6) Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қарорлари;

7) Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ва Жўқорги Кенес қарорлари;

8) давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия органлари ўз ваколатлари доирасида қабул қиладиган қарорлар (Меҳнат кодексининг 1-моддаси).

Меҳнат ҳуқуқининг **локал манбаларга** қуйидагилар киради:

1) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги;

2) корхонада ўрнатилган ички меҳнат тартиби қоидалари;

3) жамоа шартномалари ва келишувлари;

4) меҳнат шартномалари (контрактлари);

5) корхона ва муассасаларнинг буйруқ ва фармойишлари.

Меҳнат ҳуқуқий манбалари орасида Халқаро Меҳнат ташкилоти (ХМТ) нинг ҳужжатлари алоҳида ўрин тутadi. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 10-моддасида шундай далолат берилади:

Меҳнат ҳуқуқи тамойиллари:

1) фуқароларнинг ўз меҳнат лаёқатларини ўзлари эркин тасарруф этишлари тамойили;

2) ҳеч қандай камситиш-таҳқирларсиз барабар меҳнатни барабар рағбатлантириш тамойили;

3) ходимлар аҳволининг меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан пасайиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслиги тамойили.

Меҳнат ҳуқуқи функциялари меҳнат қонунчилиги олдида турган вазифалар билан белгиланади. Ушбу вазифалар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 2-моддасида баён этилган. Кўрсатиб ўтилган модда мазмунига назар ташлар экан, унда келтирилган вазифалар кўпроқ декларатив характерга эга эканлигини сезиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси қўйган вазифалардан келиб чиққан ҳолда меҳнат ҳуқуқининг иккита функциясини - **тартибга солувчи ва қўмаклашувчи** функцияларни ажратиш мумкин.

Тартибга солувчи функциянинг таъсир кучи меҳнат ва у билан боғлиқ муносабатларга ёйилади.

Қўмаклашувчи функция шундан иборатки, меҳнат ҳуқуқи бу функцияни бевосита ўзи бажармай (ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган бошқа ижтимоий) тузилмалар билан ҳамкорликда адо этади. Меҳнат ҳуқуқи меҳнат унумдорлигининг ошишига; иш сифатининг яхшиланишига; моддий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга; аҳоли моддий ва маданий ҳаёт даражасини кўтаришга, меҳнат интизомини мустаҳкамлашга қўмаклашишга даъват этилган. Бундан ташқари, ҳуқуқ ишлаб чиқариш эҳтиёжларини таъминлаб бориш мақсадида илгчи кучлари бозорини яратишга ёрдам бериши керак.

Меҳнат ҳуқуқининг асосий мазмунини **меҳнатга оид муносабатлар** ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, булар - меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлардир.

Меҳнатга оид муносабати субъектлари асосий ва қўшимча субъектларга бўлинади. Бундай бўлиниш у ёки бу субъект меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амал қилиши ва бекор қилинишига таъсир этиш даражасига асосланган. **Ходим ва иш берувчи** меҳнат муносабатларининг асосий субъектлари бўлиб майдонга чиқадилар (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 14 ва 15-моддалари). Меҳнат жамоаси кенгаши; меҳнат низолари бўйича комиссиялар; касаба уюшмалари;

меҳнат органлари, корхонадаги юридик хизматлар ва ишлаб чиқаришнинг нормал ишланшини таъминловчи бошқа таркиботлар **қўшимча субъектларга** киради.

Бироқ, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида ижрочи шартномадан келиб чиқадиган меҳнат натижасини тақдим этиши, яъни тегишли мажбуриятни лозим даражада бажариши керак. Меҳнат характери ва мезонига тааллуқли масалалар, иш куни режими ва тартиби, қабул қилинган мажбуриятларни бажариш усуллари, меҳнат жараёни натижасининг ўзигина эмас, балки унинг ўзи ҳам меҳнат ҳуқуқий муносабатлари доирасига киради ва бу уни фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан ажратиб туради.

Субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари меҳнат муносабатларининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. **Ходимларнинг асосий ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:**

1) меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам миқдордан паст бўлмаган даражада иш ҳақи олиш;

2) иш вақтининг давом этиш чегаралари белгиланиши, бир қатор касблар ва ишлар учун қисқартирилган иш куни билан, ҳар ҳафталик дам олиш кунларини, байрам кунлари, шунингдек ҳар йилги пули тўланадиган меҳнат таътиллари билан таъминланадиган дам олиш ҳуқуқи;

3) хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароитини талаб қилиш ҳуқуқи;

4) касбий тайёргарликка эга бўлиш ва малака ошириш ҳуқуқи;

5) иш билан боғлиқ равишда унинг саломатлиги ёки мулкига етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқи;

6) ходимлар ва меҳнат жамоалари манфаатларини ифодаловчи касаба уюшмалари ва бошқа ташкилотларга бирланиш ҳуқуқи;

7) ёш бўйича, меҳнат қobiliятини йўқотган ҳолларда, боқувчисини йўқотганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолатларда белгиланадиган ижтимоий таъминланиш ҳуқуқи;

8) ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан, суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдам олиш;

9) жамоага доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш ҳуқуқи (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 16-моддаси).

Ходимларнинг мажбуриятлари умумий тарзда Меҳнат кодексининг 1-моддасида белгилаб қўйилган ҳамда ички тартиб қоидалари ва қўшимча йуриқномалар билан батафсил регламентлаб қўйилган. Ходим:

- 1) меҳнат вазифаларини виждонан бажариш;
- 2) меҳнат интизомига риоя қилиш;
- 3) корхона, муассаса, ташкилот мулкига тежаб-тергаб муносабатда бўлиш;
- 4) белгиланган меҳнат нормаларини бажаришга мажбур.

Жамоа шартномаси - бу корхонада иш берувчи ва ходимлар ўртасидаги меҳнат, ижтимоий-иқтисодий ва профессионал муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳужжат (Меҳнат кодексининг 29-моддаси).

Меҳнат кодексининг 31-моддасига мувофиқ «ҳар қайси тараф жамоа шартномаси, келишувини тузиш ва ўзгартириш юзасидан музокаралар олиб бориш ташаббуси билан чиқишга ҳақлидир».

«Музокаралар олиб бориш ва жамоа шартномаси, келишувининг лойиҳасини тайёрлаш учун тарафлар тенг ҳуқуқлилик асосида тегишли ваколатларга эга бўлган вакиллардан иборат комиссия тузадилар.

Комиссиянинг таркиби, музокараларнинг муддати, ўтказиладиган жойи ва кун тартиби тарафлар қарори билан белгиланади» (Меҳнат кодексининг 32-моддаси).

Тарафлар ўртасида ихтилофлар келиб чиққан тақдирда, улар ўртасида **жамоа музокаралари** олиб борилади. Жамоа шартномаси мазмуни туғрисидаги баҳсли масалалар суддан ташқари тартибда ва меҳнат низолари бўйича комиссияга мурожаат қилмаган ҳолда ҳал этилади. Бу жамоа шартномаларини индивидуал меҳнат шартномаларидан ажратиб турувчи хусусиятлардан биридир.

Агар тарафлар муросага келишмаса - **ихтилофлар далолатномаси** тузилади. Кейин уч кун ичида **яраш комиссияси** тузилади ёки тарафлар ўзаро асосида танланган воситачига мурожаат қиладилар.

Ихтилофлар далолатномаси етти кун ичида қараб чиқилиши керак.

Ваколатли орган тимсолида касаба уюшмаси, ходимлар томонидан ваколат берилган бошқа вакиллик органи бевосита меҳнат жамоасининг умумий мажлиси (конференцияси) ва иш

берувчи билан шартнома тузиш зарурлиги тўғрисидаги қарорни қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Жамоа шартномаси корхоналарда, уларнинг юридик шахс мақомига эга бўлган таркибий бўлинмаларида тузилади (Меҳнат кодексининг 352-моддаси).

Шундай қилиб, жамоа шартномаси бир томондан касаба уюшмалари ёки ходимлар томонидан ваколат берилган вакиллик органи тимсолида ходимлар, иккинчи томондан - бевосита иш берувчи ёки унинг томонидан ваколат берилган вакиллар жамоа шартномасини тузадилар (Меҳнат кодексининг 36-моддаси).

Меҳнат кодексининг 37-моддаси жамоа шартномаси мазмуни ва таркибини батафсил таҳлил қилади.

Жамоа шартномаси лойиҳаси ходимлар томонидан корхона бўлинмаларида муҳокама этилади ҳамда тушган мулоҳаза ва тақлифлар асосида қиёмага етказилади.

Қиёмага етказилган лойиҳа меҳнат жамоаси умумий мажлиси (конференцияси) муҳокамасига олиб чиқилади. Агар унда ходимларнинг ярмидан кўпроғи иштирак этса - мажлис ваколатли ҳисобланади.

Меҳнат жамоаси конференцияси, агар унда делегатларнинг камида учдан икки қисми қатнашганда ваколатли ҳисобланади (Меҳнат кодексининг 39-моддаси).

Агар жамоа шартномаси учун мажлис (конференция) да қатнашганларнинг эллик фоиздан кўпроғи овоз берса у маъқуланган ҳисобланади. Агар жамоа шартномаси маъқуланмай қолса, тарафларнинг вакиллари умумий мажлис (конференция) истаклари асосида қайта ишлаб қиёмага етказдилар ва ўн беш кун ичида уни такроран мажлис (конференция) га қараб чиқиш учун тақдим этадилар.

Мажлис (конференция) маъқуланганидан кейин уч кун ичида тарафлар вакиллари жамоа шартномасини имзолайдилар. (Меҳнат кодексининг 40-моддаси).

Жамоа шартномаси у имзоланган кундан бошлаб ёки жамоа шартномасида кўрсатилган кундан бошлаб кучга киради ҳамда тарафлар белгиланган муддат давомида амал қилади.

Белгиланган муддат тугагач, жамоа шартномаси тарафлар янги шартнома тузгунга қадар ёки амалдаги шартномани ўзгартиргунча, тўлдиргунча амалда бўлади (Меҳнат кодексининг 41-моддаси).

Жамоа шартномасида кўзда тутилган мажбуриятларнинг бажарилишини тарафлар вакиллари, меҳнат жамоаси, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг тегишли органи томонидан назорат қилинади.

Жамоа шартномасини имзолаган шахслар ҳар йили ёки шартноманинг ўзида махсус кўрсатилган муддатда мажбуриятларнинг бажарилиши ҳақида меҳнат жамоасининг умумий мажлиси (конференцияси) да ҳисобот бериб турадилар (Меҳнат кодексининг 46-моддаси).

Жамоа шартномасидан ташқари қонунда келишувларни тузиш ҳам кўзда тутилган.

Келишувлар - «тартибга солинадиган муносабатлар соҳаси, ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг хусусиятларига қараб, бош, тармоқ ва ҳудудий (минтақавий) жамоа келишувлари тузилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 47-моддаси).

Бош келишув Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши (ҳодимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчиларнинг республика миқёсидаги бирлашмалари ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан ҳам тузилади.

Бош келишув ижтимоий-иқтисодий масалалар хусусида келишиб сўбат олиб боришнинг умумий тамойилларини белгилаб беради (Меҳнат кодексининг 48-моддаси).

Тармоқ келишувлари тегишли қасаба уюшмалари (ҳодимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифларига кўра эса Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги билан ҳам тузилади.

Тармоқ келишувлари тармоқни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, меҳнат шартлари ва унга ҳақ тўлашни, тармоқ ҳодимларининг (қасбдошлар гуруҳларининг) ижтимоий кафолатларини белгилаб беради (Меҳнат кодексининг 49-моддаси).

Ҳудудий (минтақавий) келишувлар тегишли қасаба уюшмалари (ҳодимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса жойлардаги маҳаллий ҳокимият ижроия органлари билан ҳам тузилади.

Худудий келишувлар худудларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш шартларини белгилайди (Меҳнат кодексининг 50-моддаси).

3. Меҳнат шартномаси «ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига ба-жариш ҳақидаги келишувдир.

Ходим ва иш берувчи меҳнат шартномасининг тарафлари бўлиб ҳисобланадилар» (Меҳнат кодексининг 72-моддаси).

Меҳнат шартномалари фақат тарафларнинг ўзаро розилик-лари билангина тузилади. Дастлабки хоҳиш-ирода ишга кир-моқчи бўлган шахсдан келиб чиқиши керак. Бу хоҳиш-ирода ёзма ариза беришда ўз ифодасини топади. Муқобил хоҳиш-ирода иш берувчидан келиб чиқиши керак. Меҳнат шартнома-сини тузишга иш берувчи розилик билдирган тақдирда ходим корхона кадрлар бўлимига шахсий гувоҳномаси ва меҳнат даф-тарчасини тақдим этади. Агар ходим муайян малака ва зарур мутахассисликни талаб қиладиган ишга қабул қилинаётган бўлса, у мазкур мутахассислик ва малакани тасдиқловчи ҳужжат (диплом, гувоҳнома ва ҳ.к.) ни тақдим этиши керак.

«Ишга қабул қилиш вақтида ишга кираётган шахсдан қонун ҳужжатларида кўрсатилмаган ҳужжатларни талаб қилиш таъқиқланади» (Меҳнат кодексининг 80-моддаси).

Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар тақдим этилишида меҳнат шарт-номаси тузилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодек-сининг 78-моддаси ишга қабул қилишни асоссиз равишда рад этишни таъқиқлайди. Ишга қабул қилиш корхона маъмурияги-нинг буйруғи билан расмийлаштирилади. Лекин ишга кириш ло-зим даражада расмийлаштирилганидан қатъий назар меҳнат шартномасининг тузилганлиги амалда ишга тупилиши билдиради.

Ишга қабул қилиш ходимнинг топширилаётган ишга лаёқатлилигини текшириб кўриш мақсадидаги синов билан шартлашилган бўлиши мумкин. Синов муддати уч ойдан ошиб кетмаслиги керак.

«Дастлабки синовни ўташ ҳақида меҳнат шартномасида шартлашилган бўлиши лозим. Бундай шартлашув бўлмаган тақдирда ходим дастлабки синовсиз ишга қабул қилинган деб ҳисобланади» (Меҳнат кодексининг 84-моддаси).

Дастлабки синов муддати ўтгунигача тарафларнинг ҳар бири бошқа тарафни уч кун олдин ёзма равишда огоҳлантириб, меҳнат шартномасини бекор қилишга ҳақли.

«Агар дастлабки синов муддати тутагунга қадар тарафлардан бирортаси ҳам меҳнат шартномасини бекор қилишни талаб қилмаган бўлса, шартноманинг амал қилиши давом этади ва бундан кейин уни бекор қилишга умумий асосларда йўл қўйилади» (Меҳнат кодексининг 87-моддаси).

Мазкур кодексга мувофиқ «ҳомилалар аёллар, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, корхона учун белгиланган минимал иш жойлари ҳисобидан ишга юборилган шахслар ишга қабул қилинганда, шунингдек олти ойгача муддатга ишга қабул қилиш ҳақида ходимлар билан меҳнат шартномаси тузилганда дастлабки синов белгиланмайди (Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 август Қонуни таҳририда - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил, 9-сон, 181-модда).

Меҳнат дафтарчалари корхонада беш кундан ортиқ ишлаган барча ходимлар учун тутилади. «Меҳнат дафтарчаси ходимнинг меҳнат стажини тасдиқловчи асосий ҳужжатдир.

Иш берувчи меҳнат дафтарчасига ишга қабул қилиш, бошқа доимий ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қилиш туғрисидаги маълумотларни ёзиши шарт. Ходимнинг илтимосига кўра меҳнат дафтарчасига ўриндошлик асосида ишлаган ва вақтинча бошқа ишга ўтказилган даврлар ҳақидаги ёзувлар кириштилади. Меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари (сабаблари) меҳнат дафтарчасига ёзилмайди» (Меҳнат кодексининг 81-моддаси).

Ўзининг меҳнат вазифаларини бажариш жараёнида ходим бошқа ишга ўтказилиши мумкин.

Меҳнат шартномаси зарур шартларидан бирининг ўзгартирилиши **бошқа ишга ўтказиш** деб ҳисобланади. Меҳнат қонунчилиги бошқа ишга ўтказишнинг бир қанча турларини ажратиб кўрсатади:

1) агар ходимга доимий асосда бошқа касб, мутахассислик, вазифа бўйича иш топшириладиган бўлса, ўша корхонанинг ўзида бошқа ишга ўтказиш ҳолати рўй беради;

2) бошқа жойга ишга ўтказиш.

Юқоридагилар доимий ишга ўтказиш турлари бўлиб, улар фақат ходимнинг розилиги билан амалга оширилади. Доимий бошқа ишга ўтказишлардан ташқари, корхона маъмурияти хо-

димни вақтинча бошқа ишга ўтказиб туришга ҳақли. Бироқ, бошқа ишга ўтказиш муддати тугаши билан иш берувчи аввалги ишини ходимга тақдим этишга мажбур.

Вақтинча бошқа ишга ўтказиш Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси 94-моддасига мувофиқ **ходим ташаббуси** асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. Соғлиғи ҳолатига кўра тиббий хулоса кўрсатмалари асосида ходим вақтинчалик енгилроқ ишга ўтказишни талаб қилишга ҳақлидир. Ҳомиладор аёллар, икки ёшгача боласи бўлган аёллар ҳам худди шундай талаблар билан чиқишга ҳақли. Вақтинча шундай ишларга ўтказиш ушбу Кодекснинг тегишинча 218, 226 ва 227-моддаларида кўзда тутилган тартибда амалга оширилади.

Меҳнат шартномасини бекор қилишнинг умумий асослари 97-моддада баён этилган. Унга кўра меҳнат шартномаси қуйидаги ҳолатларда бекор қилиниши мумкин:

1) тарафлар келишувига асосан. Ушбу асос бўйича меҳнат шартномасининг барча гурлари исталган вақтда бекор қилиниши мумкин;

2) тарафлардан бирининг ташаббусига кўра;

3) муддатнинг тугаши билан;

4) тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра;

5) янги муддатга сайланмаганлиги (танлов бўйича ўтмаганлиги) ёхуд сайланишда (танловда) қатнашишда рад этганлиги муносабати билан;

6) меҳнат шартномасида назарда тутилган асосларга кўра. Меҳнатга оид муносабатларни бекор қилиш тўғрисидаги шартлар қонунда йўл қўйиладиган ҳоллардаги меҳнат шартномасида кўрсатиб қўйилиши мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, **тарафлар келишувига биноан меҳнат шартномасини бекор қилиш** меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан бекор қилинишидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Зеро, ҳар иккала ҳолатда ҳам тарафлар у ёки бу тарзда муросага келадилар.

Ходим ташаббуси бўйича меҳнат шартномасини бекор қилишга Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 99-моддасига биноангина йўл қўйилади.

Мабодо, ходим номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини бекор қилмоқчи бўлса, у корхона маъмуриятини бундан икки ҳафта олдин ёзма равишда огоҳлантириши керак. «Огоҳлантириш муддати тугаганидан сўнг ходим ишни

тухтатишга ҳақли, иш берувчи эса, ходимга меҳнат дафтарчасини бериши ва у билан ҳисоб-китоб қилиши шарт».

Ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан меҳнат шартномаси огоҳлантириш муддати тугамасдан олдин ҳам бекор қилиниши мумкин.

Агар огоҳлантириш муддати тугагандан кейин ходим билан меҳнат шартномаси бекор қилинмаган ва меҳнат муносабатлари давом этаётган бўлса, ходимнинг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилиш ҳақидаги ариза ўз кучини йўқотади, бундай ҳолда меҳнат шартномасини шу аризага мувофиқ бекор қилишга йўл қўйилмайди.

Меҳнат шартномасини иш берувчи ташаббусига кўра бекор қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100-моддасига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

«Номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини ҳам, муддати тугагунга қадар муддатли меҳнат шартномасини ҳам иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилиш асосли бўлиши шарт.

Қуйидаги сабаблардан бирининг мавжудлиги меҳнат шартномасини бекор қилишнинг асосли эканлигини билдиради:

1) технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишдаги ўзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятларининг ўзгаришига олиб келган ишлар ҳажмининг қисқарганлиги ёки корхонанинг тутатилганлиги;

2) ходимнинг малакаси етарли бўлмаганлиги ёки соғлиги ҳолатига кўра бажараётган ишига нолойиқ бўлиб қолиши;

3) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини мунтазам равишда бузганлиги;

4) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бир марта қўпол равишда бузганлиги (ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бузиши қўпол тусга эгаллиги ёки эга эмаслиги ҳар бир муайян ҳолда содир қилинган ноҳўя ҳаракатнинг оғир-енгиллигига ҳамда бундай тузиш туфайли келиб чиққан ёки келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларга қараб ҳал этилади);

5) ўриндошлик асосида ишламайдиган бошқа ходимнинг ишга қабул қилиниши муносабати билан, шунингдек меҳнат шартларига кўра ўриндошлик иши чекланиши сабабли ўриндошлар билан меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги;

6) мулкдорнинг алмашиши сабабли корхона раҳбари билан тузилган меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги.

Ходим вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик даврида ва меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган таътиллarda бўлган даврда меҳнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга йўл қўйилмайди, корхона бутунлай тугатилган ҳоллар бундан мустасно.

Меҳнат кодексининг 106-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат шартномаси тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича ҳам бекор қилинади.

Меҳнат шартномасининг бекор қилиниши масаласига Меҳнат кодексиди фавқулодда катта эътибор берилган. Ушбу масалага 97 дан 113-моддагача бўлган кўпгина миқдордаги моддалар бағишланганлиги ҳам шундан далолат бериб турибди.

4. Муҳим меҳнат шартларини ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқий муносабатлар мазмунини ташкил этади. Иш вақтини белгилаш, яъни ходим ўз зиммасига юкланган вазифаларни бажариши керак бўлган вақтни белгилаш энг муҳим меҳнат шарт-шароитларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексиди иш вақтининг уч тури белгиланган:

- иш вақтининг нормал муддати;
- иш вақтининг қисқартирилган муддати;
- тўлиқсиз иш вақти.

Иш вақтининг нормал муддати «ҳафтасига қирқ соатдан ортиқ бўлиши мумкин эмас».

Олти кунлик иш ҳафтасиди ҳар кунги ишнинг муддати етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасиди эса саккиз соатдан ортиб кетмаслиги лозим...(Меҳнат кодексининг 115-моддаси). Байрам кунлари арафасиди беш кунлик иш ҳафтаси учун ҳам, шунингдек олти кунлик иш ҳафтаси учун ҳам кундалик иш муддати камида бир соатга қисқартирилади (Меҳнат кодексининг 121-моддаси).

Тунги вақтда ишлаётганда иш вақтининг муддати бир соатга қисқартирилади. «Ишлаб чиқариш шароитларига кўра зарур бўлган ҳолларда, хусусан ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда, шунингдек бир кун дам олинадиган олти кунлик иш ҳафтаси шароитида смена бўлиб ишланаётган жойларда тунги иш муддати кундузги иш муддатиға тенглаштирилади.

Ходимларни тунги вақтдаги ишга жалб этиш ушбу Кодекснинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228, 245-моддаларида

белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади (Меҳнат кодексининг 122-моддаси).

Тунги вақтдаги ҳар бир соатга бир ярим барабар миқдордан кам бўлмаган ҳақ тўланади.

Ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда иш шароитларига кўра иш вақтининг кундалик ва ҳафталик муддатига риоя этиб бўлмайдиган ҳолларда ҳисобга олинадиган иш вақтининг муддати иш соатларининг нормал миқдоридан ошиб кетмайдиган тарзда иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш жорий қилиниши мумкин. Бунда ҳисобга олинадиган давр бир йилдан, кундалик иш вақтининг муддати эса ўн икки соатдан ортиб кетмаслиги лозим» (Меҳнат кодексининг 123-моддаси).

Мазкур Кодекснинг 116-моддасига мувофиқ **иш вақтининг қисқартирилган муддати** қуйидагича белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар учун (242-модда);
- I ва II гуруҳ ногиронлари бўлган ходимлар учун (220-модданинг учинчи қисми);
- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар учун (117-модда);
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар учун (118-модда);
- уч ёшга тўлмаган болалари бор ва бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёллар учун (228-модда).

Иш вақтининг қисқартирилган муддати кўзда тутилган ходимларнинг меҳнат ҳақи ўша корхонада тўлиқ иш вақти асосида ишлайдиган ходимлар меҳнат ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Тўлиқсиз иш вақти ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. 119-моддага мувофиқ «иш берувчи ушбу Кодексда (229-модда), шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Тўлиқсиз иш вақти шарти билан ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътилининг муддатини, меҳнат стажини ҳисоблашни ҳамда бошқа меҳнат ҳуқуқларини бирон-бир тарзда чеклашга асос бўлмайди ва ишланган вақтга ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга мутаносиб равишда ҳақ тўланади».

Ходимларни қонун билан белгиланган нормал муддатдан ташқари ишларга, яъни иш вақтидан ташқари ишларга жалб

этиппа, одатда йўл қўйилмайди. 124-моддага мувофиқ «ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатидан ташқари ишланг иш вақтидан ташқари иш деб ҳисобланади. Иш вақтидан ташқари ишлар ходимнинг розилиги билан қўлланиши мумкин».

Иш сменасининг муддати ўн икки соатдан иборат бўлганда, шунингдек меҳнат шароити ўта оғир ва ўта зарарли ишларда иш вақтидан ташқари ишларга йўл қўйилмайди.

Иш вақтидан ташқари ишга жалб этиш ушбу Кодекснинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228, 245-моддаларида белгиланган чекланларга риоя этган ҳолда амалга оширилади. Уларга кўра ҳомиладор аёлларнинг, шунингдек 14 ёшга етмаган боласи бўлган аёллар тунги ва ишдан ташқари ишларга улар розилигисиз жалб этилишига йўл қўйилмайди.

18 ёшга етмаган шахсларни ҳам тунги ва ишдан ташқари ишларга жалб этилиши таъқиқланади.

Дам олиш вақти - бу ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан холи бўлган ва бундан у ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақтдир (Меҳнат кодексининг 126-моддаси).

Қонун ҳужжатлари дам олиш вақтининг қуйидаги турларини белгилайди:

- иш куни давомидаги танаффуслар;
- ҳафталик дам олиш (дам олиш ва байрам кунлари);
- ҳар йилги навбатдаги меҳнат таътиллари;
- иш ҳақи сақланмаган ҳолда бериладиган таътиллار.

127-моддага мувофиқ «ходимга иш куни (смена) давомида дам олиш ва овқатланиш учун танаффус берилиши керак, бу танаффус иш вақтига киритилмайди.

Танаффус бериш вақти ва унинг аниқ муддати ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгилаб қўйилади».

Меҳнат тўғрисидаги қонунчиликда ва бошқа норматив ҳужжатларда иш куни (сменаси) давомида қўшимча танаффуслар ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ҳар ҳафталик дам олиш. 129-моддага мувофиқ «барча ходимларга дам олиш кунлари (ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш) берилади».

Беш кунлик иш ҳафтасида ходимларга икки дам олиш куни (кўпинча шанба ва якшанба кунлари), олти кунлик иш ҳафтасида эса, бир дам олиш куни берилади.

Якшанба умумий дам олиш куни ҳисобланади.

Дам олиш кунлари ишлаш таъқиқланади. Иш берувчининг фармойиши бўйича айрим ходимларни дам олиш кунлари ишга жалб этиш алоҳида ҳоллардагина, жамoa шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан қасаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан келишиб белгиланган асослар бўйича ва тартибда йўл қўйилади.

Ходимларни улар дам оладиган кунлари ишга жалб этиш ушбу Кодекснинг 220-моддаси бепинчи қисмида ва 228, 245-моддаларида белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади.

Дам олиш кунларида бажарилган иш учун компенсация ва ҳақ тўлаш ушбу Кодекснинг 157-моддасига биноан амалга оширилади. Унга кўра, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунларидаги ишга икки ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланади.

Ходимнинг хоҳишига кўра, байрам ва дам олиш кунларидаги иш бошқа дам олиш кuni (отгул) бериш билан қопланиши мумкин. Бунда шу кун учун бир ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланиши керак (Меҳнат кодексининг 129, 130-моддалари).

Йиллик навбатдаги меҳнат таътиллари иш жойидан қатъий назар барча ходимларга берилади. Йиллик меҳнат таътиллари йиллик ҳақ тўланадиган таътил, йиллик қўшимча таътил ва иш ҳақи сақланмаган ҳолдаги таътиллarga бўлинади.

Йиллик ҳақ тўланадиган таътил ходимларга ўн бир ойлик узлуксиз ишдан кейин берилади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 134-моддасига биноан «ходимларга ўн беш иш кунидан кам бўлмаган муддат билан йиллик асосий таътил берилади».

Ёши ва соғлиги ҳолатини ҳисобга олиб, қуйидагиларга йиллик узайтирилган асосий таътил берилади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга - ўттиз календарь кун;
- ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига - ўттиз календарь кун.

Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятларини ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, қонун ҳужжатларига мувофиқ узайтирилган таътиллари белгиланади.

Шунингдек, меҳнат шартномасининг шартларида ҳам узайтирилган йиллик асосий таътиллари берилиши назарда тутилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 135-моддаси).

Йиллик қўшимча таътиллار йиллик ҳақ тўланадиган асосий таътилга қўшимча равишда ва 136-моддага мувофиқ қуйидаги ходимларга берилади:

- меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишлар учун банд бўлган ходимларга (137-модда);

- оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитларда иш бажараётган ходимларга (138-модда). Табиий-иқлим шароити оғир ва ноқулай жойлар руҳиати ҳамда йиллик қўшимча таътилнинг энг кам муддати Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгилаб қўйилади);

- меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда берилади.

Иш ҳақи сақланмаган таътил ходим аризасига биноан маъмурият розилиги билан берилади. Аризада у иш ҳақи тўланмайдиган қисқа муддатли таътилга чиқишга ундовчи сабабларни баён этиши керак. Булар оилавий аҳвол, бошқа тусдаги узрли сабаблар бўлиши мумкин. Тарафларнинг келишувига биноан кейинчалик шу давр учун ходим ишлаб бериши ҳам мумкин.

Корхона маъмурияти ходимнинг розилиги билан уни асосий ёки қўшимча таътилдан чақириб олиши мумкин. Бунда ходим сабабларини изоҳламаган ҳолда ўз таътилининг узилишига рад жавобини беришга ҳақли. Бундай рад жавобига меҳнат интизомини бузиш деб қарашлари мумкин эмас.

5) Меҳнат интизоми - бу ишлаб чиқариш жараёнида ходимларнинг хатти-ҳаракатлари муайян тартибидир. Улар ишюнтириш, ходимни моддий қизиқтириш, ҳалол меҳнати учун уни рағбатлантириш усуллари билан шакллантирилади. Меҳнат кодексининг 176-моддасига мувофиқ, ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол, виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технология интизомига, меҳнат муҳофазаси, техника хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш санитарияси талабларига риоя қилиши, иш берувчининг мол-мулкани авайлаб асраши шарт.

Ходимнинг меҳнат вазифалари ички тартиб-қоидаларида, интизом тўғрисидаги устав ва низомларда, корхонада қабул қилинадиган локал ҳужжатларда (жамоат шартномаларида, йўриқномаларда ва ҳоказоларда), меҳнат шартномасида аниқ белгилаб қўйилади.

Меҳнат вазифаларини намунали бажарганлик учун ходимларга **раъбатлантириш чора-тадбирлари** белгиланган. Улар маънавий характерда (ташаккур билдириш, фахрий ёрлик билан мукофотлаш ва ҳ. к.) ва моддий тусда (мукофотлар бериш, қимматли совғалар билан тақдирлаш ва шу кабилар) раъбатлантиришлар бўлиши мумкин. Алоҳида меҳнат хизматлари учун ходимни орденлар, медаллар билан мукофотлашга, фахрий унвонларга тақдим этишгади (Меҳнат кодексининг 180-моддаси).

Меҳнат интизомини бузганлик учун иш берувчи қуйидаги **интизомий жазо чораларини** қўллаши мумкин:

1) хайфсан;

2) ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдордаги жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда ходимга жарима солиш кўзда тутилган бўлиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани ушлаб қолиш мазкур Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя этган ҳолда амалга оширилади.

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модданинг иккинчи қисми 3 ва 4 бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиш таъқиқланади (Меҳнат кодексининг 181-моддаси).

Интизомий жазо чорасини қўллаш учун маъмурият меҳнат вазифаларининг бузилишига йўл қўйиш сабаблари тўғрисида ходимдан ёзма равишдаги тушунтириш хатини талаб қилиши керак. Ҳар бир ноҳўя хатти-ҳаракат учун фақат битта интизомий жазо у аниқланганидан кейин бир ойдан ортиқ вақт ўтмаган муддатда қўлланиши мумкин (бу муддатта ходим касал бўлган вақт ҳамда унинг таътилдаги вақти кирмайди). Интизомий жазо чораси амал қилаётган вақт ичида ходимга нисбатан раъбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Ноҳўя хатти-ҳаракат содир этилган кундан бошлаб олти ой ўтганидан, молия-хўжалик фаолиятини тафтиш этиш ёки текшириш натижасида аниқланганда эса, содир этилган кундан бошлаб икки йил ўтганидан кейин жазони қўллаб бўлмайди.

Интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади (Меҳнат кодексининг 182-моддаси).

Интизомий жазо чораси уни қўлагани орган ёки мансабдор шахс томонидан, агар ушбу ходим яна янги ноҳўя харажатни содир этмаган ва ўзини ҳалол ходим сифатида намоён этган бўлса, ўз ташаббуси билан жазони бир йил ўтмасдан олдин олиб ташлаши мумкин.

Меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби. Якка меҳнат низолари деганда, иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат туғрисидаги қонунларини қўлланиш, меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш бўйича келиб чиқадиган келишмовчиликлар туғурилиши керак (Меҳнат кодексининг 259-моддаси).

Қуйидагилар якка меҳнат низолари сабаблари бўлиши мумкин:

- маъмурият ва ходимларнинг меҳнат қонунларини яхши билмасликлари, бунинг натижасида улар нотўғри қўлланиши;

- тез ўзгарувчан ташқи ҳолатларда қонунларнинг ўзининг номукамаллиги;

- янги меҳнат шартларини белгилаш ёки амалдагиларини ўзгартириш, масалан, янги ишлаб чиқариш нормаларини белгилаш масалалари юзасидан ходимлар билан маъмурият ўртасидаги келишмовчиликлар;

- маъмурият билан касаба уюшмалари ўртасидаги келишмовчиликлар.

Мазкур Кодекснинг 260-моддасига мувофиқ якка меҳнат низолари:

- меҳнат низолари комиссиялари томонидан, ушбу Кодекснинг 260-моддасида кўрсатилган низолар бундан мустасно;

- туман (шаҳар) судлари томонидан кўриб чиқилади.

Ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун ўз хоҳишига кўра, меҳнат низолари комиссияларига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Меҳнат низолари бўйича комиссия. Жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувда меҳнат низолари комиссияларини тузиш назарда тутилиши мумкин.

Меҳнат низолари комиссиялари иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан тенглик асосида тузилади.

Комиссияга касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органидан ажратилган аъзолар тегишли орган-

нинг қарори билан, иш берувчининг вакили эса, унинг буйруғи билан тасдиқланадилар.

Башарти ходим келишмовчиликни мустақил равишда ёки касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи иштирокида иш берувчи билан бевосита олиб борган музокараларида ҳал эта олмаган бўлса, меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида қўриб чиқилади.

Меҳнат низолари комиссияси якка меҳнат низоларини кўради, қўриб чиқишнинг ўзгача тартиби белгиланган меҳнат низолари (269, 276-моддалар) бундан мустасно.

Меҳнат низолари бўйича комиссия ариза берилганидан кейин ўн кун мобайнида меҳнат низосини қўриб чиқиши керак. Низо ариза берган ходим ва маъмурият вакили иштирокида қараб чиқилади. Меҳнат низосини ходимнинг иштирокисиз қўриб чиқишга фақат унинг ёзма равишдаги аризаси асосидагина йўл қўйилади. «Башарти, ходим узрсиз сабаблар билан комиссия мажлисига келмаса, мазкур аризани қўриб чиқишнинг кун тартибидан олиб ташлаш хусусида қарор қабул қилиниши мумкин, бу эса ходимни такроран ариза билан мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди» (Меҳнат кодексининг 264-моддаси).

«Меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинади.

Комиссиянинг қарори далиллар билан исботланган ҳамда меҳнат тўғрисидаги қонулар ва бошқа норматив ҳужжатларга, меҳнат шартномасига асосланган бўлиши керак» (Меҳнат кодексининг 265-моддаси).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори бу қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган ўн кунлик муддат ўтганидан кейин уч кун ичида иш берувчи томонидан бажарилиши керак.

Башарти иш берувчи белгиланган муддат ичида комиссия қарорини бажармаса, меҳнат низолари комиссияси томонидан ходимга ижро варақаси кучига эга бўлган гувоҳнома берилади. Олинганидан кейин қўли билан уч ой ичида туман (шаҳар) судига тақдим этилган ушбу ҳужжат асосида суд ижрочиси меҳнат низолари комиссиясининг қарорини мажбурий тарзда ижро эттиради (Меҳнат кодексининг 266-моддаси).

Бевосита туман (шаҳар) судларида қуйидаги меҳнат низолари кўрилади:

- агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

- улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъий назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

- улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

- улар меҳнат вазифалари бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

- улар ушбу Кодекс 78-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

- улар иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Юқорида санаб ўтилганларидан ташқари меҳнат низолари ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туман (шаҳар) судларида кўрилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида қўрилмаган деган важ билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни рад этишга йўл қўйилмайди.

Ишда тикланиш бўйича даъво аризасига биноан ходим қуйидагиларни талаб қилишга ҳақли:

- бевосита ўзининг ишда тикланишни;

- мажбурий прогул учун ҳақ тўлашни;

- мазкур маънавий зарарни қоплашни.

273-моддага мувофиқ, «ходим билан тузилган меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинганда уни ишга тиклаш, шунингдек меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимни аввалги иш жойига тиклаш ҳақида меҳнат низоларини кўрувчи орган чиқарган қарор дарҳол ижро этилиши лозим».

Ишда тиклаш бўйича суд қарорини бажаришни иш берувчи томонидан кечиктирилган тақдирда суд ходимга ўртача иш ҳақи тўлаш ҳақида ажрим чиқаради.

Жамоаларга доир меҳнат низолари (зиддиятлари) ишлаб чиқариш нормалари, ишбай меҳнат нархларини ўзгартириш, иш ҳақи тизими, иш вақти тартиби, таътиллар, меҳнат муҳофазаси тизимини белгилаш ва мавжуд шартларини ўзгартириш, жамоа шартномасини тузиш ва бажариш масалалари бўйича келишмовчиликлар асосида юзага келади.

Меҳнатнинг янги шартларини белгилаш ёки мавжуд шартларини ўзгартириш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби қонун билан белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни, шу жумладан иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинган жамоа шартномалари, келишувлари, локал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низолари суд тартибида кўриб чиқирилиши лозим.

Иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинган жамоа шартномалари, келишувлари ва бошқа локал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини судлар тарафлардан бирининг аризаси асосида кўриб чиқади (Меҳнат кодексининг 281-моддаси).

Умумий ҳулосалар. Меҳнат ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутadi. Иқтисодий-иҷтимоий бозор муносабатларига ўтиши, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида меҳнатнинг ва меҳнат кишиси ролининг ошиши билан унинг аҳамияти янада ошиб кетди. Ўйлаймизки, инсоннинг энг асосий ҳуқуқларидан бири - унинг эркин ва ижодий меҳнатта бўлган ҳуқуқи, жамият томонидан эҳтиёжли бўлиш ҳуқуқи эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Иш берувчи деб аталадиганлар томонидан меҳнат қонунларининг бузилиш ҳоллари ҳали ҳам оз эмаслиги ҳаммага маълум. Лекин ҳар бир фуқаро инсон фаолиятининг ушбу муҳим соҳасида ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши биладиган бўлса, меҳнат қонунларини бузиш тобора камайиб бораверади.

Таянч сўзлар

Меҳнат ҳуқуқи, шартнома ва келишувлар, меҳнат шартномаси (контракти) меҳнат интизоми, меҳнат низолари.

Қайтариш учун саволлар

1. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбаълари, тамойиллари ва функциялари ҳақида.
2. Жамоа шартномалари ва келишувлари ҳақида.
3. Меҳнат шартномаси (контракт), уни тузиш ва бекор қилиш тартиби ҳақида.
4. Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий мувофиқлаштириш.
5. Меҳнат интизоми нима?
6. Меҳнат низоларини ҳал этиш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. Т., 1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси, Т., 1999 й.
4. Ўзбекистон Республикаси: қонунлар ва фармонлар, Т., 1992 й.
5. И. Турсунов. Меҳнат ҳуқуқи, ўқув қўлланма, Т., 2000.
6. В. Н. Толкунова. Трудовое спору и порядок их разрешения. Учебное пособие, М., 1996 г.
7. В. Н. Толкунова. Трудовое право. Учебное пособие, М., 1996 г.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ОИЛА ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

10-МАВЗУ

ОИЛА ҲУҚУҚИНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

Режа:

1. *Оила ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари. Никоҳни тузиш ва тугатилиш тартиби.*
2. *Эр-хотинларнинг шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятлари.*
3. *Ота-оналар ҳамда болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.*
4. *Оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари.*
5. *Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.*

Оила ҳуқуқи — бу эр-хотинлар, қариндошлар, ота-оналар (фарзандликка олувчилар) ва болалар ўртасидаги шахсий номулкий ва улар билан боғлиқ мулкый муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ тармоғидир. Ушбу таърифдан оила ҳуқуқи ўзининг бошқалардан фарқ қилувчи хусусиятларига қарамай, фуқаролик ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқлигини сезиш ҳам мумкин. Бу фарқлар қуйидагилардан иборат: 1) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига хос бўлмаган юридик фактлардан (никоҳ, қариндошлик, оналик, оталик, фарзандликка олиш ва б.) дан вужудга келади; 2) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, кўпроқ шахсий-ҳуқуқий моҳиятга эга; 3) оилавий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бегоналаш-тирилмайдиган, яъни бошқаларга тоншириб бўлмайдиган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборат.

Оила ҳуқуқи предмети - оилавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлардан иборат. Оилавий ҳуқуқ нормалари никоҳдан ўтиш тартибини ва шартларини белгилайди; эр-хотинлар ўртасидаги шахсий номулкий ва мулкый муносабатларни тартибга солади, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиради; фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик билан боғлиқ равишда вужудга келадиган муносабатларни тартибга солади; никоҳнинг тугатилишининг тартиби ва шартларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 1998 йил 30 апрелдаги № 607-1 сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган ва 1998 йил 1 сентябрдан бошлаб қўл қўйилган Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси **оила ҳуқуқининг асосий манбаси** ҳисобланади. Оилавий ҳуқуқ манбаларига шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қатор моддалари ҳам қиради. Бундан ташқари, Оила кодексининг 6-моддасига биноан «Оила туғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган оила аъзолари ўртасидаги мулкӣй ва шахсий номулкӣй муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари оилавий муносабатларнинг моҳиятига зид келмаган тақдирдагина қўлланилади»¹.

Никоҳ тушунчаси оила ҳуқуқининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, юридик адабиётда никоҳнинг хилма-хил тавсифларини учратиш мумкин. Биз ўзбек олими, оила ҳуқуқи бўйича мутахассис Ф. Отахўжаев томонидан ўз диссертациясида тактиф этилган таърифни келтиришни ўринли деб тошдик: «Никоҳ - бир-бирини севган ва никоҳ ёшига етган эркак ва аёлнинг умуминсоний қадриятлар ва Шарқ анъаналарига асосланган оилада болаларни тарбиялашга йўналтирилган ўзаро шахсий номулкӣй ва мулкӣй ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарадиган қонун асосидаги оилани яратиш мақсадидаги ўзаро келишилган бутун умрга мўлжалланган иттифоқидир»².

Мазкур таъриф пафақат юридик маънодаги, балки ижтимоий-фалсафӣй маънодаги «оила» тушунчасини ўзида акс эттирган. Оила тарихи унлаб, ҳатто юзлаб минг йилликлар билан ўлчанади. Оила — энг аввало жамият асосини ташкил этувчи, болаларни тарбиялаш ва уларни шахс сифатида шакллантириш муҳити бўлган бирламчи ячейкасидир.

Республикамызда оилага алоҳида аҳамият берилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидаги инсонпарвар ва ахлоқӣй норманинг мустаҳкамлаб қуйилгани бунинг ёрқин далили дейиш мумкин: «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга»³ (63-модда).

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т.: «Алолат», 1998 й.

² Атаходжаев Ф.М. «Развитие законодательства о браке Республики Узбекистан и проблемы дальнейшего совершенствования». Автореф. дис. д-ра юридических наук. Ташкент, 2000. С.24-25.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Алолат, 1999 й., 63-модда.

Жамият ва давлатнинг оилага ғамхўрлиги бизнинг ижтимоий сиёсатимизнинг муҳим йўналишига айланган. Оила масалаларига Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов алоҳида эътибор бериб келмоқда. Айнан унинг ташаббуси билан 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилинганди. Юртбошимиз ташаббуси билан 1999 йил «Аёллар йили» деб, 2000 йил эса - «Соғлом авлод йили» деб эълон қилинди ҳамда унинг мазмунини ташкил этувчи Дастурни амалга ошириш бўйича Давлат дастури қабул қилинди.

Шуни таъкидлаш жоизки, оиланинг муқаддас тулғунчаси кўплаб муаммолари билан ҳамisha тадқиқотчилар ақлу заковатини тўлқинлаштириб келган. Чўпончи, социологлар оилани яратиш учун эр ва хотиннинг бўлиши кифоя қиладими ёки эркак ва аёл иттифоқи оила деб номланиши учун фарзандларнинг ҳам бўлиши шартми, деган муаммо устида баҳс-баҳслашиб келадилар. Юридик жиҳатдан бунинг унча аҳамияти йўқ. Юристлар эса, бошқа масала хусусида — яъни, эр ва хотиннинг қонунида қўзда тутилган тартиб ва шартларга риоя этмай тузган иттифоқларини оила деб ҳисоблаш мумкинми? деган маънода баҳс юритадилар. Бунда гап ҳатто улар биргаликда рўзғор юритиб, ўз фарзандларини тарбия-лаётган бўлсалар ҳам қонуний асосдаги никоҳда рўйхатдан ўтмасдан узоқ вақт давомида ошқора равишда эркак ва аёлнинг биргаликда яшаб келишлари ҳақида кетаяпти. Жиддий гапирадиган бўлсак, бундай иттифоқ никоҳ бўлолмайди ҳамда ота-оналарнинг болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини истисно этганда, ҳеч қандай юридик оқибатларни келтириб чиқармайди. Шунинг учун ҳам фуқаролик никоҳи ёки черков (масжид) никоҳи деб аталган никоҳ юридик маънода оилани дунёга келтиролмайди. У фақат оналик ва оталик муносабатларини, яъни ҳуқуқларнинг муайян ҳажми (масалан, ота-онанинг исталган ҳар бири мулкнинг мерос бўлиб қолиши бўйича болалар ҳуқуқи) ни вужудга келтирадиган қон-қариндошлик алоқаларининггина юзага келтиради. Бирга яшовчи ҳамхоналар (юридик пуқтаи-назардан уларни эр-хотинлар деб атаб бўлмайди) бир-бирларининг мулкни мерос қилиб ололмайдилар.

Никоҳ тузиш шартлари:

- 1) ўзаро никоҳ тузишни истаган шахсларнинг никоҳ ёшга етиши;
- 2) никоҳдан ўтувчиларнинг ўзаро розиликлари.

Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларида никоҳни тузишда бошқа шартлар кўзда тутилмаган. Бошқа барча шартлар (муҳаббат, бир-бирига боғланиб қолиш, ёқтириши ва ҳ. к.) кўпчилик юристлар томонидан тан олинмайди. Зеро, уларнинг фикрига кўра, бундай шартлар юридик эмас, балки ахлоқий моҳиятга эга бўлиб, оилани яратишни қонуний мустаҳкамлашда уларнинг мавжудлиги шарт эмас. Ҳозирги вақтда бундай қарашлар айрим юристлар томонидан рад этилмоқда¹.

Никоҳ ёши Оила кодексининг 15-моддасига биноан «никоҳ ёши эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш этиб белгиланади».

Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда бу ёш камайтирилиши, шунда ҳам бу камайиш бир йилдан ортиқ бўлмаслиги керак.

Никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар:

1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида никоҳ тузиш ман этилади;

2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташиган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўтай ака-укалар билан опасингиллар ўртасида, шунингдек фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасидаги никоҳ рўйхатга олинishi мумкин эмас;

3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида никоҳ тузилишига йўл қўйилмайди (Оила кодексининг 16-моддаси).

Оила кодексининг 17-моддасини никоҳдан ўтишнинг янги шarti дейиш мумкин: у «никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан ўтказиш» деб номланган. Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан ўтказиш, шунингдек тиббий-ирсий ҳамда оилани режаланштириш масалалари бўйича маслаҳатлар бериш никоҳланувчи шахслар розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

Никоҳ тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 13-моддасида белгилаб қўйилган. Унга кўра, никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади.

¹ **Батфислароқ қараш:** Атаходжаев Ф.М. Развитие законодательства о браке РУ и проблемы его дальнейшего совершенствования: Автореф. дис. ... д-ра юр. наук. Ташкент, 2000.

Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ аҳамиятга эга эмас.

Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берган кундан бошлаб бир ой ўтганидан кейин уларнинг шахсан ўзлари иштирокида амалга оширилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари бир ой ўтгунга қадар ҳам никоҳ тузишга рухсат этиши мумкин.

Алоҳида ҳоллар (ҳомиладорлик, бола туғилиши, бир тарафнинг касаллиги ва бошқалар) да никоҳ ариза берилган кунда ҳам тузилиши мумкин.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органи никоҳни рўйхатга олишни рад этганда, шикоят билан бевосита судга ёки бўйсунлишига кўра юқори турувчи органга мурожаат қилиниши мумкин.

Никоҳнинг тугатилиши турли ҳилдаги юридик фактлар асосида рўй бериши мумкин:

1) эр-хотиндан бирининг вафоти ёки улардан бирини вафот этган деб эълон қилиниши оқибатида;

2) никоҳни ажратиш натижасида;

3) никоҳни ҳақиқий эмас деб эътироф этилганлиги натижасида (Оила кодексининг 37-моддаси).

Никоҳни ажратиш икки хил йўл билан амалга оширилади:

1) Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида;

2) суд тартибида.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида никоҳни ажратиш балоғатга етмаган болалари бўлмаган эр-хотиннинг ўзаро розилиги асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 43-моддасига мувофиқ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида балоғатга етмаган болаларининг борлигидан қатъий назар эр-хотиндан бирининг аризасига кўра қуйидаги ҳолларда никоҳдан ажратилади — агар эр-хотиндан бири:

- суд томонидан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;
- суд томонидан руҳияти бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган бўлса;
- содир этган жинояти учун уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этилган бўлса.

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги ташаббус муомалага лаёқатсиз деб топишган эр ёки хотиннинг васийси томонидан келиб чиқиши мумкин.

Никоҳни ажратиш фақат эр-хотинларнинг иштирокидагина руй бериши керак. Агар эр-хотин никоҳни ажратишни расмийлаштириш учун Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига узри сабабларсиз вақтида келишмаса, уларнинг аризалари ўз кучини йўқотади¹. Мабодо, эр-хотиннинг бир-бирларига мулкӣ даъволари бўлса, улар мулкни бўлиб бериш бўйича баҳсни ажрим қилиш судига мурожаат этишга ҳақлидирлар.

Суд тартибида никоҳни ажратишга қуйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

- 1) никоҳни ажратишда эр-хотиндан бирининг йўқлигида;
- 2) умумий балоғатга етмаган болалари бўлган эр-хотиннинг ўзаро розилиги бўлганда.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 40-модда-сига биноан, «никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар суд томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексда процессуал кодексда даъво ишларини ҳал қилиш учун белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Суд ишнинг кўрилишини кейинга қолдириб, эр-хотинга ярашиш учун олти ойгача муҳлат тайинлашга ҳақли». Ушбу муддат ўтгандан кейин, агар эр-хотин ўртасида ярашишга эринилмаса ҳамда эр-хотиннинг бундан кейинги биргаликдаги ҳаёти ва оилани сақлаб қолиш мумкин эмаслиги аниқланса, суд никоҳни ажратиш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши мумкин.

Балоғатга етмаган болалари бўлган эр-хотин ўзаро келишув асосида болалари ким билан яшаши, болаларга ва (ёки) меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотинга таъминот бериш учун маблағ тўлаш ҳақидаги келишувни кўриб чиқиш учун судга тақдим этишлари мумкин. Агар шу масалалар бўйича эр-хотин ўртасида келишувга эришилмаган тақдирда ҳамда агар келишув болалар манфаатларига зид бўлса, суд балоғатга етмаган болалар ким билан яшашини, болаларга алимент кимдан ва қанча миқдорда ундирилиши кераклигини аниқлаши шарт. Суд тартибида никоҳни ажратиш жавобгар яшайдиган жой бўйича амалга оши-

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан тасдиқланган "Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш Қоидалари". ВМК. 1999, 4-сон.

рилади. Мабодо, даъвогар узрли сабабларга кўра жавобгарнинг янаш жойига бора олмаса, суд иши даъвогар яшайдиган жой бўйича ўтказилади.

«Мол-мулкни бўлиш учинчи шахсларнинг манфаатига дахлдор бўлган ҳолларда суд мол-мулкни бўлиш талабини алоҳида иш юритиш учун ажратади.

Никоҳдан ажратиш туғрисидаги иш қуриб чиқиляётганида тўйни ўтказишга кетган сарф-харажатларни ундириш ҳақидаги талаблар қаноатлантирилмайди» (Оила кодексининг 44-моддаси).

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида никоҳдан ажратилганда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органида никоҳдан ажратилганлик рўйхатга олинган кундан, никоҳдан судда ажратилганда эса, суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб никоҳ тугатилади. Никоҳдан ажратиш туғрисидаги суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб ун кун ичида суд никоҳ тузилганлиги рўйхатга олинган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига ушбу қарордан кўчирма юбориши шарт (Оила кодексининг 47-моддаси).

Никоҳни ажратишдан фарқли ўлароқ, **никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш** фақат суд тартибида амалга оширилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш асослари:

1) никоҳни тузиш шартлари (14-16-моддалар ва 17-модданинг учинчи қисми) лоақал биронтаси мавжуд бўлмаганда;

2) никоҳни тузишга ҳалақит берувчи бирон-бир ҳолатнинг мавжудлиги;

3) сохта никоҳ, яъни оила қуришни кўзламай тузилган никоҳ;

4) башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетни тақчиллиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса.

Никоҳ тузилиши билан ҳуқуқи бузилган эр-хотиндан бирининг аризасига биноан, шунингдек агар никоҳ тегишли руҳсатни олмай никоҳ ёшига етмаган шахс билан тузилган бўлса ота-оналар ёки васийлик ва хомийлик органлари аризаси асосида никоҳ ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Айрим ҳолларда суд никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш туғрисидаги ишни прокурор аризасига биноан қабул қилади. Лекин никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар бўлгани ҳолда, агар ишни қуриш пайтига келиб, қонундан келиб чиққан ҳолда ни-

коҳни тузишга монелик қилувчи ҳолатлар йўқолган бўлса, суд ушбу никоҳни ҳақиқий деб топиши мумкин.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш туғрисида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органини хабардор қилиш тартиби никоҳни суд тартибидида ажратинидаги тартиб билан бир хилдир. Лекин агар никоҳни ажратинида эр-хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тутаган деб ҳисобланса, никоҳни ҳақиқий эмас деб топишда никоҳланган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари никоҳ тузилган пайтданоқ вужудга келмаган деб эътироф этилади. Фақат **болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ** ва мажбуриятлар шу никоҳдан ёки улар никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганидан кейинги уч юз кун мобайнида туғилган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари сақланиб қолади. Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳда туриб сотиб олинган мулк улуши мулк билан боғлиқ масалалар тартибга солинмаган **Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексига** мувофиқ тақсимланиши мумкин.

Агар шахс никоҳдан ўтиш вақтида никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар борлигини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган бўлса, у инсофли эр (хотин) деб эътироф этилади ва унга нисбатан эр-хотиннинг биргаликдаги мулкини бўлишнинг ҳуқуқий тартиби қўлланади. Бундан ташқари, инсофли эр (хотин) фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган қоидалар бўйича унга етказилган маънавий ва моддий зарарни қоплашни талаб қилишга ҳаққидир (Оила кодексининг 49-54-моддалари).

Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатга олинган пайтдан бошлаб никоҳни тузганлар эр-хотин деб ҳисобланадилар ва шу пайтдан эътиборан улар ўртасида **эр-хотинлик ҳуқуқ ва мажбуриятлари** вужудга келади (Оила кодексининг 18-моддаси).

Эр ва хотин оилада тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва улар тенг мажбуриятга эгадирлар (Оила кодексининг 19-моддаси).

Никоҳ тузиш вақтида эр ва хотин ўз хоҳиши билан эри ёки хотинининг фамилиясини умумий фамилия қилиб танлайди ёки уларнинг ҳар бири никоҳгача бўлган ўз фамилиясини сақлаб қолади (Оила кодексининг 20-моддаси).

«Бола тарбияси ва оилавий турмушнинг бошқа масалаларини эр ва хотин биргаликда ҳал қиладилар» (Оила кодексининг 21-моддаси).

Эр ва хотиннинг ҳар бири машғулоти тури, касб ва туриш ҳамда яшаш жойини танлашда эркиндир (Оила кодексининг 22-моддаси).

Эр-хотиннинг мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва Оила кодекси нормалари билан тартибга солинади. Эр-хотиннинг мулкий муносабатларини тартибга солишнинг икки хил усули мавжуд:

- 1) эр-хотин мулкининг қонуний тартиби;
- 2) эр-хотин мулкининг шартномавий тартиби.

Эр-хотин мулкининг қонуний тартиби шундаки, эр-хотин никоҳ давомида биргаликда орттирган мол-мулкларига эгаллик қиладилар, ундан фойдаланадилар ва бу мулкни тасарруф этадилар.

Оила кодексининг 23-моддасига мувофиқ эр-хотин никоҳ давомида орттирган, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағларига сотиб олинган мулк эр-хотиннинг умумий мулкни ташкил этади.

1. Эр-хотин никоҳ давомида орттирган мулк.

Бундай мулкка қуйидагилар киради:

- эр ва хотин ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорлик фаолиятидан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирган даромадлари;

- пенсиялар, нафақалар, шунингдек махсус мақсадга мўлжалланмаган бошқа пул туловлари (моддий ёрдам суммаси, майиб бўлиш ёки саломатлигига бошқача зарар етказиш оқибатида меҳнат қobiliятини йўқотганлик муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тарзида туланган суммалар ва бошқалар);

- кучар ва кўчмас ашёлар, қимматли қоғозлар, кредит муассасаларига киритилган маблағлар, шунингдек эр ва хотиндан бирининг номига расмийлаштирилган ёхуд пул маблағлари кимнинг номига ёки эр ва хотиннинг қайси бири томонидан киритилган бўлишдан қатъий назар, эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган бошқа ҳар қандай мол-мулклари.

2. Эр-хотин ҳар бирининг никоҳга киришдан олдин орттирган мол-мулклари.

Оила кодексининг 25-моддасига биноан мазкур мол-мулк, агар никоҳ давомида эр-хотиндан бирининг меҳнати ҳисобига мол-мулкнинг қиймати анча ошишига олиб келган маблағлар (капитал таъмирлаш, қайта қуриш, қайта жиҳозлаш ва бошқалар) қўшилгани аниқланса шу мол-мулк эр-хотиннинг биргаликдаги мулки деб топилиши мумкин.

Эр ва хотиндан бирининг умумий мулкни тасарруф этиши билан боғлиқ битим тузилганда бу ҳаракат бошқасининг розилигига кўра амалга оширилаётганлигини англатади.

Эр-хотиндан бирининг умумий мол-мулкни тасарруф этиш юзасидан амалга оширган битими бошқасининг бунга розилиги бўлмаганлиги сабаблигини билдирган талабига биноан ва фақат битимни амалга оширган иккинчи томон амалга оширилган битим юзасидан эр (хотин) рози эмаслигини олдиндан билгани ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган ҳолларда суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Эр (хотин) ўзининг номига расмийлаштирган умумий кўчмас мол-мулкни тасарруф этиш бўйича битим тузиши учун хотин (эр) нинг нотариал тартибда тасдиқланган розилигини олиши лозим (Оила кодексининг 24-моддаси).

Эр ва хотин ҳар бири мулки — бу эр ва хотиннинг никоҳга қадар ўзига тегишли бўлган мол-мулки, шунингдек улардан ҳар бирининг никоҳ давомида ҳаля, мерос тариқасида ёки бошқа белгил битимлар асосида олган мол-мулкдир (Оила кодексининг 25-моддаси). Оила кодексининг 26-моддасига биноан, қимматбаҳо буюмлар ва зебу зийнатлардан бошқа шахсий фойдаланишдаги буюмлар (кийим-бош, пойабзал ва бошқа шу кабилар), гарчи никоҳ давомида эр ва хотиннинг умумий маблагги ҳисобига олинган бўлса ҳам, улардан фойдаланиб келган эр ва хотиннинг хусусий мулки ҳисобланади.

Никоҳдан ажралишда фақат биргаликдаги мол-мулкни бўлиш масаласи қўйилади. Эр ва хотин ҳар бирининг мулки ўзаро бўлинмайди. Шунингдек балоғатга етмаган болалар эҳтиёжини қондириш учун сотиб олинган ашёлар ҳам бўлинмайди. Бу мол-мулк болалар бирга яшайдиган эр ёки хотинга берилиши керак (Оила кодексининг 27-моддаси).

Агар эр ва хотин ўртасидаги шартномада бошқа ҳол назарда тутилмаган бўлса, *никоҳдан ажралишда биргаликдаги мулк тенг улушларда бўлинади*. Эр ва хотиннинг умумий қарзлари ҳам уларга белгиланган улушларга муганосиб равишда ҳар иккаласи ўртасида тақсимланади. Балоғатга етмаган болалар манфаатларини кўзлаган ҳолда суд эр ва хотиннинг биргаликдаги мол-мулкни бўлишда улушлар тенглиги тамойилидан воз кечиб, болалар бирга яшайдиган эр ёки хотин фойдасига мол-мулкнинг кўпроқ қисmini тақсимлаш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилишга ҳақли. Эр ёки хотин узрсиз сабабларга кўра даромад олмаган бўлса ёхуд эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни оила манфаатларига зарар етказган ҳолда сарфлаган

бўлса, бундай вазиятларда ҳам суд юқоридагига ўхшаш қарор қабул қилиши мумкин.

Эр ва хотин мол-мулкнинг шартномавий тартиби никоҳ шартномасини тузиш орқали расмийлаштирилади. **Никоҳ шартномаси** — бу «никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ва (ёки) эр ва хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгиловчи келишувидир (Оила кодексининг 29-моддаси).

Оила кодексининг 30-моддасига мувофиқ, «никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олингунига қадар ҳам, шунингдек никоҳ даврида ҳам тузилиши мумкин».

Никоҳ давлат рўйхатига олингунга қадар тузилган никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб кучга киради ҳамда ёзма шаклда тузилади, шунингдек у нотариал тартибда тасдиқланиши ҳам лозим. Никоҳ давомида тарафларнинг келишувига биноан никоҳ шартномаси ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (бу ҳам нотариал тарзда тасдиқланиши шарт). Эр ва хотиндан фақат бирининг талабига кўра никоҳ шартнома фақат суд тартибидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Суд шунингдек шартнома шартлари эр ва хотиндан бирини жуда ноқулай аҳволга солиб қўядиган бўлса, унинг муомала лаёқатини, болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини чекласа, никоҳдаги тенгҳуқуқлилиқ тамойилини бузадиган бўлса ва шу кабиларда эр ва хотиндан бирининг талабига кўра никоҳ шартномасини ҳақиқӣ эмас деб топиши мумкин.

Никоҳга киришда никоҳ шартномаси эр-хотиннинг иккаларининг ўзаро розилиги билангина тузилиши мумкин. Чунки никоҳ шартномасининг мавжудлиги никоҳнинг мажбурий шартларига кирмайди. Никоҳ шартномасининг бекор қилиниши никоҳни ажратишга олиб келмайди, лекин никоҳнинг ажратилиши никоҳ шартномасининг бекор қилинишига сабаб бўлади.

Никоҳ шартномасининг мазмуни. «Эр ва хотин никоҳ шартномасига кўра биргаликдаги умумӣ мулкнинг қонунда белгиланган (ушбу Кодекснинг 23-моддаси) тартибини ўзгартиришга, эр ва хотиннинг барча мол-мулкига, унинг айрим турларига ёхуд эр ва хотиндан ҳар бирининг мол-мулкига нисбатан биргаликдаги, улушти ёки алоҳида эгалик қилиш тартибини ўрнатишга ҳаққидир» (Оила кодексининг 31-моддаси).

Никоҳ шартномаси эр ва хотиннинг мавжуд мол-мулкига нисбатан ҳам, бўлуши мол-мулкига нисбатан ҳам тузилиши мумкин.

Эр ва хотин никоҳ шартномасида ўзаро моддий таъминот бериш, оила харажатларини кўтариш, бир-бирининг даромадида ишгирок этиш, бошқа шахслар билан мулкий шартномалар тузиш, биргаликда тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиллаб олишга, никоҳдан ажралганда эр ва хотиндан ҳар бирита бериладиган мулкни аниқлаб олишга, шунингдек никоҳ шартномасига эр ва хотиннинг мулкий муносабатларига оид бошқа қоидаларни киритишга ҳақти.

Никоҳ шартномасида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар муайян муддат билан чекланиши ёки муайян шарт-шароитнинг юзага келиши ёхуд келмаслигига боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин.

Никоҳ шартномаси эр-хотиннинг ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқатини, уларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқларини чеклашни, эр-хотин ўртасидаги шахсий номулкий муносабатларни, эр-хотиннинг болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солишни, меҳнатга лаёқатсиз таъминот олишга муҳтож эр ёки хотиннинг ҳуқуқини чекловчи қоидаларни, эр ва хотиндан бирини ўта ноқулай ҳолатга солиб қўювчи ёхуд оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг нормаларига зид келувчи бошқа шартларни назарда тутма олмайди (Оила кодексининг 31-моддаси).

Агар эр-хотиндан бири тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланса, у ҳолда никоҳ шартномасида конкрет корхона по-чор (банкрот) бўлиб қолганда мажбуриятлар бўйича кредиторлар талабларини қондириш тартиби белгиллаб қўйилиши керак. Никоҳ шартномасини ўзгартираётгани ёки бекор қилаётгани тўғрисида эр (хотин) ўзининг барча кредиторларини хабардор қилиши шарт (Оила кодексининг 35-моддаси).

Никоҳ шартномаси бўлмаган ҳолатларда қарздор эр (хотин) кредиторлар олдидаги мажбуриятлари бўйича фақат ўз мол-мулки билан ёки умумий мулкдаги ўз улуши билан жавоб бериши мумкин (Оила кодексининг 34-моддаси).

Кўрсатилган моддага биноан «агар суд эр-хотиннинг мажбуриятлари бўйича орттирилган барча ашёлар оила эҳтиёжлари учун ишлатилганлигини аниқласа, эр-хотиннинг умумий мажбуриятлари бўйича, шунингдек эр (хотин) нинг мажбуриятлари бўйича ҳақ ундириш эр-хотиннинг умумий мол-мулкига

қаратилади. Бу мол-мулк старли бўлмаган тақдирда эр-хотин кўрсатиб ўтилган мажбуриятлар юзасидан уларнинг ҳар бирига қарашли мол-мулк билан шерик жавобгар бўладилар».

Агар эр-хотиннинг умумий мол-мулки уларнинг бири томонидан жиноий йўл билан топилган маблағ ҳисобига орттирилгани ёки қўпайгани суд ҳукми билан аниқланган бўлса, ҳақни ундириш тегиншли равишда эр-хотиннинг умумий мол-мулкига ёки унинг бир қисмига қаратилиши мумкин.

«Қарздор эр (хотин) нинг кредитор (кредиторлари) шароит жилдий ўзгаргани туфайли никоҳ шартномасининг шартларини қонунда белгиланган тартибда ўзгартириш ёки бекор қилишни талаб қилишга ҳақли» (Оила кодексининг 35-моддаси).

3. Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг конкрет ота-оналар (ота ва она) дан дунёга келганлиги ҳодисаси қонуний тартибда тасдиқланган ва аниқланган ҳодиса асосида вужудга келади. *Оналик* тиббиёт муассасасида боланинг шу онадан туғилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида аниқланади. Гудак тиббиёт муассасасидан ташқарида туғилган тақдирда эса, гувоҳлик кўрсатмалари ва бошқа далиллар асосида аниқланади.

Оталик эркакнинг боланинг онаси билан никоҳда турганлиги далили билан аниқланади. Боланинг онаси билан никоҳда турмаган отанинг оталиги ота ва онанинг биргаликда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига аризалари билан ёхуд эр ва хотиндан бирининг аризасига биноан суд тартибида белгиланади.

Оталиги ва оналиги қонуний тартибда белгиланган шахслар туғилганликни қайд этиш дафтариди ота-она сифатида ёзиб қўйилади. Ота-оналарнинг ёзма қайди ота ёки она сифатида ёзиб қўйилган шахс ёхуд боланинг ҳақиқий отаси ёки онасининг талаби билан фақат суд тартибида рад этилиши мумкин.

69-моддага биноан «бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эга».

Болага исм, ота-онанинг ўзаро розилиги билан берилади, отасининг исми ота исми бўйича қўйилади.

Боланинг *фамилияси* ота-она фамилияси билан белгиланади. Ота-онаси турли фамилияга эга бўлган болага ота-онанинг ўзаро розилиги билан улардан бирининг фамилияси берилади, келишмовчилик юз берган ҳолларда эса, боланинг фамилияси туғрисидаги масала васийлик ва ҳомийлик органи томонидан ҳал этилади.

«Ота-онанинг хоҳишига кўра, болага ота ёки она томонидан миллий анъаналарга кўра бобонинг исми бўйича фамилия берилиши мумкин» (Оила кодексининг 69-моддаси).

Боланинг асосий ҳуқуқлари:

1. Ҳар бир бола оилада яшаш ва тарбияланиш, яъни ўз ота-онаси билан бирга яшаш ҳуқуқига эга, бола манфаатига зид бўлган ҳолатлар бундан мустаснодир (Оила кодексининг 65-моддаси.)

2. Ҳатто ота-онаси ўртасидаги никоҳ бекор қилинган ёки суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилган, шунингдек ота-оналар бошқа-бошқа яшаган ҳолларда ҳам бола ўз ота-онаси билан кўришини ҳуқуқига эга (ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-оналар бундан мустасно) (Оила кодексининг 66-моддаси).

3. Қариндошлар (бува, буви, акалар, укалар, она-сингиллар) билан кўришини ҳуқуқи (Оила кодексининг 77-моддаси).

4. Ота-она (улардан бири) болани тарбиялаш ва таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб васийлик ва ҳомийлик органига, ун турт ёшга тулгандан кейин эса, мустақил равишда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (Оила кодексининг 67-моддаси).

Оилада боланинг манфаатларига тааллуқли ҳар қандай масала ҳал қилинаётганда бола ўз фикрини ифода қилишга, шунингдек ҳар қандай суд муҳокамаси ёки маъмурий муҳокама даврида сўзлашга ҳақлидир (Оила кодексининг 68-моддаси).

6. Оила кодексининг 70-моддаси мазмунидан келиб чиқадиган фамилияни ўзгартириш ҳуқуқи. Боланинг манфаатларини ҳисобга олиб васийлик ва ҳомийлик органи унинг исмини ўзгартиришга, шунингдек унга берилган фамилияни ҳам отаси ёки онасининг фамилиясига қараб ўзгартиришга ҳақли. Бунда ота ёки онанинг фикри шу ота ёки она ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳолларни мустасно этган ҳолда эътиборга олинади.

Балоғатга етмаган болаларнинг мулкӣ ҳуқуқлари фуқаролик қонун ҳужжатлари ҳамда Оила кодексининг 90-моддаси билан белгиланади. Ота-оналар ҳаётлигида болалар улар мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Балоғатга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Балоғатга етмаган болалар таъминоти

учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак.

Вояга етмаган болаларнинг мол-мулкни тасарруф этишга доир ваколатлар амалга оширилаётганда фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Оила кодексининг 91-моддасига мувофиқ ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши мумкин ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Ота-она ва ўн тўрт ёшга тўлган вояга етмаган болалар ўртасида қонунда белгиланган тартибда умумий мулк ҳуқуқи вужудга келиши мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болалар умумий мол-мулкни вужудга келтириш тўғрисида келишув тузишлари мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болалар умумий мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (Оила кодексининг 92-моддаси).

Оила кодексининг 93-моддасига биноан «вояга етмаган болалар қонунда белгиланган тартибда хусусий мулк эгаси бўлиш ҳуқуқига эгадирлар».

Вояга етмаган болаларнинг қонунда белгиланган тартибда ҳада, мерос тариқасида олган мол-мулки, шунингдек шахсий меҳнати ва тadbиркорлик фаолияти натижасида ортирган мол-мулки уларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг тadbиркорлик фаолиятига қўнган маблағи ва ундан ортирган даромади, агар бола билан ота-она ёки оиланинг бошқа аъзолари ўртасида бошқача тартибни белгиловчи шартнома бўлмаса, вояга етмаганларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг шахсий фойдаланишидаги буюмлари (кийим-кечак, пойабзал, ишлаб чиқариш қуроллари, ўқув анжомлари ва бошқалар) уларнинг хусусий мулки ҳисобланади (Оила кодексининг 93-моддаси).

Ота-она, фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийлар вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкни фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқарадилар ва тасарруф этадилар (Оила кодексининг 94-моддаси).

Ота-она ва вояга етмаган болалар уртасида келиб чиққан мулкӣй низолар суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади. Бундай ҳолларда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш вассийлик ва ҳомийлик органлари томонидан амалга оширилади (Оила кодексининг 95-моддаси).

Ота-онанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари (ота-оналик ҳуқуқлари) никоҳдаги эр-хотиннинг тенглик тамойилига асосланади. Унга кўра, ота-она фарзандларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва тенг мажбуриятларга эгадирлар.

Ота-она ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари, шунингдек болаларнинг асосий умумий маълумот олишларини таъминлашлари керак. Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устун ҳуқуққа эга (Оила кодексининг 73-моддаси). Ота-она ўз болаларининг қонуний вакиллари ҳисобланадилар ҳамда ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатларда, шу жумладан судда алоҳида ваколатсиз уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

«Вассийлик ва ҳомийлик органлари томонидан ота-она ва болалар манфаатлари уртасида қарама-қаршилик борлиғи аниқланганда, ота-она ўз болаларининг манфаатларини ҳимоя қилишга ҳақли эмас. Ота-она ва болалар уртасида келинмовчиликлар мавжуд бўлганда вассийлик ва ҳомийлик органи болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил тайинлаш шарт» (Оила кодексининг 74-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқини амалга оширишда ота-она болаларининг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар етказишга ҳақли эмас.

Ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаган ҳолларда ота-она суд ҳукмига кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилиши ёхуд уларнинг ота-оналик ҳуқуқлари чекланиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга қуйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

- 1) алимент тўлашдан қасдан бош тортганда;
- 2) узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан ёки бошқа тарбиялаш ёки даволаш муассасасидан ва бошқа шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса;
- 3) ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилса (яъни болаларга нисбатан шайқатсиз муомалала бўлса, жумладан жисмоний куч

ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса, уларнинг шаъни ва қадр-қиммати паймол этса ёки эзиб ишлатса);

4) ота-она мугтасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлса;

5) ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини) нинг ҳаёти ва соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги ишлар ота (она) нинг (уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг), прокурорнинг, шунингдек вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасаларнинг (васийлик ва ҳомийлик органи, вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар, етим болалар ва ота-оналар қарамогидан маҳрум бўлган болалар муассасалари ҳамда бошқа муассасаларнинг) даъвосига биноан кўрилади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-она болаларга нисбатан барча ҳуқуқлардан, шунингдек болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Бироқ, бу ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан халос этмайди. Ота-она ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ҳақида қарор қабул қилар экан, суд ота-онадан алимент ундириш ҳақидаги масалани ҳал этади. Суд, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан олдин бола ота-онаси билан бирга яшаган бўлса, у энди қасрда яшаши кераклиги масаласини ҳам ҳал қилади.

Ота-онаси ўзига нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган бола, қасрда яшашидан қатъий назар, турар жойга бўлган мулк ҳуқуқини ёки турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади, шунингдек ота (она) си билан туғишганлик фактига асосланган барча мулкӣ ҳуқуқлари, жумладан мерос олиш ҳуқуқни сақлаб қолади (Оила кодексининг 79-81-моддалари).

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш. Оила кодексининг 83-моддасига мувофиқ «суд боланинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб, болани ота-онадан (уларнинг биридан) олиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши (ота-оналик ҳуқуқини чеклаши) мумкин».

Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги даъво боланинг яқин қарииндошлари ёки бошқа умумтаълим муассасалари, шунингдек прокурор томонидан тақдим этилиши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги ишлар прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи ишгиригида кўрилади.

Ота-оналик ҳуқуқларининг чекланишига қўйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

1) болани ота-онага қолдириш ота-онага боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра (руҳиятнинг бузилиши ёки бошқа сурункали касаллик, оғир ҳолатларни бошдан кечириш ва бошқалар) бола учун хавфли бўлганда;

2) болани ота-она билан қолдириш ота-онанинг шифқатсиз ва қўпол муомаласи натижасида бола ҳаётига хавф туғдирадиган бўлса, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун етарли асослар аниқланмаган тақдирда ҳам ота-оналик ҳуқуқини чеклашга йўл қўйилади.

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ота-оналик мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлик учун фақат жазо ролини ўйнабгина қолмай, огоҳлантириш вазифасини ҳам бажаради. Суд ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилган ота-она олти ой давомида ҳам ўз хулқ-атворини ўзгартирмаса, унда васийлик ва ҳомийлик органи бундай ота-онани ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш тўғрисида даъво тақдим этишга ҳақли.

Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқлари чекланган ота-она болани шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан, шунингдек болалар учун имтиёзлар ва давлат нафақаларига бўлган ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Бироқ, бу ҳолат бундай ота-оналарни болаларни таъминлаш мажбуриятларидан ҳалос этмайди (Оиға кодексининг 84-моддаси). Ота-оналик ҳуқуқлари суд томонидан чекланган ота-онанинг боласи билан кўришиши унга салбий таъсир кўрсатмаса, васийлик ва ҳомийлик органи розилиги билан бола билан кўришишга рухсат берилиши мумкин (Оиға кодексининг 85-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шунингдек ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ҳам доимий амал қилувчи жазо чораси эмас, агар ота-она ўз хулқ-атворлари, ҳаёт тарзини ўзгартирса, боланинг тарбиясига муносабатини ўзгартирса, суд ота-онанинг (улардан бирининг) даъвосига биноан ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш ёки ота-оналик ҳуқуқларидаги чеклашларни бекор қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш тўғрисидаги ишлар прокурор, шунингдек васийлик ва ҳомийлик органлари иштирокида кўриб чиқилади. Агар бола ўн ёшга етган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш масаласида ҳам, ота-оналик ҳуқуқларини

чеклашларни бекор қилиш масаласида ҳам унинг розилиги албатта керак бўлади (Оила кодексининг 86-моддаси).

Боланинг ҳаёти ёки соғлиғи бевосита хавф остида қоладиган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларидаан маҳрум этиш ёки уларни чеклашдан олдин болани ота-онадан олиб қўйиш чораси қўлланиши мумкин (Оила кодексининг 87-моддаси).

Болани зудлик билан олиш фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органининг тегишли ҳужжати асосида васийлик ва ҳомийлик органи томонидан амалга оширилади. Бунда васийлик ва ҳомийлик органи тезда прокурорни болани ота-онасидан олиш ҳақидаги фактдан хабардор қилиши, шунингдек болани вақтинча яшаш жойи билан таъминлаши ва етти кун ичида ота-онани ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки уларнинг ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисида судга даъво билан мурожаат этиши шарт. Тегишли ҳал қилув қарорини чиқаргандан кейин суд уч кун ичида ушбу ҳал қилув қароридан кўчирмани бола давлат рўйхатидан ўтган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига жўнатиши лозим (87-модда).

Шуни таъкидлаш жоизки, никоҳдан ажратиш ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ёки маҳрум қилишга олиб келмайди. Никоҳни бекор қилишда бола бирга яшамайдиган ота (она) боласи яшаётган ота (она) билан бир хилда тенг ҳуқуқини сақлаб қолади. Лекин бола бирга яшамайдиган ажрашган эр (хотин) зиммасига болани таъминлаш мажбурияти юкланади.

4. Алимент мажбуриятлари оиланинг меҳнатга лаёқатли аъзоларининг ишлаб тошган маблағларининг бир қисmini оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга ажратиш мажбуриятларидан иборат. Ажратмалар миқдори оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга мажбур бўлган шахс ойлик жами даромадларига нисбатан улунли ҳисобларда ёки қатъий пул суммасида белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси V бўлимига мувофиқ оиланинг барча аъзолари ва энг яқин қариндошлар алимент мажбуриятларига эга бўлишлари мумкин. Бинобарин, таъминот бўйича мажбуриятларга қўйидагилар эга бўла оладилар:

1. Балоғатга етмаган болаларига нисбатан, шунингдек ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз балоғатга етган болаларига нисбатан ота-оналар.

2. Ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз ота-онасига нисбатан балоғатга етган фарзандлар (болалар олдидagi мажбуриятлари-

ни бажариндан ота-она бош тортганлиги, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, улар қайта тикланмагани суд томонидан аниқланган ҳоллар бундан мустасно).

3. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож эри (хотини) га нисбатан хотин (эр). Оила кодексининг 118-моддасига мувофиқ куйидагилар ёрдамга муҳтож эр (хотин) деб топилиши мумкин:

а) собиқ хотин - ҳомиладорлик даврида ва ўртада бола туғилган кундан бошлаб уч йил давомида;

б) ўртадаги ногирон бола ўн саккиз ёшга тулгунча ёки болаликдан I гуруҳ ногирони бўлган болага қараган ёрдамга муҳтож собиқ хотин (эр);

в) никоҳдан ажралунга қадар ёки никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб бир йил давомида меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолган ёрдамга муҳтож собиқ хотин (эр);

г) агар эр-хотин узоқ йиллар давомида никоҳда бўлган бўлсалар, никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб кўпи билан беш йил ичида пенсия ёшига етган хотин (эр).

4. Балоғатга етмаган ёки балоғатга етган меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож ака-укалари ва она-сингилларига нисбатан ака-укалар ва она-сингиллар. Мазкур алимент мажбуриятлари, агар таъминотга муҳтож шахслар ўз ота-оналари, эри (хотини) дан ёки ўзларининг балоғатга етган болаларидан таъминот ололмаган тақдирда, суднинг ҳал қилув қарори асосида юклатилади (Оила кодексининг 125-моддаси).

5. Таъминотга муҳтож набиралар ўз ота-оналаридан, собиқ эри (хотини) дан ва бошқа қариндошларидан таъминот ололмаганларида суднинг ҳал қилув қарорига мувофиқ ўзларининг балоғатга етмаган ёки балоғатга етган меҳнатга лаёқатсиз набираларини таъминлаш мажбурияти боболар ва бувиларга юклатилиши мумкин.

6. Агар бобо ва бувининг ўз болаларидан, эри (хотини) собиқ эри (хотини) дан ва бошқа қариндошларидан таъминот олиш имкони бўлмаган тақдирда, суднинг ҳал қилув қарори бўйича таъминот бўйича ёрдамга муҳтож бобо ва бувини таъминлаш бўйича мажбуриятлар набираларга юкланиши мумкин (Оила кодексининг 124-моддаси).

7. Агар ўтай ота ва ўтай она ўзларининг меҳнатга лаёқатли болаларидан таъминот ололмаган ҳолларда меҳнатга лаёқатсиз ўтай ота ва ўтай онага нисбатан суднинг ҳал қилув қарори асосида таъминлаш мажбурияти ўтай ўғил ё қизга юклатилиши

мумкин. Утай ота ва утай она ўз утай фарзандларини камида беш йил мобайнида тарбиялаган ва таъминлаган ҳамда ўз мажбуриятларини лозим даражада бажарганлари тақдирдагина ўша утай фарзандларидан таъминот олишни талаб қилишга ҳақли бўладилар (Оила кодексининг 128-моддаси). Алимент мажбуриятлари (миқдори, шартлари, тўлаш шартлари ва ҳ.к.) масалалари тарафларнинг келишуви асосида белгиланиши мумкин. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож қариндонлар ёки бошқа шахсларни таъминлаш учун маблағлар фақат суд тартибида ундириладиган ҳолатлар бундан мустасно.

Агар тарафлар келишувни тузмасалар ёки мурасага кела олмасалар ёхуд бир тараф алимент тўлашдан бош тортса, иккинчи тараф алимент ундиришни, унинг миқдори ва тўланиши тартибини белгиланиши сўраб, судга мурожаат қилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 99-моддасига биноан, вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойидаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадининг бир бола учун — тўртдан бир қисми, икки бола учун — учдан бир қисми, уч ва ундан ортиқ бола учун — ярмиси миқдоридида ундирилади.

Ушбу тўловлар миқдори тарафларнинг моддий ва оилавий аҳволини ёки бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки оширилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонуни ҳужжатларида белгилаб қўйилган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Алиментни ушлаб қолиш алимент тўлашга мажбур бўлган шахснинг иш жойида ойма-ой корхона маъмурияти томонидан суд тақдим этган ижро варақаси асосида амалга ошириб борилиши керак. Корхона маъмурияти иш ҳақи тўланганидан кейин уч кун мобайнида алимент тўлашга мажбур бўлган шахс ҳисобидан алиментни олувчига ўтказиши шарт (Оила кодексининг 136, 137-моддалари).

Алиментни ушлаб қолувчи корхона маъмурияти алимент тўловчи шахс билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги, шунингдек унинг янги иш жойи ёки яшаш жойи ҳақида уч кун ичида хабар бериши керак. Ўз навбатида алимент тўлаши шарт бўлган шахс худди шу муддат ичида ўз иш ёки турар жойи тўғрисида, қўшимча иш ҳақи ёки бошқа даромад тўғрисида али-

мент олувчи шахсга хабар қилиши лозим (Оила кодексининг 138-моддаси).

Алиментларни тўлаш бўйича қарзлар тўлатилиб қолганида, айбдор шахс суднинг ҳал қилув қарори асосида алимент олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун тўланмай қолган алиментлар суммасининг 0.1 фоизи миқдорида неустойка (жарима) ни тўлайди. «Алимент олувчи алимент ўз вақтида тўланмаганлигида айбдор алимент тўлаши шарт бўлган шахсдан алимент тўлаш мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлик оқибатида етказилган барча зарарларнинг неустойка билан қопланмаган қисmini ундиришга ҳам ҳақлидир» (Оила кодексининг 124-моддаси).

Судга мурожаат этмай, алимент тўлаш тўғрисидаги келишувга келган эр-хотин ушбу келишувни нотариал тасдиқлаб олишлари керак. Бу — келишув ижро варақаси кучини беради.

Алимент мажбуриятлари қуйидаги ҳолларда тугатилади:

1) алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг вафоти ёки алимент олиб келган шахснинг вафоти муносабати билан;

2) алиментлар тўлаш тўғрисидаги келишув амал қиладиган муддатнинг ўтиши ёхуд ушбу келишувда назарда тутилган шартлар асосида;

3) бола балоғат ёшига етиши ёки балоғатга етмаган болалар шу ёшга етгунча тўла муомала лаёқатига эришишлари муносабати билан;

4) таъминоги учун алимент ундириб келинаётган бола фарзанд қилиб олинганида;

5) алимент олувчининг меҳнат лаёқати тикланганлиги ёки ёрдамга муҳтожлиги қолмагани суд томонидан эътироф этилганида;

6) меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож алимент олувчи собиқ эр (хотин) янги никоҳга кирганида (Оила кодексининг 147-моддаси).

5. Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 148-150-моддаларига асосан васийлик ва ҳомийлик органлари зиммасига юкланади. Васийлик ва ҳомийлик органлари маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш таркиби (ҳокимликлар) га киради. Шунинг учун уларнинг фаолияти шу ҳокимликлар тўғрисидаги Қонунда, ёки устав ва низомларида белгилаб қўйилиши лозим.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар борлигидан хабардор бўлган фуқаролар, шунингдек мактабгача тарбия муассасалари, умумтаълим ва бошқа тарбия муассасаларининг мансабдор шахслари бу ҳақда болалар турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик

органига хабар беришлари шарт. Васийлик ва ҳомийлик органи бундай маълумотларни олгандан кейин уч кун мобайлида боланинг янаш шароитларини текшириб чиқиши керак. Унда бола ота-она ёки қариндosh-уруелари қарамоғидан маҳрум бўлганлиги аниқланса, васийлик ва ҳомийлик органи бир ой ичида бундан кейин таъминлаш ва тарбиялаш учун болани жойлаштиришчи таъминлаш шарт (Оила кодексининг 148-149-моддалари).

Болаларни таъминлаш ва тарбиялаш шакллари. Оила кодексининг 150-моддасига мувофиқ, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар оила (фарзандликка олиниши, васийлик, ҳомийлик белгиланиши ёки тугинган оила) ги берилиши, бундай имконият бўлмаганда эса, етим болалар ёки ота-оналар қарамоғидан маҳрум бўлган болалар учун тайинланган муассасалар (тарбия, даволаш ва шунга ўхшаш бошқа муассасалар) га тарбияга берилиши лозим.

Фарзандликка олишга васийлик (ҳомийлик) ва таъминот ҳамда тарбиянинг бошқа шаклларига фақат вояга етмаган болаларга нисбатан йўл қўйилади. Болани жойлаштиришда унинг этник келиб чиқиши, муайян дин, эътиқод ва тилга мансублиги ҳисобга олиниши керак. Шунингдек бунда тарбиялаш ва таълим беришда ворисликка эришиш, боз устига болаларнинг тўлақонли жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолотиши таъминлаш имкониятлари эътиборга олиниши лозим.

Социологлар ва руҳпалоелар ҳақди равишда бола шахсининг шаклланишида фақат оила энг қулай муҳит бўлиши мумкин, деб таъкидлашади. Шунинг учун энг яхшиси — оилани сақлаб қолган маъқул. Фарзандликка олиш бола руҳиятига энг кам зарба берадиган шакл сифатида диққатга сазовор.

Болани фарзандликка олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 20-бобида белгилаб берилган. Оила кодексининг 152-моддасига биноан, «фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатларинигина кўзлаб йўл қўйилади.

Фарзандликка олиш болани фарзандликка олишни истаган шахсларнинг аризасига биноан ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи тавсиясига кўра туман, шаҳар ҳокими қарори билан амалга оширилади».

Вояга етган эркак ва аёл фуқаролар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин. Фарзандликка олувчи билан фарзандликка олинувчилар ёшидаги фарқ ўн беш ёшдан кам бўлмаслиги

шарт. Уғай ота ёки уғай она болани фарзандликка олишганда, ёшдаги бундай фарқ талаб қилинмайди. Ун ёшга етган болани фарзандликка олиш фақат унинг розилиги билан йўл қўйилади (Оила кодексининг 152-моддаси).

Қуйидагилар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин эмас:

1) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилганлар;

2) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилган эр-хотин;

3) суд ҳукми билан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланган шахслар;

4) ўзларига юкланган мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлиги учун васийлик вазифаларидан четлатилган шахслар;

5) фарзандликка олувчилар айби билан фарзандликка олганлиги бекор қилинган собиқ фарзандликка олувчилар;

6) саломатликлари ҳолатига кўра ота-она ҳуқуқ ва мажбуриятларини адо этишга қурби етмайдиган шахслар;

7) руҳий касалликлар ёки наркология муассасаларида ҳисобда турадиган шахслар;

8) қасддан қилинган жиноят учун муқаддам судланганлар (Оила кодексининг 152-моддаси).

Айнан бир болани фарзандликка олишни хоҳловчилар бир неча шахсдан иборат бўлиб қолганда, юқорида санаб ўтилган шартларга риоя этган ҳолда боланинг қариндошларига устунлик ҳуқуқи берилади.

Болани фарзандликка олиш учун фарзандликка олинаётган бола ота-онасининг розилиги талаб қилинади. Ушбу розилик ёзма равишда баён этилиши керак (Оила кодексининг 159-моддаси).

Фарзандликка олишда унинг ота-онасининг розилиги қуйидаги ҳолларда талаб этилмайди:

- ота-онанинг кимлиги номаълум бўлса ёки суд томонидан бедарак йўқолган деб тонилган бўлса;

- ота-она ота-оналик ҳуқуқидан судда маҳрум қилинган бўлса;

- агар ота-она муомалага лаёқатсиз ёки вафот этган деб топилган бўлса;

- ота-она бир йилдан ортиқ муддат давомида болалар ёки тиббиёт муассасаларидаги болаларидан узрли сабабларсиз хабар олмаган бўлса.

Агар фарзандликка олувчи боланинг исми ва фамилиясини ўзгартириш истагини билдирмаса, фарзандликка олинган боланинг фамилияси, исми ва отасининг исми сақланиб қолиши мумкин. Оила кодексининг 164-моддасига биноан, «зарур ҳолларда боланинг фамилияси, исми, отасининг исмигина эмас, балки туғилган сапаси ҳам бир йилдан ортиқ бўлмаган фарқ билан ўзгартирилади. Агар бола ўн ёшдан ошмаган бўлса, туғилган жойи ҳам Ўзбекистон Республикаси доирасида ўзгартирилиши мумкин».

Фарзандликка олинган болалар барча шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг ўз болаларига тенглаштирилади.

Боланинг манфаатларини кўзлаб фарзандликка олиш қонуни билан ҳимояланган ҳолда сир сақланиши мумкин. Фарзандликка олиш сирини ошкор қилганлик учун қонуни билан белгиланган жавобгарлик кўзда тутилган (Оила кодексининг 153-моддаси).

Оила кодексининг 169-моддасида назарда тутилган асослар мавжуд бўлганда, фарзандликка олиш бекор қилиниши керак. Қуйидаги ҳолларда фарзандликка олиш бекор қилинади — агар фарзандликка олувчилар:

- ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан бош тортсалар ёки уларни лозим даражада бажармасалар;
- ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилсалар;
- фарзандликка олинганларга нисбатан шифқатсизларча муносабатда бўлсалар;
- сурункали ичкиликбозликка ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлсалар.

Суд боланинг манфаатидаи келиб чиққан ва унинг фикрини ҳисобга олган ҳолда бошқа сабабларга кўра ҳам фарзандликка олишни бекор қилиши мумкин.

Фарзандликка олишни бекор қилинганда фарзандликка олинган ва фарзандликка олувчи ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз кучини йўқотади, агар бола манфаатларига зид келмаса, бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар боланинг ўз ота-онасига топширилиши мумкин. Бунда ота-она ва бола ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тикланади. Ота-онаси йўқ бўлса ёки бу бола манфаатларига тўғри келмаса, бола вассийлик ва ҳомийлик органига топширилади.

Болаларга вассийлик ва ҳомийлик Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 173-188-моддаларига мувофиқ равишда

белгиланади ва бекор қилинади. Оила кодексининг 179-моддасига мувофиқ «васий ёки ҳомий этиб вояга етган ҳар икки жинсдаги фуқаролар уларнинг розилиги билангина тайинланиши мумкин». Бунда уларнинг ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилмаганлиги ҳамда болани таъминлаш ва тарбиялаш мажбуриятларини бажаришга лаёқатлилиги, шунингдек унга маълумот олиш ва ҳар томонлама камолга етиш учун шароит яратиб бера олиш имкониятлари назарда тутилади. Ўз тарбиясидаги бола ўн олти ёшга тулгунча васийлар ва ҳомийлар у билан бирга яшашлари керак. Васий (ҳомий) боланинг ўз ота-онаси ва бошқа яқин қариндонлари билан қўришишга тўсқинлик қилишга ҳақли эмас, бундан бола манфаатларига бундай қўришиш зид келган ҳоллар мустасно. Васийлик ва ҳомийлик мажбуриятлари бегараз, яъни бепул бажарилади (Оила кодексининг 181-моддаси).

Васийлик ва ҳомийлик алоҳида қарорларсиз бола ўн саккиз ёшга тулганида ёки у ўн саккиз ёшга тулмасдан никоҳга кирганида тугайди. Васийлик ва ҳомийликнинг тугаш шартлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 189-190-моддаларида баён қилинган.

Болаларни оилага тарбияга олиш (патронат). «Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, шу жумладан тарбия ва даволаш муассасаларида, шунингдек аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидаги болалар оилага тарбияга берилади» (Оила кодексининг 194-моддаси).

Болани тарбиялашга бериш туғрисидаги шартнома васийлик ва ҳомийлик органи билан тугинган ота-она ўртасида тузилади. Тугинган ота-оналарни танлаш фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийларга қўйиладиган талабларга риоя этган ҳолда васийлар ва ҳомийлар органи томонидан амалга оширилади.

Болаларни оилага тарбияга олиш туғрисидаги келишув мазмуни болани таъминлаш, тарбиялаш ва унга маълумот бериш шартлари рўйхатини, бола тарбияга берилган оилага нисбатан васийлик ва ҳомийлик органининг мажбуриятлари, келишувнинг амал қилиш муддати, келишувни бекор қилиш асослари ва оқибатларини ўз ичига олиши керак.

Мазкур келишув тугинган ота-она ташаббуси билан муддатидан олдин (касаллиги, оилавий ёки мулкый мавқеининг ўзгариши, тарбиясидаги болалар билан ўзаро бир-бирини ту-

шунмаслик ва бошқа сабаблар) шунингдек васийлик ва ҳомийлик органи таъаббуси билан ёки болаларни ота-онасига қайтариш ёхуд уларнинг фарзандликка олиниши муносабати билан муддатидан олдин бекор қилиниши мумкин (Оила кодексининг 196-моддаси). Тугинган ота-оналар оилага тарбияга олинган болага нисбатан васий (ҳомий) нинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўладилар. Тугинган ота-она меҳнатига ҳақ тулаш ҳамда тарбияга олган оилага бериладиган имтиёзлар Ўзбекистон Республикаси қонунларида тарбияга олинган болалар сонига қараб белгиланади.

Умумий хулосалар. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш ва фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш шароитларида оилавий муносабатларни қонун ҳужжатлари билан тартибга солишнинг аҳамияти фоят ошиб кетмоқда. Бу ҳолат оилавий муносабатларни қонун билан бошқариш чегаралари муаммосини ҳал этиш, оиладаги муносабатларни қонун йўли билан тартибга солишда маънавийлик ва ахлоқ нормалари ролини аниқлаш заруратини тақозо этмоқда. Юқорида ишонч ҳосил қилганимиздек, оила муаммоларига бизнинг республикамызда катта эътибор бериб келиняпти. Оиланинг жамиятнинг асосий ячейкаси сифатидаги роли алоҳида таъкидланган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Оила» деб номланган махсус XIV боби бунга ёрқин далил бўла олади. Бу фоят табиийдир, чунки Президентимиз таъкидлаганидек, «шук ва софдил шахсни тарбиялашда, она тилни қайта тиклашда ҳеч ким ва ҳеч нарса оила билан тенглаша олмайди»¹.

Таянч сўзлар

Оила; ота-она; оила давлат муҳофазасида; никоҳ томонларнинг тенглиги; эр-хотин; алимент.

Қайтариш учун саволлар

1. Оила ҳуқуқи тушунчаси. Оила ҳуқуқи предмети ва манбаълари ҳақида.
2. Никоҳ ҳақида тушунча (тузини, тутатини шартлари).
3. Эр-хотин ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида.

¹ Ислам Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент. 1996. 3-т. 278-бет.

4. Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
5. Алимент мажбурияти ҳақида нима биласиз?
6. Ота-онадан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси. Т., 1998.
3. Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодексига шарҳлар. Т., 2000 й.
4. Х. Р. Раҳмонқулов. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар (масъул муҳаррирлар: Мир-Ақбар Раҳмонқулов, Исмоил Анортосев), 1 жилд, Т., 1997 й.
5. Ф. М. Атаходжаев. Развитие законодательства о браке Республики Узбекистан и проблемѣ его дальнейшего совершенствования. Автореферат диссертации доктора юрид. наук, Т., 2000 й.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

11-МАВЗУ

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИНING АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Режа:

1. *Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.*
2. *Жиноятнинг белгилари ва жиноят таркиби элементларининг тавсифи.*
3. *Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик ва жиноий жазо. Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш асослари.*
4. *Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари.*
5. *Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар тавсифи.*

Жиноий ҳуқуқ — қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгиловчи нормаларни, жиноий жавобгарлик асосларини, жазолар тизимини, уларни тайинлаш тартиби ва шартларини, шунингдек, жиноий жавобгарликдан ва жазоланишдан озод қилиш асосларини акс эттирувчи ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан биридир.

Ҳуқуқнинг мазкур тармоғи жуда узоқ тарихга эга. Зеро, жуда қадимда, Қадимги Римда давлат фуқаролар ҳаётига, шахсий мулкка ва давлат тузумига қасд қилганлик учун то ўлим жазосигача қаттиқ чоралар кўринишидаги санкцияларни ифодаловчи нормаларни кўзда туғарди. Бундай ҳуқуқ пенал ҳуқуқ деб аталарди (лотинча Penal - жазоловчи).

Қадимда рус тилида лотинча номнинг ўхшаши сифатида «уголовье» сўзи ишлатиларди. Ҳозирги замон тушунчасида бу айбланиш, жазоланиш, оғир жазо, жиноят учун бошчи билан жавоб беришни англатади. Шу тариқа жиноий ҳуқуқ деганда ҳозирги вақтда жамиятда қабул қилинган нормаларни кўп ўл равишда бузганлик учун фуқароларни жазоловчи (қораловчи) ҳуқуқ тушунилади.

Жиноий ҳуқуқ жиноий-ҳуқуқ муносабатлар доирасида вужудга келадиган **ижтимоий алоқаларни тартибга солади**. Жиноий ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар фақат жиноят қонунни бузган фуқаролар билан

давлат ўртасида юзага келади. Жиноий ҳуқуқ соҳасининг қарийб барча олимлари, жиноий ҳуқуқий муносабатлар жиноят содир этилган вақтдан пайдо бўлиб, судланганликни олиб ташлаш ёки тугатилиши билан ниҳоясига етади, деб қайд этинади.

Ана шу хусусият жиноий ҳуқуқ предметини белгилаб беради.

Жиноят аломатларини асос этирувчи ижтимоий хавфли қилмишлар **жиноят ҳуқуқини предмети**ни ташкил этади. Уларга қуйидагилар киради:

- 1) шахсга қарши жиноятлар;
- 2) жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар;
- 3) иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар;
- 4) жиноят қонуни билан тақиқланган ҳуқуққа хилоф ижтимоий хавфли қилмишлар.

Жиноий ҳуқуқ усули қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгилаш, шахс, жамият, давлат учун хавфли ҳатти-ҳаракатларни жиноят қонуни билан тақиқладан иборат. Тақиқларни бузиш жиноий жавобгарлик ва жазони келтириб чиқаради. Тартибга солишнинг бундай усули фақат жиноят ҳуқуқигагина хосдир.

Жиноят ҳуқуқ нормалари кўпчилик ҳолларда тақиқловчи характерга эга бўлади. Уларда қандай мазмун ифодаланганига қараб жиноий ҳуқуқ нормалари турли хил функцияларни бажаради. Уларнинг бир хиллари жиноий ҳуқуқнинг умумий қоидаларини, принциплари ва институтларини мустаҳкамлаб, жиноят ҳуқуқнинг **умумий қисмини** ташкил этади. Бошқа нормалар жиноят деб топиладиган конкрет жиноий аломатларини аниқлайди ва улар учун жазо турлари ва чегараларини кўрсатиб беради. Булар жиноят ҳуқуқнинг **махсус қисмини** ташкил этади. Жиноят ҳуқуқ ҳуқуқнинг ушбу тармоғи олдида қўйилган вазифалар ва функциялар билан белгиланувчи умумий ва махсус қисмлар бирлиги сифатида майдонга чиқади.

Жиноят ҳуқуқнинг вазифалари:

- 1) Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини сақлаш ва ҳимоя қилиш;
- 2) шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамоат тартиби ва ижтимоий хавфсизликни муҳофаза этиш;
- 3) жиноий тажовузлардан фуқаролар ҳаёти ва саломатлигини асраш;
- 4) инсониятнинг тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш;
- 5) жиноятларнинг олдини олиш;

6) фуқароларни Республика Конституцияси ва қонушларга риоя этиш руҳида тарбиялаш (Жиноят Кодексининг 2-моддаси).

Жиноий ҳуқуқ функциялари:

1) ҳимояловчи функция — жиноят ҳуқуқи предмети ташиқил этувчи ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш;

2) олдини олувчи (превентив) функция — умумий ва махсус огоҳлантиришлар бўлиб, улар натижасида шахс жазоланиш қўрқуви остида жиноятлардан ўзини тияди;

3) тарбиявий (ахлоқ тузатиш) функция шахсининг ижтимоий-руҳий фазилатларини қонушларни, инсониятнинг жамиятда яшаш нормаларига ҳурмат билан қарашга йўналтиришни кўзда туғади;

4) рағбатлантирувчи функция, у жиноят содир этишдан воз кечиш, жиноят қуроли бўлиб қолиши мумкин бўлган нарсаларни ихтиёрий равишда топширишга йўналтирилган ҳаракатларни давлат томонидан маъқулланишдан иборат, бу ҳолатлар жазони юмшатишга ва ҳатто ундан озод қилишга олиб боради;

Ҳозирги босқичда давлатнинг жиноятларга қарши сиёсатида ривожланишнинг икки тенденцияси мавжуд:

1) энг оғир жиноятларга қарши курашни кучайтириш;

2) ижтимоий хавф унча катта бўлмаган жиноятлар учун жиноий жавобгарлик доирасини қисқартириш (масалан, меҳнат фаолиятдан бош торганлик учун (текинхўрлик) учун, чайқовчилик учун жазоланиш кўзда туғувчи Жиноят Кодексининг моддалари бекор қилинган ва ҳ.к.). Жиноий ҳуқуқ принциплари Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябридаги № 2012 - XII сонли Жиноят Кодексида ўз ифодасини тошган.

1. Қонунийлик принципи (ЖК 4-моддаси) шуни билдирадики, «содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлари фақат Жиноят Кодекси билан белгиланади.

Ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмай туриб жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахс қонушда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради».

2. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи (ЖК 5-моддаси), жиноят содир этган шахс жинси, ижтимоий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, тили, диний ва сиёсий эътиқоидан қатъий назар жиноий жавобгарликка тортилишини билдиради.

3. Демократизм принципи (ЖК 6-моддаси). Унга кўра «жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарини органлари ёки жа-

моалар жиноят содир этган шахслар ахлоқини тузатиш ишига қонунда назарда тутилган ҳолларда жалб қилинишлари мумкин».

4. Инсонпарварлик принципи (ЖК 7-моддаси). Аввало шуни қайд этиш жоизки, бу принцип биринчи навбатда жиноий таъжовузлардан шахсни муҳофаза этишга, унинг саломатлиги ва ҳаётини ҳимоя қилишга йўналтирилган. Инсонпарварлик принципи шунингдек, қонунни бузган шахсларга ҳам қаратилган. Худди шунинг учун ҳам ушбу принципга биноан жиноий жазо жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзлаши мумкин эмас.

Инсонпарварлик принципининг амал қилиши шунингдек, амнистия бўйича муддатидан олдин озод қилишда, шартли равишда жазолашда ва шу кабиларда ҳам намоён бўлади.

5. Одиллик принципи (ЖК 8-моддаси) шуни англатадики, «жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий ҳавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши керак.

Ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас».

6. Айб учун жавобгарлик принципи (ЖК 9-моддаси) «шахс қонунда белгиланган тарғибда айби исботланган ижтимоий ҳавфли қилмишлари учунгина жавобгар» бўлишини билдиради.

7. Жавобгарлиkning муқаррарлиги принципи (ЖК 10-моддаси) «қилмишида жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт»лигида ифодаланади.

Жиноят ҳуқуқии принциплари узаро бир-бирига чамбарчас боғлиқ тизимдан иборат. Қонун чиқарувчига, ҳуқуқии қўлловчи органларга ва фуқароларга қаратилган конкрет талаблар шу тизимнинг таркибий элементларидир. Қонунийлик ва одиллик мазкур тизимнинг етакчи принциплари сифатда майдонга чиқади. Жиноят ҳуқуқ принциплари ҳам умумий, ҳам махсус қисмлар учун ҳам муҳим асослар бўлиб ҳисобланади. Умумий қисмда акс этган тўб моҳиятли тушунчаларнинг маъзини чақмай туриб, махсус қисм нормаларини фаҳмлаб олиш қийин ва ҳатто мумкин ҳам эмас. Яна бир гап. Жиноят ҳуқуқ жиноят таркиби бўлмаганда ҳуқуқии бошқа тармоқлари билан, яъни жиноят процесси ва жиноят-ижроия ҳуқуқи билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

✓ **Жиноят тушунчаси** давлатнинг вужудга келиши билан пайдо бўлган. Ибтидоий тузум даврларида урф-одатларни бузиш жиноий жазо, яъни давлатни мажбурлов чорасини келтириб чиқармасди. Жиноят сўзининг келиб чиқишига назар ташлай-

диган бўлсак, у давлатда қабул қилинган «қонун»ни бузган одам маъносини англатади. Жиноятнинг юридик маънодаги таърифи илк бор 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясида берилганди.

Жиноятнинг ҳозирги замон тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 14-моддасида ифодаланган. «Ушбу Кодекс билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади.

Ушбу Кодекс билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавфли қилмиш деб топилади».

Жиноят белгилари:

Жиноятнинг биринчи белгиси - ижтимоий хавфлилик. Ижтимоий хавфлилик жиноятнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланиб, айнаш шу билан у маъмурий хатти-ҳаракатдан фарқланади. Ижтимоий хавфлилик моҳияти ва даражасига қараб жиноятлар қўйидагиларга бўлинади:

а) ижтимоий хавф катта бўлмаган жиноятлар, улар учун қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазо назарда тутилган;

б) унча оғир бўлмаган жиноятлар улар учун қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо, шунингдек, эҳтиётсизлик орқали содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

в) оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

г) ўта оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган.

Жиноят Кодексининг 15-моддасида жиноятларни таснифи кўрсатиб берилган.

Жиноятнинг иккинчи белгиси унинг ҳуқуққа хилофлигидир. Ушбу белгига мувофиқ у ёки бу қилмиш, агар жиноят қонунда уни содир этиш тақиқланган бўлсагина, жиноий қилмиш деб топилиши мумкин. Парадоксга қараганки, ҳатто қилмиш очиқ ижтимоий хавфли характерга эга бўла туриб, айна пайтда Жиноят Кодексида тегинчи модда бўлмаса, мазкур қилмиш жиноят деб топилиши мумкин эмас. Ҳақиқатан ҳам ўзи йўқ бўлган «қонунни бузиш» мумкинми? Масалан, худди шу сабабдан аёлларга ҳамла қилиб, бойлик орттириш мақсадида

уларнинг ўрим сочларини қирқиб кетувчи шахслар узоқ вақтгача жазодан қутулиб юришганди.

Айбни мавжудлиги жиноятнинг учинчи белгисидир. Унинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий хавфли, жиноят қонун билан тақиқланган қилмиш фақат уни содир этган шахснинг айби исботланганидан кейингина жиноят деб ҳисобланади.

Жиноятнинг туртинчи белгиси унинг жазоланишидан иборат. Шунинг қайд этиш жоизки, бу белги ҳамisha ҳам мустақил белги сифатида ажратиб кўрсатилавермайди. У жиноятнинг иккинчи белги - ҳуқуққа қарши қаратилганлик аломатини тўлдиради, деб ҳисобланади. Бироқ бунда Жиноят Кодексида жазолаш кўзда тутилган қилмишлар жиноят деб ҳисобланиши «унутиб» қўйилади.

Санаб ўтилган белгилар жиноятларнинг моҳиятини очиб берувчи муҳим тавсифлардир. Ижтимоий хавфлилик моҳиятини, ноқонуний қилмишнинг содир этган шахснинг айблилик даражасини аниқлаш, жазо ҳажминини белгилаш учун жиноий қилмиш бўйича бир қатор қўшимча маълумотларни аниқлаш керак бўлади. Бу маълумотлар жиноят таркибини ташкил этади.

Жиноят таркиби - бу ижтимоий хавфли қилмишнинг объектив ва субъектив элементлари йиғиндисидан иборат. Жиноят таркибини аниқлаш уни тўғри баҳолаш учун керак бўлади.

Жиноятларни баҳолаш содир этилган жиноий қилмиш билан содир этилган тақиқланган қилмиш баёни ифодаланган ва жазо ҳажми белгиланадиган Жиноят Кодекси моддаси ўртасидаги мувофиқлигини топишдан иборат. Масалан, бировнинг мулкини ўғирлаш жиноятини содир этилган. Ушбу ноқонуний қилмиш баёни ва шу бўйича жазо ҳажми Жиноят Кодексининг 169-моддасида келтирилган. Унга қўра ушбу қилмиш «ўғирлик» деб баҳоланади. Мулкни очикдан-очик талон-тарож қилиш Жиноят Кодексининг 166-моддасига биноан «талончилик» деб баҳоланади.

Жиноят таркибининг элементлари:

- жиноят объекти;
- объектив томон;
- жиноят субъекти;
- субъектив томон.

Жиноят объекти жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлардан иборат.

Жиноятлар объектларининг уч тури мавжуд:

1) умумий объект - жиноят қонуни билан қўриқланадиган барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси.

2) Махсус объект - жиноят қонуни билан муҳофаза этиладиган ўз моҳияти бўйича бир хилдаги ижтимоий муносабатлар

(Жиноят Кодекси махсус қисмида қанча боб бўлса - шунча махсус объектлари бор);

3) жиноятнинг бевосита объектлари жиноятларнинг конкрет турига бевосита қаратилган ижтимоий муносабатлардан иборат (Жиноят Кодекси махсус қисмининг ҳар бир моддаси бевосита объектни курсатади).

Жиноят объектидан жиноий тажовуз предмети (фарқлай би-лиш керак) **Жиноий тажовуз предмети** жиноятчи тажовуз қилаётган битта айрим предметдан иборат. Масалан, жиноятчи ўзганин квартирасига яширинча кириб, телевизорни утирлади. Телевизор - жиноят предмети, ушбу ҳолатда Жиноят Кодексининг 169-моддасига мувофиқ мулк жиноят объекти ҳисобланади.

Жиноят объектини аниқлаш жиноят таркибини аниқлаш-нинг бошланғич (тайёргарлик) босқичи бўлиб хизмат қилади.

Объектив томон — бу «объектив воқеида қилмишни амалга оширувчи шахснинг онгли иродали ҳаракати бўлиб, ат-роф дунёда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради»¹.

Объектив томоннинг белгиларига қуйидагилар киради: 1) ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик; 2) жиноий оқибат; 3) ижтимоий хавфли ҳаракат билан рўй берган оқибат уртасидаги сабабий боғланиши; 4) жиноят содир этилган вақт; 5) жиноят содир этилган жой; 6) жиноят содир этилган муҳит; 7) жиноятни содир этиш усули; 8) жиноятни содир этиш қуроли; 9) жиноят содир этиш воситаси.

Қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) — бу жиноят объектив томонининг ташқи ҳолатини белгилайди. Қилмиш фақат хоҳиш-ирода билан амалга оширилган ва қонун билан тақиқлангандагина ижтимоий хавфли моҳиятга эга бўлади.

Зарарли оқибатлар жиноий тажовуз объектларида жамиятга қарши ўзгаришлар, яъни ҳам мулкӣ, ҳам маънавий зарар, жисмонӣ ва руҳӣ зарар, жамоат тартибига қарши, меҳнат ҳуқуқларига қарши жиноятлар ва ҳоказолар.

Сабабий боғланиш деганда бир ҳодиса муайян шароитларда муқаррар равишда иккинчисини келтириб чиқараётган ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Бонқача қилиб айтганда, сабабий алоқа ҳодисалар ҳолати ва хусусиятларини ўзгартиришга олиб боровчи ёхуд янги ҳодисаларни келтириб чиқарувчи ҳодисаларнинг бир-бирига ўзаро таъсиридир. Саба-бий боғланиш жиноят объектив томонининг зарурий белгиларидан ҳисобланади. Чунончи, агар жиноят қонуний би-лан тақиқланган ижтимоий хавфли қилмиш содир этилиб,

¹ Жиноят Кодексига шарҳлар. Тошкент, 1996 й.

уlining зарарли оқибатлари мавжуд бўлгани ҳолда уларнинг биричиси билан иккинчиси ўртасида сабабий боғланиш бўлмас экан, жиноятнинг объектив томони ҳам бўлмайди.

Қилмиш билан унинг зарарли оқибатлари ўртасидаги сабабий боғлиқликни аниқлаш жиноят бўйича суриштирув ишларини олиб бориш жараёнида тергов органларининг энг муҳим вазифаларидандир.

Жиноятни содир этиш усули шахс узининг жиноий мақсадини амалга оширишда фойдаланадиган усул, услуб, муайян ҳаракат ёки уларнинг йиғиндисидан иборат.

Жиноятни содир этиш вазияти дейилганда содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасига таъсир ўтказган ва шу билан боғлиқ равишда жиноий-ҳуқуқий аҳамият касб этган инсон, моддий предметлар, табиий офатлар ва бошқа омиллар ўзаро таъсирининг содир этилган жиноятнинг вақт билан чегараланган маконидир.

Жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш рўй берган макон **жиноят содир этилган жой** деб тушунилади.

Жиноят содир этилган вақт жиноий қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлашда аҳамиятга эга. Масалан, тунги вақтда содир этилган жиноятлар қўлдузги вақтдагиларига қараганда қўпроқ ижтимоий хавф туғдиради. Вақт шунингдек, жиноятнинг давомийлигини ҳам кўрсатиб беради.

Жиноятни содир этиш воситалари — нарсалар ва мосламалар. Жиноятчи улар воситасида жиноят объектига зарар етказди.

Жиноят қуроллари — булар жиноят содир этишга ёрдам берадиган ҳамда ижтимоий муносабатлар элементларига таъсир ўтказадиган нарсалардан иборат. Баъзан биргина нарсанинг ўзи турли сифатларга эга бўлиши мумкин (чунончи, пистолет — қасдан одам ўлдиришда жиноят қуроли вазифасини ўтайди, айни пайтда унинг ўзи ноқонуний сақланганда жиноят воситаси ҳисобланади).

Жиноят қонуни билан белгиланган муайян ёшга етган ва Жиноят Кодекси махсус қисмининг конкрет нормаларида мустаҳкамланган аломатларга эга бўлган ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган жисмоний шахс **жиноят субъекти** деб топилади.

Жиноят субъектини белгилари:

- жисмоний шахс;

2) ақли расолик (ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавфлилик моҳиятини идрок этиш қобилияти ва ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш лаёқати);

3) жиноий жавобгарлик ёшига етганлик (барча жиноятлар учун жиноий жавобгарлик ёши 16 ёшдан, ўта оғир жиноятлар

учун жиноий жавобгарлик — 14 ёшдан бошланади, айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш - 13 ёш).

Булар умумий белгилар бўлиб, улардан ташқари яна жиноят-ҳуқуқий махсус қисми нормаларини диспозициясида кўрсатилган қўшимча белгилар ҳам мавжуд.

Жиноятнинг субъектив томонини ташкил этувчи белгиларга куйидагилар киради:

1) **Айб** — бу шахснинг содир этилган жиноятга бўлган руҳий муносабатдир.

Айб шакллари — жиноят қонуний билан аниқланган жиноий қилмишнинг содир этаётган шахснинг шу қилмишга муносабатини характерловчи онг ва ирода элементларининг муайян тарздаги қўшилишидир. Айб қасддан ва эҳтиётсизлик шаклида бўлиши мумкин.

Сабаб — шахсни жиноий қилмишнинг содир этишга қатъий қилишга даъват этган онгли хоҳиш-истак. Сабаб ҳамisha жиноятдан олдин пайдо бўлади ва унинг мақсадини тақозо этади. Сабаблар йиғиндиси жиноий ҳаракат сабабларини ташкил этади.

Мақсад — шахс жиноий қилмишнинг содир этар экан, у интиладиган ҳаёлидаги натижадир. Сабаб ва мақсад биргаликда айбни шакллантиради.

Сабаб ва мақсад жазони юмшатувчи ҳолатлар (масалан, оғир ҳаётий аҳвол) бўлиши ҳам, шунингдек, жазони оғирлаштирувчи (масалан, миллий, ирқий, диний нафрат ёки душманлик сабабларига кўра, шунингдек, бошқа жиноятни яшириши ёки унинг содир этилишини енгиллаштириш мақсадида жиноят содир этиш) ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин.

Жиноятлар таркибларининг турлари. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятлар таркибларининг бир нечта таснифлари қабул қилинган. Улар алоҳида таркиблар ва уларнинг хусусиятларини батафсилроқ аниқлашга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида содир этилган жиноятни таснифлашнинг асосланганлиги ва тўғрилигини белгилаб беради.

Ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқ равишда жиноят таркиблари куйидаги турларга бўлинади: 1) жиноятнинг асосий таркиби; 2) енгиллаштирувчи ҳолатлари бўлган жиноят таркиби (имтиёзли); 3) оғирлаштирувчи ҳолатлари бўлган (квалификациялангитрилган) жиноят таркиби; 4) алоҳида квалификациялангитрилган жиноят таркиби.

Баёи этиш усулига кўра жиноят таркиблари оддий содда ва мураккаб таркибларга бўлинади:

а) жиноятнинг **оддий таркиби** бир объектга тажовуз этган бир қилмиш баёини акс эттиради. Масалан, ёлғон хабар бериш жиноятини таркиби «жиноят тўғрисида била туриб,

ёлгон хабар бериш» деб белгиланади (Жиноят Кодексининг 237-моддаси).

б) жиноятнинг мураккаб таркиби ёхуд қатор оддий таркиблар жиноятни ташкил этувчи ягона таркибни қамраб олувчи ёки айбнинг икки шаклини қамраб олувчи бир йўла икки ёки ундан ортиқ объектлар ёхуд икки ёки ундан ортиқ қилмишлар ёки бир неча муқобил аломатлар.

в) муқобил таркиблар фақат биттаси ҳам жиноят таркибини эътироф этиш учун етарли бўлган бир қатор жиноий оқибатлар баёни ифодасидан иборат. Жумладан, монополияга қарши қонуни ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлиқни назарда тутувчи Жиноят Кодексининг 183-моддаси, бу жиноят таркиби монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборотлар бермаслик ҳолатини ҳамда шундай қилмишлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин бўлишига қарамай ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни била туриб тақдим қилиш қамраб олишнинг кўрсатади.

Тузилишига кўра жиноят таркиблари қуйидагиларга бўлинади:

а) моддий таркиб жиноятини объектив томони ижтимоий хавфли қилмишлар рўйхатини акс эттирувчи ва шу қилмишлар сабабли вужудга келадиган зарарли оқибатларни кўрсатиб берувчи жиноят таркиблари;

б) формал таркиб жиноятини объектив томони одатда битта ижтимоий хавфли қилмишни баён қилиб, жиноят тамом бўлган пайтти аниқлаб берса-да, унинг зарарли оқибатларини албатта кўрсатиб беравермайдиган жиноят таркибларидир. (Масалан, «Темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ёки дарё кемасини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш» тўғрисидаги Жиноят Кодексининг 264-моддаси).

в) кесик таркибли жиноятлар — объектив томони тамом бўлмаган ижтимоий хавфли қилмишни тасвирлайди ва у кетидан зарарли оқибатларни келтириб чиқармаса-да, уни тугалланган жиноят сифатида баҳолайди.

Жиноят таркибининг барча элементлари муҳим аҳамиятга эга бўлади ва агар улардан бирортаси бўлмаса, жиноят таркиби ҳам бўлмайди. Жиноят таркиби элементларининг мавжудлигини тасдиқловчи далилларни тўплаш ва исботлаш суриштирув органларининг бош вазифасидир. Жиноят таркибининг аҳамияти шундан иборатки, у қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ моҳиятини, ушбу қилмишни содир этган шахс айбнинг даражасини, жиноий жавобгарлик турини ва жазони тўғри белгилашга хизмат қилади.

Жиноий жавобгарлик — бу жамиятда қабул қилинган ҳуқуқ нормаларига зид ҳаракатлар қилган айбдор шахс учун судланганлик оқибатлардан иборат. Жиноят таркиби барча аломатларини ўзида акс эттирган қилмишни содир этиш жиноий жавобгарлик учун асос бўлади. Фақат жиноят қонунларига зид қилмишлар учунгина жиноий жавобгарлик юзага келади.

Жиноий жазо — жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир (Жиноят Кодексининг 42-моддаси).

Жиноий жазо махсус қисм нормаларидаги санкцияларни қўллашдан иборат.

Жиноят жавобгарлик тупунчаси жиноий жазо тупунчаси билан бир хил маънони англатмайди:

1) вақт бўйича жиноий жавобгарлик ҳамиша жиноий жазо-дан олдинда юради;

2) жиноий жавобгарлик жазосиз ҳам бўлиши мумкин (масалан, шартли ҳукм қилинганда);

3) жиноий жавобгарлик жиноий қилмишнинг объектив ҳуқуқий оқибатидир ва бинобарин, бирор-бир кимсанинг хоҳиш-иродасисиз, автоматик суратда, жиноий қонун билан зиддиятга борган заҳоти вужудга келади. Жиноий жазо субъектив характерга эга бўлиб, унинг вужудга келиши ва ҳажми махсус ваколатли органлар иродасига боғлиқ;

4) жиноий жавобгарлик ҳуқуққа зид қилмишни содир этишда айбдор бўлган шахсни давлат номидан қоралашдан иборат. Бундан фарқли ўлароқ, жиноий жазо санкция курсатилган жазоларни қўллаш билан суд ҳукми бўйича тайинланадиган давлат таъсири (мажбурлови) чорасидир.

Жиноят ҳуқуқидаги санкциялар:

1) жазонинг фақат юқори чегарасини курсатувчи санкциялар (масалан, Жиноят Кодексининг «Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш» деб номланган 222-моддаси беш йилгача озодликдан маҳрум қилишни назарда тутди).

2) жазонинг пастки ва юқоридаги чегараларини курсатувчи санкциялар (чунончи, «Қасддан одам ўлдириш» тўғрисидаги 97-моддаси Жиноят Кодексининг ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум этишни назарда тутди);

3) муқобил санкциялар (масалан, 166-моддада «талончилик, яъни ўзганинг мулкани очикдан-очик талон-тарож қилиш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки мол-мулк мусодара

қилиниб ёки мусодара қилинмай, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади» дейилади).

Ҳозир амалда бўлган Жиноят Кодексида мутлақ санкциялар акс этмаган.

Жазо турлари Жиноят Кодексининг 43-моддасида кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддада жиноий жазоларнинг (жаримадан то ўлим жазосигача) ўрта тури санаб ўтилган. Қонун чиқарувчи уларни асосий ва қўшимча жазо турларига ажратган. Ҳарбий ёки махсус ушвондан маҳрум қилиш ва мол-мулкни мусодара қилиш — қўшимча жазо чоралари қаторига киритилган.

✓Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асослари:

1) Шахс жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги сабабли жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар учун - уч йил; унча оғир бўлмаган жиноятлар учун жавобгарлик муддати — беш йил; оғир жиноятлар учун — ўн йил; ўта оғир жиноятлар учун жавобгарлик муддати — ўн беш йил. Тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши содир этган жиноят шахсларга нисбатан жавобгарлик озод қилиш муддати қўлланилмайди (Жиноят Кодексининг 64-моддаси).

2) Ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг хавфлилигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят Кодексининг 65-моддаси).

3) Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят Кодексининг 66-моддаси).

4) Жиноят содир этилган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бонқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади (Жиноят Кодексининг 67-моддаси).

5) Жиноят содир этган шахс амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят Кодексининг 68-моддаси).

✓Жиноий жазодан озод қилиш асослари:

1. Жиноят содир этган шахсга нисбатан суд айблов ҳукмини ижроси ўтиб кетганлиги муносабати билан жазони ўташдан

озод қилиниши мумкин. Суд айблов ҳукми муддатининг ўтиб кетиши жазодан озод қилиш учун асос бўлувчи муддатларнинг ўтиб кетишига ўхшайди (Жиноят Кодексининг 69-моддаси).

2. Озодликдан маҳрум қилиш муддатини ўтаётган шахслар суд ҳукми бўйича муддатида илгари — шартли озод қилинишлари мумкин (Жиноят Кодексининг 73-моддаси).

3. Жиноят содир этган шахс агар иш судда кўрилаётган вақтгача шароит ўзгарди ёки шахс намунали ҳуқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотди деб эъгироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят Кодексининг 70-моддаси).

4. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят содир этганидан кейин етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят Кодексининг 71-моддаси).

5. Агар шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган бўлса, суд жазонинг ўталмаган қисmini енгилроқ жазо билан алмаштириш мумкин. Бундай алмаштириш ҳукм қилинган шахс жазонинг камида учдан бир қисmini ўтагандан кейин рўй беради (Жиноят Кодексининг 74-моддаси III 2-қисм, «а» банди).

✓ **Жиноятда иштирокчилик.** Жиноят Кодексининг 27-моддасига мувофиқ «икки ёки ундан ортиқ шахснинг жиноят содир этишда биргалишиб қасддан жиноят содир этиш иштирокчилиги деб топилади».

Иштирокчилик шакллари. Оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма, жиноятда иштирокчилик шакллари деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноятни содир этишда қатнашиши оддий иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб топилади (Жиноят Кодексининг 29-моддаси).

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши **жиноий уюшма** деб топилади.

✓ **Жиноят иштирокчиларининг турлари:**

Бажарувчи (бажарувчилар) — «жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодекста мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчи»дир. Бажарувчи бош ролни ўйнайди. У энг фаол бўлгани учун ҳам жиноятнинг энг хавфли ингирокчиси ҳисобланади.

Ташкилотчи — бу «жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс»дир. Ташкилотчи баъзи ҳолларда айни пайтда бажарувчи ҳам бўлади. Жиноят ташкилотчисининг ҳаракатлари ҳамisha тўғридан-тўғри қасд қилиш деб баҳоланади.

Далолатчи — қизиқтирувчи ёки бошқа усул билан жиноятга ундовчи шахсдир. Фақат пухта ўйланган фаол ҳаракатлар билангина шахсни жиноятга оғдириш мумкин, шунинг учун айрим ҳолларда (масалан, «Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз қилиш» деб номланган 159-моддада кўзда тутилгани каби) далолатчилик алоҳида тамомланган жиноят сифатида ажратилиши мумкин.

Ёрдамчи — бу «жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан, воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс»дир (Жиноят Кодексининг 28-моддаси).

Баъзан ёрдамчиликнинг яна бир тури ажратилади — у ҳам бўлса жиноятга йўл қўйишдир. Бу ҳолат хизмат вазифаси бўйича жиноятнинг олдини олишга мажбур бўлган шахс бу ишни қилмагани билан боғлиқ. Одатда йўл қўйиб берганлик учун жиноий жавобгарликка фақат мансабдор шахслар тортилади (масалан, «Мансабга совуққонлик билан қараш» деб номланган 207-модда).

Жиноят ҳуқуқида **жиноятга дахлдорлик** тушунчаси ҳам мавжуд. Жиноятга тайёргарлик кўриладиганлиги, жиноят содир этиладиганлиги ёки жиноят содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик, ушбу Кодекснинг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликка сабаб бўлади. Бироқ олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди (Жиноят Кодексининг 31-моддаси).

5. Қўлмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар. Жиноят ҳуқуқида бир шахснинг ўзини ҳимоя қилиш ёки ижтимоий

Қайтариш учун саволлар

1. Жиноят ҳуқуқи умумий қисмининг асосий қоидалари.
2. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.
3. Жиноятнинг белгилари ва жиноят таркиби, элементларининг тавсифи ҳақида.
4. Жиноий ҳуқуқий жавобгарлик ва жиноий жазо.
5. Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш ҳақида нима биласиз?
6. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва асослари, шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари.
7. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳаракатлар тавсифи ҳақида нима биласиз?

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992 й.
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси. Т., 1998 й.
4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексига шарҳлар. Т., 1997 й.
5. А.С. Якубов. Предпосылки уголовно-правовой реформы в Республике Узбекистан, Т., 1994 й.
6. Р.Қурбонов. Зарурий мудофаа. Т., 1999 й.
7. М. Рустамбоев. Преступления против личности. Т., 1998.

МУЎДАРИЖА

Кирин	3
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ	
1-Мавзу. Давлат сиёсий-ҳуқуқий шакл сифатида	4
2-Мавзу. Ҳуқуқ — меъёрий тартибга солиш тизимида	40
3-Мавзу. Ижтимоий муносабатлар тизимида ҳуқуқнинг амал қилиши	65
4-Мавзу. Жамиятдаги ҳуқуқий муносабатлар мазмуни	85
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ	
5-Мавзу. Конституциявий ҳуқуқ тушунчаси	108
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚИ	
6-Мавзу. Маъмурий ҳуқуқнинг асосий тушунчалари	121
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	
7-Мавзу. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий тушунчалари	136
8-Мавзу. Алоқвий ҳуқуқ ва мажбуриятлар тўғрисидаги умумий таълимотнинг асосий қоидалари	170
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	
9-Мавзу. Меҳнат муносабатларининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятлари ..	191
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	
10-Мавзу. Оила ҳуқуқининг асосий тушунчалари	214
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ	
11-Мавзу. Жиноят ҳуқуқи асосий қоидалари	242

Босишга рухсат этилди 15.08.2000 й. Бичими 60X84^{1/16}. «TimesUZ»
ҳарфида терилиб, офсет усулида босилди. Босма табағи 16,25.
Нашр ҳисоб табағи 15,4. Адади 5000. Буюртма № 215.
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДҚ, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўчаси, 171 уй.

